ר׳ יום טוב ליפמן מיהלהויזן

בעל הנצחון החוקר והמקובל

וספריו:

האשכול וכוונת התפלה

יוצאים לאור מתוך כתבי־יד יחידים בעולם

מאת

יהודה קופמן

חבור שהוכן לבחינה בדוקטוראט
בבית-מדרש דרופסי, פילדלפיה
בחדש אדר, תרע״ט

ניו-יורק—תרפ״ז

ר׳ יום טוב ליפמן מיהלהויזן

יהודה קופמן

ר' יום טוב ליפמן מיהלהויזן

בעל הנצחון החוקר והמקובל

חלק ראשון:

חייו, תורתו ופעולתו

חלק שני:

ספר האשכול

אשר היה נודע לנו עד עכשו רק בשמו, נעתק מכתב-יד יחיד
בבית מדרש הרבנים (Jewish Theological Seminary) בניו-יורק,
ויוצא לאור עם מבוא, הגהות והערות

ונספח עליו:

ספר כוונת התפלה

נעתק אף הוא מכתב-יד יחיד באוכספורד
ויוצא לאור עם הקדמה והגהות

ניו-יורק תרפ"ז

758445

פתח דברים

בחמש מאות שנים עברו מתקופת פעולתו והשפעתו של ר' יום טוב ליפמן מיהלהויזן, ועדיין לא נכתבה אף מונוגרפיה אחת על חייו של האיש, אשר רב את ריב עמו באחת משעות-הדחק היותר קשות לישראל. ובשעה שחכמי הנוצרים הקדישו ל„רבי ליפמן" ספרות שלמה, בהשיבם על רוב טענותיו, לפי יכלתם וידיעתם, הנה נשכח אצלנו שם האיש וזכר פעולתו, כמעט לגמרי.

אחדים מספריו של ר' ליפמן לא נמצאו עדיין, ואחדים היו מונחים עד עתה בכתב-יד והסתירו את חכמת מחברם. וככה היה הדבר המוזר הזה, אשר בשעה שרוב כתבי ר' ליפמן עוסקים בקבלה, חשבוהו רבים מהעוסקים ב„חכמת ישראל" למתנגד לקבלה. ואפילו אהבתו לפילוסופיה לא הצילתהו מנשיית דורות המשכילים.

ולכן שמחתי בהציע לפני מורי הפרופיסור צבי מאלטער ז"ל להוציא לאור את ספר „האשכול" ולכתוב באריכות על ר' ליפמן, תורתו ופעולתו. אם עלה הדבר בידי להקים ציון לרב החכם המקובל ובעל הנצחון, אין שכר טוב מזה לעמל שהשקעתי בעבודתי.

***

תודתי אמורה: לבית מדרש דרופסי, שבו כתבתי את חבורי זה בתור דיסרטאציה, ביחוד על הרשות לכתוב בעברית; לבית מדרש הרבנים (Jewish Theological Seminary) על תתו בידי את כתב-יד „האשכול" וכתבי-יד אחרים; לביבליותיקה הבודליאנית, אשר שלחה לי רוטוגרבורה של ספר „כוונת התפלה"; לידידי זקן-הסופרים מר ראובן בריינין על קראו וסגננו חלק מהספר, אשר נדפס תחת עריכתו ב„התורן"; לידידי מר מקסימון, על עברו בעיון על חלק ראשון מכתב-היד; ולידידי ברוך ליטווין אשר אפשר את ההוצאה הזאת בנדיבת לבו.

***

שתי ההקדשות של שני חלקי הספר הן לאבי ומורי, ולמורי ורבי, אשר הלכו מאתי בשנה אחת, ואשר עזבו אתי את חסדם — חסד הדרכתם בתורה ובחיים.

החבור הזה הוכן לבחינה בדוקטוראט
בבית־מדרש דרופסי, פילדלפיה
בחדש אדר, תרע"ט

רבי יום טוב ליפמן מיהלהויזן

חלק ראשון

חייו, תורתו ופעולתו

הקדמה

פני הדור

קרוב לסוף המאה הארבע-עשרה התחילה תסיסה רוחנית גדולה בקרב היהודים אשר באירופה המזרחית. ה ל מ ד נ ו ת, אשר עד אז לא קנתה לה ד' אמות בסביבה זו, התחילה להתבצר בה, וכאן הקימה צורה חדשה בספרות ההלכה — ק ו ב צ י ה מ נ ה ג י ם. גם ה ח ק י ר ה חדרה לאותה סביבה, אלא שלא שאפה לחדש דבר בשאלות אלהיות וטבעיות, ורק אל האדם פנתה לחקור את נפשו ודרכי השתלמותה, וככה פרחה כאן ספרות ה מ ו ס ר. ה ק ב ל ה אף היא התחילה להכות שרשים בקרקע זו, נתקדשה בעיני כל הרבנים, נתחבבה על העם, ותחדר אל כל חייו, מבלי אשר קם לה גם מתנגד אחד; המנהגים מלאו סודות ורמזים, ואולם ביחוד התגדרה הקבלה כאן ב ס ד ו ר י - ה ת פ ל ו ת, ב פ י ו ט י ם, ו ב כ ת י ב ת ס פ ר י - ת ו ר ה. בחיי החברה נולדו מוסדות חדשים: נתחדשה ה ס מ י כ ה, אשר שאפה לסדר בפעם אחת את חיי הקהלות. רבו ה ת ק נ ו ת החדשות, אשר תקנו מנהיגי הדור, ואשר נשמעו להן בני הקהלות השונות, כאשר ישמעו אזרחי מדינה מסודרת לחוקי בית-מחוקקיה. מזמן לזמן היו הרבנים מתאספים לישיבות ב ו ע ד י ם בערים המרכזיות לדון שם על עניני האומה. התחילו לסדר את עניני החנוך, וירבו ב ת י - מ ד ר ש ו ת ו י ש י ב ו ת ומספר תלמידי-החכמים הלך הלוך וגדול.

ההתפתחות הרוחנית הזאת באה בעקב הנדידה הגדולה, אשר התחילה להעתיק את מרכז היהדות מהמערב אל המזרח, — מצרפת ומאשכנז המערבית והצפונית לביהם, אושטרייך ואחר-כך גם לפולין, ליטא ורוסיה. הנדידה הזאת החלה, כידוע, בימי גרוש צרפת הראשון, בשנת 1306; גברה על-ידי גזרות הרועים (1320) והמצורעים (1322) בצרפת, וה„יודנשלעגר" (1336—1337) באשכנז; הגיעה למרום פסגתה אחרי גזרת „המות השחור" (1348—1349), אשר החריבה כשלש מאות קהלות בצרפת, בצפון ספרד, וביחוד בכל מדינות אשכנז ושויצריה; ונמשכה עד אחרי גרוש צרפת האחרון, הגדול והכולל, בשנת 1396. קהלות שלמות, למאות ואולי לאלפים, נעקרו ממקומן ונשתקעו בקהלות אחרות: השאיפה הטבעית של הנודדים היתה לעזוב את הארצות המערביות, המפותחות יותר בחייהן הכלכליים, וללכת אל המזרחיות, שבהן לא קם עוד עם הארץ להתגדר בערים ולהצטיין במלאכת-יד ובמסחר.

בראשית ימי הנדידה הגדולה הזאת, אשר לא היתה כמוה למיום גלות ישראל מעל אדמתו, שררה אנדרלמוסיה נוראה במזרח היהודי. הקהלות החדשות לא נבלעו בישנות, ויחד עם דאגותיהן הביאו אתן גם את מנהגיהן וסדרי-חייהן, אשר היו זרים לגמרי לקהלות הישנות. אבל לאט-לאט נתקרבו הלבבות, ובהתבסס מצבם החמרי של הנודדים, התחילו דואגים לסדור

לזכר אבי ומורי
ר' שמואל קופמן
ז"ל

אם גם בצרפת ובספרד. בתחלה התנגדו לו רבים, וידוע דבר הערעור הגדול, אשר יצא כנגד ר׳ ישעיה בר׳ אבא מרי, אשר סמכו ר׳ מאיר וישלחהו לצרפת, כנראה להיות שם המסמיך לכל הרבנים, שכן נאמר שם בסמיכה ההיא: „שתהיה ממשלתו על כל מלכות צרפת" ושכל „רב אשר יקום לתפוש ישיבה בצרפת בלי רשות הר״ר ישעיה, יהיו כל הגיטין והחליצות שיעשו לפניו פסולים" 7). אבל לבסוף נתקבלה תקנתו, אשר הביאה אור לתוך התהו ובהו של חיי הקהלות החדשות 8).

על-יד ר׳ מאיר הלוי שמש אז ברבנות בוינא ר׳ אברהם קלוזנר. אנו מוצאים אותו כאן כבר בשנת 1380 9), ובשנת 1407 או 1408 מת 10). הוא היה אחד משלשת הראשונים שנסמכו ונקראו בשם „מורנו" 11). כנראה, קבל את סמיכתו מר׳ מאיר הלוי חברו 12) „המופלג בזקנה" 13). ר׳ אברהם שם את לבו לחקור ולדרוש את המנהגים הרבים, אשר החזיק בהם העם ואשר עד אז כמעט לא הושם להם לב בספרות הפוסקים. זו היתה באמת „תורה שבעל-פה" חדשה, אשר נזהר בה העם זהירות יתרה, ולא זז מחבבה, למרות מה שרק מעטים מתלמידי-החכמים הכירו בחשיבותה. ור׳ אברהם העמים על שכמו את העבודה הקשה והאחראית, לאסוף את כל המנהגים הידועים לו ולשים עליהם את חותם הסכמת הרבנים. זו היתה התקרבות תלמידי-החכמים אל העם, אשר הניחה את היסוד לאהבת התורה ולחסידות, שהיו עתידות להתגבר במרכז החדש. ספרו של ר׳ אברהם קלוזנר

„המות השחור"; לדעת גידימאן, Geschichte des Erziehungswesens und der Cultur der Juden in Deutschland, חלק ג׳ מספרו ע׳ ל״ד-מ׳, לא באה אלא להלחם נגד התמנות הרבנים על-ידי קרוביהם העשירים. וכבר נחלקו הראשונים בטעם חדוש הסמיכה: האברבנאל ראה בזה השפעת חוץ, — „כמו שהעמים עושים דוקטו״רי, כך עשו גם הם"; ויותר מתקבל על הלב הטעם שנתן ר׳ סיני בר בצלאל, „שבזמן ההוא היו רבים עוסקים בנתינת גיטין וקדושין, אף שלא היו יודעים בטיב הלכתן, — על כן נתקנה סמיכה זו, — — — שכל מי שאינו נסמך למורינו לא יהיה לו רשות להתעסק בטיב גיטין וקדושין". (עיין על כל זה ב„צמח דוד" שנת קפ״ז לאלף הששי, הוצאת פראנקפורט דמיין 1692).

7) בתשובת ריב״ש הנ״ל.

8) ידוע לנו גם, שדאג לכתיבה הנכונה של שמות המקומות החדשים בגיטין, ועל כתיבתו סמכו רבים („מנהגי מהרי״ל" דף פ״ט עמוד ב׳, הוצאת סביונטא שו״ו). — ומיחסים לו שתי תחינות: לי׳ באדר ולכ״ג באייר. — עיין ג. וואלף, Geschichte der Juden in Wien (ווין, 1876), עמוד י״ד.

9) **צונץ**, Zur Geschichte und Literatur (ברלין, 1845) עמוד קצ״ד.

10) נזכר ב„יודנבוך" הנ״ל, בשם מיישטר אברהם, משנת 1399 ועד שנת 1407; מכאן ואילך נזכרים אשתו ובניו (סעיף קצ״א ור״ע).

11) ב„צמח דוד" ערך שנת קפ״ז לאלף הששי: „ודע שמהרי״ל ורבותיו מהר״ש ומהר״ק [צ״ל: מהרא״ק] הם הראשונים אשר מצאתי הנסמכים בשם מהר״ר".

12) „שו״ת מהרי״ל" סימן קפ״א, „תרומת הדשן" סימן קפ״ה, „פסקים וכתבים" סימן כ״ג; ומה שחפצו להוכית מ„שו״ת מהרי״ל" סימן קס״ז, שרא״ק הוא תלמידו של ר״מ ס״ל איננו מכרת, כי מהר״א שם ט״ס במקום מהר״ה, והוא ר׳ הלל הזקן מארפורט, כמו שנראה מ„מנהגי מהרי״ל" סוף הלכות עירובי חצרות; ועיין לקמן.

13) בתשובת ריב״ש הנ״ל.

עניניהם הרוחניים. המסורה העשירה אשר הביאו אתם תבעה את תפקידה. וככה אנו רואים, שעוד ברבע האחרון של מאת-הנדידה הופיעו הסמנים הראשונים של ההתפתחות הרוחנית, אשר סופה היה לתת בידי המזרחיים את ההגמוניה הרוחנית של היהדות.

* * *

הראשון לרבני המזרח הגדולים בתקופה הזאת היה ר' מ א י ר ב ן ה ק ד ו ש 1) ר' ב ר ו ך ה ל ו י 2) מ ב ו ל ד א 3). בין שנת 1397 ושנת 1404 4) שמש ברבנות בעיר ו י נ א. הוא היה גדול בתורה ושמו היה ידוע כמעט בכל תפוצות ישראל 5). ראשית דאגתו היתה לסדר את עניני הרבנות בישראל. לרגלי ערבוב הקהלות היו רבנים רבים משמשים זה בצד זה בכל עיר ועיר, ומה שזה אוסר זה מתיר, מה שזה פוסל זה מכשיר. ומכיון שחסרה כל השגחה מרכזית, מובן, שהיו הדברים יגעים, שנתרבו המחלוקות, האיסורים והחרמות, ופעמים רבות הגיעו הדברים לידי חלול השם. ביחוד גדלה המבוכה בחיי-המשפחה, לרגלי הערעורים של כל צד על הגיטין והחליצות, שסודרו על-ידי הצד המתנגד לו, — והגיטין והחליצות היו הזון נפרץ בימים ההם, תקופת הגזרות והנדידה. כדי להסיר את המכשול הזה, תקן ר' מאיר הלוי את ה ס מ י כ ה 6) הכתובה, תקנה שעל-פיה אסור לתלמיד-חכם להורות ולדון, אם לא קבל תואר „מורנו". וכדי לתת תוקף לתקנתו, בקש שתתקבל בכל המדינות, לא רק באשכנז, כי-

---

1) „ברית אברהם" לצ"ב אוירבאך (פראנקפורט דמיין, 1880, הוצאת ב') עמוד ו' בהערה: „בספר הזכרת נשמות לק"ק פראנקפורט דמיין נזכרו אבות ההוראה לבני אשכנז, וסיים הסופר בשלשה: יזכר אלקי' נשמת רבנו מאיר ב"ר ברוך [מהר"ם מרוטנבורק], ר ב נ ו מ א י ר ב ן ה ק ד ו ש ר ב נ ו ב ר ו ך ה ל ו י, רבנו יעקב ב"ר משה הלוי (מהרי"ל), בעבור שהרביצו תורה" וכו' וכו'. וכן הוא גם ב„ספר הזכרת נשמות דקהלת וורמישא" שהוצא לאור על-ידי ר"א ברלינר ב„קובץ על יד" שנה ג'.

2) והוא הנקרא מ ה ר " ם ס ג ל או מ ה ר " ם ס " ל בכתבי מהרי"ל ור' ישראל איסרליין.

3) היא פולדא, היושבת על נהר פולדא במדינת היסין — נאסוי שבאשכנז.

4) ב„ספר היהודים" של וינא, אשר יצא לאור על-ידי א. גולדמאן בשם Das Judenbuch der Scheffstrasse zu Wien (1389-1421) (וינא-לייפציג 1908), נזכר מיישטר מאיר (Maister Mayr) מארפורט בסעיפים קמ"א, קס"ו, רל"ט, רמ"ב, רמ"ג, השייכים לשנות 1396—1404. מכאן חפץ שווייננבורג-אייבשיץ להוכיח, במאמרו Maier halevi und Abraham Klausner, במאסף Neuzeit (1894), עמוד שס"ו, שר' מאיר הלוי לא נולד בפולדא. ואולם זאלפעלד-שטערן, בחלק ג' מספרו Die israelitische Bevölkerung der deutschen Städte (קיעל, 1894), הראה, שר' מאיר נולד אמנם בפולדא, שמש ברבנות בארפורט ובפראנקפורט, ובא לוינא אחרי שנת 1392, ועד שנת 1404 ארכה פעולתו שם. על-פי זה יש לתקן את דברי צונץ, גרץ, גידימן וכותב דברי ימי וינא, ג' וואלף, אשר קבעו את זמן פעולת ר' מאיר בוינא בין שנת 1360 ושנת 1380.

5) הספרדי ר' יצחק בר ששת כותב עליו: „הנשר הגדול בעל [ה]כנפים, מלא התורה, אשר לו החכמה" („ספר בר ששת", והוא שאלות ותשובות הריב"ש, סימן רע"א, דף קצ"ב:, בהוצאת ריווא די טרינטו 1559).

6) לדעת גרץ, Geschichte der Juden, חלק ח' עמוד י"א (הוצאה ג'), באה תקנת הסמיכה להלחם נגד הבורות, אשר נתפשטה בישראל אחרי תקופת

פלומיל) 28) מקרעמש 29), התלמיד החבר השני לר׳ שלום, היה רב בנויי-שטאט 30). ופעם אנו מוצאים אותו בבית-דין של שלשה עם רבו ועם ר׳ יעקל חברו 31). הוא נודע לנו בתור דרשן: ד ר ש ו ת י ו נזכרו אצל המהרי״ל 32) והמהרא״י 33). וכאן יש להעיר, שגם הדרשנות לא פסקה מישראל בתקופה זו במרכז החדש הזה. ספריו לא הגיעו לידינו 34), אבל ידוע לנו, שהרביץ תורה ברבים והעמיד תלמידים מפורסמים בתורתם ובחכמתם: ר׳ ישראל איסרליין, בן אחותו של ר׳ אהרן, היה תלמידו 35); וכן למד אצלו ר׳ אייזיק טירנא 36), ור׳ דוד טעבל שפרינץ, שהיה אולי הראשון לרבני פולין 37), נסמך על־ידו 38); ור׳ מיישטרליין למד תורה מפיו ודן לפניו 39).

כל אלה הם בני הדור הראשון של „גדולי אושטרייך״ בתקופה זו. פעולתם הפוריה ורבת הצדדים אופשרה על־ידי האבטונומיה הרחבה, אשר נהנו ממנה יהודי וינא במשך זמן של חמשים שנה בערך. בידיהם היה מסור גם סדור בתי-דיניהם וגם הטלת מסים וגבייתם, מלבד החופש הגמור שהיה להם בעניני דת ותורה. פרנסתם היתה מצויה להם מהלואות כספים לדוכסים ולהמון העם. ואולם כל אלה יחד העלו את חמת העם, ובימי מהומות ההוסיטים פרצה שמועה בעם, שהיהודים תומכים בכופרים. מובן, שלא קשה היה למצוא עלילה לישראל, — והעלילה הידועה של התקופה ההיא היתה בזוי „לחם הקדש״ של הנוצרים. בי׳ סיון שנת ק״פ התחילה „גזרת וינא״, אשר נמשכה עד ט׳ סיון שנת קפ״א 40); בגזרה זו מתו רבים על קדוש השם, ובראשם ר׳ אהרן בלומליין 41); ונשי ישראל קדשו שם שמים בשמחה רבה, בצאתן במחולות „כמובלות לחופה״ לקראת מוקדי האש שנערכו

---

28) מן פלומא=בלומע, עיין צונץ Namen der Juden בקובץ כל כתביו, חלק ב׳ עמוד מ״ז.

29) „לקט יושר״, חלק אורח חיים, עמוד ק״ה.

30) „שאלות ותשובות מהרי״ל״, סימן צ״ו.

31) ובנ״ל סימן ק״א נזכרו שלשתם בתור גדולי אושטרייך.

32) „מנהגי מהרי״ל״ הלכות סוכה.

33) המביא נמוקים בשמו בספרו „באורים לרש״י על התורה״ בפרשת שלח, פרשת דברים ופרשת כי תצא. ועיין „פסקים וכתבים״ סימן קמ״ט וקנ״ו.

34) ב„פסקים וכתבים״ סימן קל״ב נזכר ספר „הלכות נדה״ לר׳ אהרן; מלבד זה כתב הגהות להלכות איסור והיתר, היו ביד נכדו ר׳ יודא בר׳ מורקל („לקט יושר״, הלק יורה דעה עמוד ג׳).

35) והזכירו פעמים רבות ב„פסקים וכתבים״: „דודי מורי הקדוש ז״ל״ (פו״כ סימן פ״א ובכ״מ, ועיין לעיל הערה ל״ג).

36) עיין הקדמת ר׳ אייזיק טירנא לספרו „מנהגים״.

37) על־פי עדותו של ר׳ שמואל מטריענט, עיין מבוא ל„לקט יושר״ מאת המו״ל, עמוד כ״ה.

38) „פסקים וכתבים״ סימן קל״ט; ונסמך גם על־ידי ר׳ יעקל מאיגרא.

39) „שאלות ותשובות מהרי״ל״ דף נ״ו עמוד ג׳.

40) „תרומת הדשן״ סימן רמ״א. ועיין „ווינר גזירה״, נדפסת בסוף ה„יודנבוך״ הנ״ל.

41) והוא נזכר תמיד בברכת־הקדושים: הי״ד=ה׳ יקום דמו. (ותימה על שפ״ר שלא ידע פירוש ר״ת אלו; עיין „דברי ימי ישראל״ לגרץ תרגום שפ״ר,

היה הספר השלם הראשון במקצוע זה בתקופה זו. הוא נדפס בשם „מנהגים" בריווא די טרינטו בשנת 1559; ואולם עוד זמן רב לפני זה היו „מנהגי" מהרא"ק ידועים בכתב-יד 14), ורבים מהם עלו בספר מנהגי מהרי"ל תלמידו 15). גם תלמידו המובהק השני, ר' יצחק אייזיק טירנא, היה לבעל „מנהגים", כידוע 16).

ובנוישטאט של וינא היה אז ר' שלום ב.ר' יצחק זעקל, המכונה „שר שלום", רב וראש ישיבה. אף הוא היה משלשת הנסמכים הראשונים, וכנראה היה זקן מר' אברהם קלוזנר 17). הוא העמיד תלמידים הרבה, וביניהם המהרי"ל ור' אייזיק טירנא 18), ר' אנשל מרפורק 19) ור' מיישטרליין 20). אף הוא עסק בקביעת מנהגים 21), ואחדים מאלה נתקבלו ונזכרו בספר מנהגי מהרי"ל תלמידו 22). ר' אייזיק טירנא מעיד עליו. שהיה מקובל 23), ואמנם ידוע לנו, שחבר ספר „סוד ארחי", כנראה, על דרך הקבלה 24). ושני תלמידים חברים היו לר' שלום, ששמשו ברבנות עוד בימיו ובמחיצתו. ר' יעקיל מאיגרא 25), שמהרי"ל פונה אליו כאל „המאור הגדול שבאושטרייך" 26), היה רב בוינא. אפשר שזה הוא ר' יעקב מוינא, שחבר פירוש על התורה 27). ולפי זה נראה, שהחקירה בכתבי-הקדש לא היתה כל-כך זרה לחכמי המזרח בתקופה זו, כמו שרגילים לחשוב. ור' אהרן בלומליין (ר' אהרן

14) ובכ"י ר"ח מיכל נקראו „מנהגי אושטרייך", עיין ספרו „אור החיים" סימן רי"ג.

15) עיין בהקדמת ר' זלמן משוטיגווירא, תלמידו של המהרי"ל, אשר סדר את מנהגי רבו.

16) עיין לקמן בהקדמה זו, — ויש להוסיף, שמלבד במנהגים עסק הרא"ק גם בשאלות ותשובות; עיין „פסקים וכתבים" למהרא"י סימן ו', „שו"ת מהר"י ברונא" סימן ר"ד.

17) ר' אייזיק טירנא, תלמיד שניהם, מזכיר את ר' שלום לפני ר' אברהם (בהקדמתו למנהגיו).

18) עיין לקמן.

19) „פסקים וכתבים" סימן ל"א.

20) אשר היה גם סופרו („מנהגי מהרי"ל דף נ"ו עמוד ג').

21) אפשר שלסוג זה היה שייך גם ספרו „הלכות נדה". עיין „פסקים וכתבים" סימן קל"ב (ובהוצאת ויניציאה ש"ו ופיורדא תקל"ח כתוב כאן: ארש"י, במקום: אר"ש).

22) הקדמה לספר „מנהגי מהרי"ל".

23) הקדמה לספר „מנהגים" של ר' אייזיק טירנא. — ב„פסקים וכתבים" סימן כ"ד נזכרו „נימוקים" שנתחברו על-ידיו.

24) „לקט יושר" לר' יוסף בר' משה, תלמידו של מהרא"י, חלק אורח חיים עמוד ז' (הובא לדפוס על-ידי ר' יעקב פריימאנן בהוצאת „מקיצי נרדמים", ברלין, 1903). ואולם לדעת ברלינר צ"ל „סודי רזיא", ספר ר' אלעזר רוקח.

25) „פסקים וכתבים" סימן קנ"ג.

26) „שו"ת מהרי"ל" סימן קי"א.

27) השערת צונץ בספרו Zur Geschichte עמוד י'. הפירוש הזה היה נמצא באוצר הספרים של מינכן (קובץ כ"ז כ"י ב') ונדפס בשם „פשטים וכתבים לר' יעקב מוינא" על-ידי ר' מנשה גרוסברג, מגנצא, 1888. הספר הזה מביא פירושים רבים מר' יהודה החסיד.

הזה השיב את עטרת הלמדנות ליושנה. ולא לחנם החשיבוהו כל-כך גדולי הלומדים שבדורות הבאים, וביניהם ר' יוסף קרא ור' שלמה לוריא 50). — מלבד היותו גדול בהלכה 51), היה ר' ישראל איסרליין אוהב גם את הדרוש ואת הפשט. דרשות אחדות משלו נשארו לנו, והן עשירות בהלכה, באגדה ובמדרש. וכן חבר „באורים" על פירוש רש"י להתורה 52). ויש אומרים, שהיה גם בעל קבלה מעשית 53).

* * *

המרכז החדש באושטרייך משך אליו תלמידים רבים מאשכנז המרכזית והמערבית. ר' הלל „הזקן" מארפורט היה תלמידו של ר' מאיר הלוי בוינא 54). ככל גדולי אושטרייך עסק הרבה בעניני גיטין, וגם חבר „סדר גיטין" 55). — הגדול שברבני אשכנז בראשית ימי הדור השני, ר' יעקב מולין בר' משה סג"ל, המכונה מהרי"ל, רב במגנצה ואחרי-כן בוורמש (ששם נפטר בשנת 1427), הוא תלמיד הישיבות שבוינא ובניישטאט. הוא למד זמן-מה בישיבתו של ר' מאיר הלוי 56), וגם היה תלמידו של ר' אברהם קלוזנר 57). אך רבו המובהק היה ר' שלום ניישטאט 58). המהרי"ל הביא את שיטת הלמודים שבאושטרייך לאשכנז: גם הוא עסק בסדור מנהגים, ותלמידו ר' זלמן משוטיגווירא אסף את כל שמועות רבו ויוציאן לאור בשם „מנהגי מהרי"ל" 59). גם הוא, כאיסרליין בן דורו הצעיר ממנו, כתב תשובות רבות, שאך המעט מהן נאסף 60) בספר „שאלות ותשובות מהרי"ל" 61). וכאיסרליין חבר גם הוא דרשות 62). — השפעת הלמוד האושטרי ניכרת גם בספרי ר' יעקב מוויילא (מהר"י ווייל), תלמידו המובהק של מהרי"ל, אשר המשיך את עבודתו בדור ההוא 63). — וגם ר' זלמן כ"ץ מנירנברג,

---

50) על-פי אזולאי שם.

51) מלבד השאלות והתשובות חבר גם ספר „שערים" בעניני איסור והיתר, שהיה לפני הרמ"א; וכן חבר „סדר הגיטין", הוזכר אצל הרמ"א. עיין ברלינר, Rabbi Israel Isserlein במאנאטשריפט כרך י"ח (1869). הראשון, בשם: „ל"ו שערים לר' ישראל מארפוק", נמצא בכ"י באוכספורד, רשימת נייבואר 790-1.

52) נדפסו בויניציאה בשנת רע"ט.

53) מעדותו של ר' יהודה לייב כ"ץ בנו של בעל „שער אפרים", עיין „שם הגדולים" שם. ועל ידיעתו בקבלה עיונית והתעמקו בה יעידו חידושיו לתפלת „האדרת והאמונה", „לקט יושר" חלק אורח חיים עמוד קל"ד.

54) „מנהגי מהרי"ל" דף פ"א עמוד א'.

55) הקדמת ר' יעקב מרגלית ל„סדר גיטין וחליצה" שלו.

56) השערת גידימאן בספרו הנ"ל.

57) „שו"ת מהרי"ל" סימן קי"ח.

58) שם, סימן קנ"א.

59) או „מנהגים" סתם.

60) עיין גידימאן בנ"ל.

61) נדפסו בויניציאה ש"ט.

62) נזכרו ב„מנהגי מהרי"ל" דף נ"א עמוד ב'; „לקט יושר" חלק אורח חיים עמוד קי"א.

63) „שאלות ותשובות מהר"י ווייל" (ובסופן „שחיטות ובדיקות") נדפסו בויניציאה בשנת ש"ט.

בשבילן 41*). הפורעים כלו חמתם גם בעצים ואבנים: בית-הכנסת נהרס ומאבניו בנו חלק מהאוניברסיטה, גם אבני המצבות חוללו וניטלו לבנין בתים חדשים. על היהודים נאסרה הישיבה בעיר וינא. ואולם לא היו שנים מועטות ומרכז חדש פרח בניישטאט של וינא, ובראשו אחד מגדולי-הרוח מישראל.

* * *

יורשם הרוחני של „גדולי אושטרייך" בדור השני הי'ה ר' י ש ר א ל א י ס ר ל י י ן, הרב בניישטאט של וינא. הוא היה סמל הלמדנות של המרכז החדש, שעלתה בו למרום התפתחותה. מכל קצות הארץ פנו אליו בשאלות, והוא נענה לכל דורש. אז ידעו בכל תפוצות ישראל, כי במזרח זרח אור התורה, אחרי אשר עממוהו ידי השונאים במקומות רבים במערב ר' ישראל בר' פתחיה „אשכנזי" קבל את רוב תורתו מחכמי המזרח: הוא היה תלמידם המובהק של דורו ר' אהרן 42), של ר' נתן מאיגרא 43) ושל ר' עוזר משיליזיא 44). בהיותו בניישטאט יסד בה ישיבה גדולה והעמיד תלמידים הרבה. ואולם ביחוד נודע מהרא"י לדורו ולדורות הבאים בתשובותיו המרובות והמצוינות, שהשיב לכל דורש. את רוב התשובות האלה 45) אסף בספרו הגדול „תרומת הדשן" 46) וב„פסקים וכתבים" אשר הוסיף על הספר; [תשובות אחרות משלו נאספו על-ידי תלמידיו: ר' יהודה (יודא) אוברניק, ר' יוסף בר' משה ואחרים 47)]. הספר „תרומת הדשן" הוא קובץ הלכות, שאין לשער את חשיבותו בתולדות התרבות העברית במרכז החדש. במובן ידוע, יש לראות בספר הזה מעין מחאה נגד ספרות המנהגים, אף-על-פי שגם מהרא"י, כרבותיו וחבריו, לא זז מלחבב את מנהגי ישראל 48). במקום המנהגים והפסקים הקבועים באה כאן הבקיאות ב מ ק ו ר ו ת ה ר א ש ו נ י ם, בא הפלפול העומד ברשות עצמו והשואף לחדש חדושים בהלכה 49). הספר

ת"ו עמוד י"ד, בהערה שם). וגם אחותו של ר' אהרן, אמו של ר' ישראל איסרליין, מתה על קדוש השם.

41*) עיין „ווינר גזירה" שם.

42) עיין לעיל הערה ל"ה.

43) „פסקים וכתבים" סימן קס"א וסימן רנ"ז.

44) על-פי יוחסין דף קכ"ה (דפוס קראקא).

45) מה„לקט יושר" נתברר הדבר, שהתשובות שב„תרומת הדשן" הן באמת תשובות שנשאלו, ולא „שאלות שעשה מהרי"א בעל התשובות עצמו", כמו שחשבו הט"ז והש"ך ואחרים, שעל-פיהם כתב אזולאי („שם הגדולים", אות י', ערך ת"ב): „שו"ת תה"ד אינם הלכה למעשה, רק הרב עצמו עלה ונסתפ"ק ופתח בתשובה". עיין מבוא ר"י פרוימאַנן ל„לקט יושר", עמוד י"ד.

46) נקרא כך על-שם שנ"ד התשובות שבספר. על השפעת ספר „הנצחון" בנדון זה עיין לקמן.

47) עיין מבוא ר"י פרוימאַנן ל„לקט יושר".

48) עיין עדותו של תלמידו ב„לקט יושר" בכמה מקומות וביחוד בהלכות פסח.

49) עיקר החזיון של מלחמת ההרחבה וההפסקה בספרות ההלכה נתבאר באריכות על-ידי מורי הדר. חיים טשרנוביץ („רב צעיר") בספרו „לתולדות השלחן ערוך והתפשטותו", שנדפס ב„השלה" כרך ב"ד-ב"ה (1898-1899). — ועל ערך המקורות הראשונים בתורתו של מהרא"י עיין מאמרו של הדר. ל' גינזבורג על ר' ישראל איסרליין ב־ Jewish Encyclopedia, חלק ו'.

ישראל איסרליין, ר׳ ישראל מקרעמזיר, בעל „הגהות אשרי״ על הרא״ש. ובימי ר״י איסרליין שמש ר׳ ישראל ברונא ברבנות בעיר ברין 81) שבמעהרין, עד קרוב לגרוש ברין שהיה בשנת 1454 82). ר׳ ישראל ברונא כתב תשובות רבות, נדפסו בשם „שאלות ותשובות מהר״י ברונא״ 83). וגם עסק בדיני גיטין וחליצות, בכתבו הגהות על גליון ספר תקון הגט לר׳ ליפמן 84), ובעשותו תקון להלכות חליצה וצורת המנעל 85). כרוב בני דורו, הושפע גם הוא מהקבלה 85*). — ובשיליזיא חי בדור הראשון ר׳ עוזר משיליזיא, רבו של ר׳ ישראל איסרליין 86), בן דורו של ר׳ חיים הענשיל מהיינבורקא, אבי-אביו של בעל „תרומת הדשן״ 87). ובדור השני חי שם בשווידניץ ר׳ דוד שווידניץ, שמת על קדוש השם 88). הוא היה חברו של ר׳ ישראל איסרליין 89), ומורו מסמיכו של ר׳ ישראל ברונא 90), הקורא לו: „מורי ורבי הרב המופלא, — — — אשר גדלני בחיקו״ 91). — בזמן ההוא גר בבריסלאו 92) ר׳ אברהם ברי אליהו הכהן, הוא ר׳ אברהם כ״ץ שהיה אחד מחמשת הזקנים אשר השתתפו בועד ארפורט 93), וחי עוד בשנת 1435 94). הוא חבר „כללות אסור והיתר״ בשביל קהלת האלברשטאט 95). — ואפשר שבאותה שעה היה חי שם ר׳ מיכל מרייכנבאך, אשר גם הוא השתתף בועד ארפורט 96).

ב„מאָנאַטסשריפט״ כרך ל״ט (1895) עמוד תקי״ט, כנגד בן-יעקב, צונין, שטיינשניידר, ברלינר וגרץ.

81) Brünn, במרחק שבעים מיל צפונית-מזרחית לוינא.

82) „שאלות ותשובות מהר״י ברונא״ סימן כ״ה; „פסקים וכתבים״ סימן קכ״ח.

83) סאלוניקי תקס״ג.

84) „ים של שלמה״ פרק ב׳ דגיטין סימן ה׳ וכ״ד.

85) הקדמה שניה ל„ים של שלמה״ על מסכת חולין; הרש״ל משבח כאן את החבור הזה.

85*) ככה הוא מבאר את הטעם של המנהג לעשות את הטלית אך ורק מצבע לבן על-פי הקבלה („שו״ת מהר״י ברונא״ סימן ע״ג), וכן הוא מתיר שם (סימן רע״ד) לומר „מכניסי רחמים״.

86) „יוחסין״ (קראקא ש״מ) דף קכ״ה עמוד א׳, נוספות הרמ״א.

87) „באורים על רש״י על התורה״ לר׳ ישראל איסרליין, פרשת ויחי (ווארשא, תרל״ה).

88) אולי בימי מהומות ההוסיטים. עיין בראַנן, Geschichte der Juden in Schlesien עמוד ע״ו.

89) „לקט יושר״ חלק יורה דעה עמוד כ״ז.

90) „פסקים וכתבים״ קכ״ח; „שו״ת מהר״י ברונא״ סימן ע״ג וסימן רע״א.

91) „שו״ת מהר״י ברונא״ רפ״א.

92) „שו״ת מהר״י ווייל״ סימן כ״א, ועיין מבוא הד״ר פרוימאַנן ל„לקט יושר״ עמוד י״ז.

93) „פסקים וכתבים״ סימן כ״ד.

94) צונץ, Zur Geschichte עמוד קצ״ד.

95) נדפסו בסוף ספר „שומר אמונים״, בסיליאה שנ״ט.

96) השערת ווינר ב„מאָנאַטסשריפט״, 1868, עמוד שצ״ג. ובנגדו בראַנן בנוספות לספרו הנ״ל עמוד 15.

הרז"ך, בעל 64) „הירִיעה" 65), שהיה תלמיד חבר למהרי"ל, למד, כנראה, באושטרייך. הוא היה תלמידו של ר' יעקל מוינא 66).

ואולם ביחוד גדלה השפעת וינא על ארצות המרכז החו"ש הסמוכות לה: שטייארמארק, אונגארן, מעהרין, שילזיא וביהם. בשטייארמארק היתה מרפורק עיר של חכמים וסופרים: בדור הראשון חי בה ר' אנשיל מרפורק, תלמידו של ר' שלום ניישטאט 67), ואולי גם של ר' מאיר הלוי 68); ור' ישראל איסרליין קבל דבות ממנו 69). וכנראה היה שם ר' אנשיל ראש ישיבה 70). — בזמן ההוא חי שם גם ר' פתחיה אבי ר' ישראל איסרליין 71). בדורם היה חי כאן, כנראה, גם ר' מנחם „מארפיק", שממנו קבל ר' ליפמן את סדר תקון הגט 72). גם ר' ישראל איסרליין בעצמו היה בראשונה במרפורק והחזיק שם ישיבה 73); ואף לאחר שנתיישב בניישטאט היה בא תכופות למרפורק 74), לפעמים כדי לעיין שם בספרים שלא היו לו בניישטאט 75). — ובאונגארן חי ופעל באותה תקופה ר' יצחק אייזיק טירנא, בעיר טירנא, היא נאגי-שומבאט, הסמוכה לפרישבורג. ר' יצחק, שהיה אולי הראשון ללמדני המדינה הזאת, היה מתלמידיהם של ר' אברהם קלוזנר 76) ור' שלום ניישטאט 77) ולמד גם אצל ר' אהרן 78), וגם הוא, כרבותיו וכחברו המהרי"ל, חבר ספר „מנהגים" 79), אשר אסף אליו את מנהגי „הגר, שטייארמארק, אושטרייך, פיהם, פולין, מעהרין ואשכנז וכו'". — במעהרין עלתה העיר קרעמזיר למדרגת מרכז רוחני בראשית התקופה החדשה. על-פי השערה אחת 80) גר בה אבי-אביו של ר'

---

64) ואזולאי, „שם הגדולים", חשבו לבעל ה„אגודה" (עיין ערכו).

65) כך קורא לו ר' יעקב מרגלית בהקדמה הנ"ל, ועיין נייבויאר 2000-3, Catalogue of the Hebrew Manuscripts of the Bodleian Library.

66) „סדר הגט" למהר"י מינץ, סימן ע"ב.

67) „פסקים וכתבים" סימן ל"א.

68) שם, סימן קכ"ח.

69) „לקט יושר" חלק אורח חיים עמוד ק"י, חלק יורה דעה עמוד ל"ג.

70) שכן ר' שלום רבו כותב אליו בסוף תשובה: „ושלום לתורה ולישיבה מעתה ועד עולם". מליקוטי מהר"י אוברניק ב„לקט יושר" חלק יורה דעה עמוד צ"ב.

71) אשר נולד שם; עיין „פסקים וכתבים" סימן קפ"ט, והערת ברלינר במאמרו הנ"ל עמוד קל"ג.

72) בהקדמת בנו של ר' יעקב מרגלית ל„סדר גיטין וחליצה" של אביו. עיין לעיל הערה נ"ה. וזהו, כנראה, ר' מנחם ממרשפורק הנזכר ב„ים של שלמה" גיטין פ"ב סימן ה'.

73) מהר"י ברונא (בתשובותיו, עיין סימן צ"ב ובכמה מקומות) קורא לו „מהר"י מרפורק".

74) „לקט יושר" חלק אורח חיים עמוד מ"א, חלק יורה דעה עמוד נ'.

75) שם, חלק יורה דעה עמוד י"ד.

76) „מנהגים" לר' אייזיק טירנא, בהקדמה.

77) שם.

78) שם.

79) נדפס בויניציאה בשנת שע"ו, בשם „מנהגים לכל השנה".

80) של פראנקלין-גרין במאמרו: Der Ursprung der Gemeinde Kremsier

מנחם מאמו 107). אביו ר' יצחק מת על קדוש השם 108). ר' אביגדור בא לפראג קרוב לשנת 1389 109), ונתמנה שם לדיין 110). הוא עסק כל ימיו בקבלה, וחבר בה ספר „אבן ספיר" 111) וספר „קדש הלולים" 112), וכן כתב פירוש על התורה בדרך גימטריאות 113), ואפשר שהוא היה גם המחבר של „ספר האמת" בקבלה 114). ברור הדבר, שהוא היה אחד הראשונים להפיץ ידיעת הקבלה, הספרדית והאשכנזית, במרכז החדש הזה. ר' אביגדור הצטיין גם בכתיבת פיוטים מלאי רעיון ורגש. הוא היה מקונן על כל צרה שמצאה את עמו 115), גם על מושגים דתיים וסודיים היה שר את שיריו, וככה היה אחד הראשונים להכנים את הקבלה אל הפיוט 116). ר' אביגדור היה מכיר גם בחכמות חיצוניות, כנראה, והיה ממקורבי המלך ווינצל 117).

107) בתחלת פירושו ל„דברי אגור בן יקה" (כ"י בודלי 1649—7) כותב ר' מנחם קרא: „אָחִי הח"ר אביגדור קרא מצא שמו הנה ושם אביו ברמז".

108) בכ"י שזח"ה מספר 223 הוא התום „בן הקדוש". עיין „קהלת שלמה" עמוד ע"א.

109) את פיוטו „את כל התלאה" חבר, כנראה, על גזרת קמ"ט. עיין מאמרו של דושאק ב־ Ben Chananja שנה ד' (1861) עמוד קנ"ז.

110) בכ"י שזח"ה הנ"ל.

111) והוא ספר הכולל חקירות בענין חכמת הקבלה בדרך שאלות ותשובות. עיין „אוצר הספרים" לבן־יעקב, ערך אבן.

112) והוא פירוש על הפרק האחרון בתהלים על דרך הרמז והסוד, נזכר ב„עמק המלך", הקדמה ג' סוף פי"ג. ופין ב„כנסת ישראל" כותב: „ואצלנו ספר קטן ממנו בכ"י ונקרא בשם קדש הלולים".

113) נייבואר, רשימת כ"י בודליאה, מספר 2273; וצונץ Zur Geschichte und Literatur מזכיר פירוש על ספר בראשית ושמות המיוחס לר' אביגדור.

114) בפירושו ל„שיר היחוד" מזכיר ר' ליפמן את „ספר האמת להר"א". מתוך דבריו נכר, שזהו ספר בקבלה, ושמו מוכיח עליו. ולכן קרובה מאד ההשערה, שהר"א זה אינו אלא ר' אביגדור שלנו. עיין לקמן פרק ג' הערה קי"ח.

115) עיין לעיל הערה ק"ט. ברוחו של הפיוט ההוא כתוב גם הפיוט המתחיל: „אל נקמות הופיע, נקום ותבע עלבוני". בפיוט אחר, שנדפס על־ידי שד"ל (עיין „פניני שד"ל" עמוד רמ"ט), הוא מתוכח עם הנוצרים, מתפאר בגרי הצדק ובקדושי ישראל: „אחד יחיד ומיוחד, — — — אך טוב אלהים לישראל! — — — יהודי, נוצרי, ערבי, בינה: נראה לאל כל תמונה? — — — גוף אין לו, דם ובשר, ובידי אדם לא נמסר — — — רז האמונה בכל הגויים לא נמצא, רק בעבריים, והחכמות תהיינה לעיים! קיני, נעמן ועובדיה, רחב ורות המואביה נכנסו בדת תושיה. רודפי יושר בכוונה — הם נמסרים בסכנה, אנא, ה', הושיעה נא!".

116) ככה הוא מיסד את פיוטו „ה' אל אמת" על י"ג מדות; עיין רשימת נייבואר 2256. אפשר שחבר ר' אביגדור ספר מיוחד בפיוטים: במחזור כתב־יד מונטיפיורי מנהג אשכנז, אנו מוצאים הערת גליון הגומרת: מספר הרב אביגדור (עיין הירשפלד, רשימת ב"י עברים באוצר־הספרים למונטיפיורי, קובץ 207. ואולי הוא אותו „גדול אחד מספרד", שממנו קבל ר' נתן תפלה קצרה על החולה („לקט יושר" חלק יורה דעה עמוד פ"ב).

117) עיין „מעשה שהיה בזמי מהרי"ל" שהעתק מתוך כ"י על־ידי שד"ל ב„הליכות קדם" לפולאק (וב„אגרות שד"ל" עמוד תתס"ו וכו'), ועל־פי עדות המספר, התווכח ר"א עם המלך, עד שהודה המלך, „שאמונת אותו האיש שוא ומדוחים". וקצת נראה, שגם על „חוש" השפיע ר"א.

***

אבל בשעה שכל אלה המדינות היו מושפעות באופן ישר מוינא, הִנה עָלתה ביהם כמעט למדרגה של עמידה ברשות עצמה ושל יצירה מיוחדה לעצמה, ותהי פ ר א ג לנקודה המאירה השניה במרכז החדש. בסוף המאה הארבע-עשרה ובראשית החמש-עשרה לספירה הכללית אנו מוצאים את הרב החסיד ר' נ ת ן ב א י ג ר הסמוכה לפראג 97). הוא היה רבם של ר' ישראל איסרליין 98) ושל ר' יונה בנו של ר' שלום נוישטאט 99); וכנראה היה הוא לביהם מה שהיה ר' מאיר הלוי לאושטרייך, שכן ר' פרץ, רבו של ר' יוסף בר' משה, תלמידו של ר' ישראל איסרליין, קורא לו: „המכתיר והמסמיך לכל גאונינו" 100). הוא היה אחד מחמשת הזקנים אשר השתתפו בועד ארפורט 101). וידוע הצו אשר נתן לאשתו הרבנית בימי מהומות „בני-חושם" (ההוסיטים), שכאשר „תשמע את קולו צועק תשחט את הנערים" על קדוש השם 102).

בימיו היו בפראג האחים קרא 103): ר' מ נ ח ם ב ר' י ע ק ב ק ר א 104) המשיך כאן את המסורת הספרדית. הוא העמיק לחקור ב ס פ ר ו ת ה פ י ל ו ס ו פ י ת וכתב פירושים על „המורה" ועל „כוונות הפילוסופים" לגזאלי ועל „מראות אלהים" לר' חנוך אלקוסטנטין 105); וכמו כן חבר פירושים על חלקים מהתנ"ך 106). נראה, שר' מנחם הוא אבי התנועה, אשר קרבה את דעתם של החסידים והמקובלים שבמזרח אירופה אל תורת הספרדים, וביחוד אל תורת הרמב"ם, ואשר נתנה לנו, בדורו ובדורות הבאים אחריו, רבנים כר' ליפמן, כר' משה איסרלש, כר' מרדכי יפה וכר' שמואל אידלש, שהיתה החקירה כל-כך קרובה ללבם.

ר' א ב י ג ד ו ר ב ר' י צ ח ק ק ר א היה, כנראה, אחיו של ר'

---

97) מַהלך קמ"ח מיל אנגלית. משנת 1350 נחשבה איגר על ביהם.

98) „פסקים וכתבים" סימן קס"א וסימן רכ"ז.

99) „לקט יושר" חלק יורה דעה עמוד כ"ח. ועל-פי עדותו של הרש"ל („ים של שלמה" פ"ד דגיטין דף ל"ד עמוד ד') היה ר' ליפמן נושא ונותן עם ר' נתן.

100) „שו"ת מהר"י ברונא" סימן רנ"ז.

101) „פסקים וכתבים" סימן כ"ד. ועיין לקמן פרק א'.

102) שד"ל ב„הליכות קדם" לפולאק, ועיין אגרות שד"ל עמוד תתס"ז.

103) ידועה השערת בער גאָלדבערג, שנקראו „קרא" על-שם היותם מקרי דרדקי. אבל כבר הקשה שד"ל: „כמה מקרי דרדקי יש בכל דור ודור ובכל עיר ועיר, ולא נקראו בשם זה?" עיין „פניני שד"ל" (פרזעמישל תרמ"ח) עמוד רמ"ט.

104) ודאי זהו ר' מנחם בן יעקב ש ל ם, החתום בתור אחד משלשת דייני פראג על כתב הרשאה שניתן שם בשנת קע"ג. שנים האחרים הם: ר' אביגדור קרא ור' ליפמן. עיין הירשפלד Descriptive Catalogue of Hebrew MSS of the Montefiore Library קובץ קנ"ו כתב-יד ג'.

105) עיין נייבויאר, רשימת כ"י בודליאה, קובץ 1649, כ"י 1, 2, 7. על-פי עדותו של נייבויאר ברשימה, מזכיר ר' מנחם פעמים רבות את „מגי' וידל", הוא מגיסטר וידל (ובכנויו בילשום), שר' ליפמן סומך עליו הרבה בספר „האשכול", ועיין פרק ב'.

106) והוא הוא, כנראה, אשר הזכירו ר' ליפמן בפירושו לשיר היחוד. עיין לקמן פרק ג' הערה קי"ז, שעל-פיה יש ליחס לר מנחם זה אולי פירוש על כל כתבי-הקדש.

פרק ראשון

חיי רבי יום טוב ליפמן

שמותיו. — מקומות מגוריו. — דיינותו בפראג. — השתתפותו בועד ארפורט. — הנצלו מטבח פראג. — וכותו עם ראש הכמרים בלינדא ועם נוצרים אחרים. — וכותו עם המשומד פסח־פיטר. — שנות יצירתו הספרותית. — שנת מותו. — משפחתו. — מה שהשאיר אחריו.

מעטות ידיעותינו על האיש הזה, הנגלה אלינו מתוך ספריו כבעל פרצופים רבים ושונים. לרבוי הפרצופים הזה מתאים, במדה ידועה, רבוי שמותיו.

בספר „הנצחון" הוא נראה אלינו בשמו „ל י פ מ ן", בראשי־התבות של חמשת הפסוקים, אשר כתב בראש ספרו. הוא השם אשר נודע בו לבני דורו: בשם זה מזכירים אותו כל הפוסקים וכל סופרי התקופה ההיא 1). בשמו זה נודע גם לנוצרים 2), וספרות־ההשגות המרובה, שנכתבה לסתור את טענות „הנצחון", ידועה בשם „אנטיליפמניאנה" 3).

בספר „האשכול" הוא חותם בשם „ט ב י ו מ י" 4), וכן בספר „אלפא ביתא", בפירושו ל„שיר היחוד" ובמאמר „כוונת התפלה". נראה שהמחבר כוון לקרוא את שמו זה על כל כתבי הקבלה אשר חבר. וכך קוראים לו המקובלים 5).

חתימתו הרשמית שחתם בה על פסקי דינים 6) היתה: „יום טוב 7) בר

---

1) ר' זלמן הכהן בעל „הירועה" בשאלתו למהרי"ל; ר' ישראל איסרליין ב„תרומת הדשן"; ור' נפתלי הירץ טריווש בסדורו ור' משה בר' אברהם בספרו „מטה משה" ובספרו „הואיל משה" קוראים לו „ר' ל י פ מ ן נ צ ח ן", על שם ספרו או על שם עיקר פעולתו. עיין על כל זה לקמן בפרק זה.

2) בוכסטורף האב בספרו Synagoga Judaica ובספרו Bibliotheca Rabbinica; האקשפאן במאמרו המצורף להוצאת „הנצחון"; וואגנזייל בספרו Tela Ignea Satanae; ורבים אחרים. עיין על כולם לקמן בפרק ד'.

3) כריסטיאן סכוטאן קרא כך לספרו אשר כתב לסתור את ראיותיו של ר' ליפמן. עיין בפרטות לקמן בפרק הנ"ל.

4) בשם זה היה חותם מר בר רב אשי, כמו שנמצא בבבלי (בבא בתרא י"ב:); ור' אברהם אבן דאוד ב„ספר הקבלה" (הוצאת נייבואר בקובץ Mediaeval Jewish Chronicles חלק א' עמוד נ"ט) מבאר את השם הזה לפי דרכו: „וימים טובים היו ימיו, לפיכך קראוהו רב טביומי".

5) ר' ראובן האשקי בר' האשקי כ"ץ ב„ילקוט ראובני"; ר' ישעיה סגל הורוויץ בספרו „שני לוחות הברית". עיין לקמן פרק ג'.

6) כמו שנראה מכתב־יד רשז"ח האלבערשטאם מספר 223. עיין „קהלת שלמה" עמוד ל"ד. ואתו יחד חתמו שם: מנחם בר' יעקב שלם דיין, אביגדור בן הקדוש הר' יצחק קרא דיין.

7) מעתיקי כתבי־היד קוראים לו תמיד: ר' יום טוב.

— גם בנו ר' אברם קרא היה פייטן ידוע 118).

בימים האלה חי ופעל בפראג גם הסופר ר' שמשון בר' אליעזר ברוך שאמר. עוד בילדותו הכירו בני-אדם בחסידותו, וכשגדל קבל על עצמו לתקן את כתיבת אותיות ספרי-תורה. תפלין ומזוזות, והיה עובר מעיר לעיר ומארץ לארץ — וגם בארץ ישראל שהה זמן-מה, — עובר ומתקן את מלאכת-הסופרים העזובה. את חדושיו במקצועו הוציא לאור בספר „ברוך שאמר" 119).

* * *

בסביבה זו ובתקופה זו חי ופעל ר' יום-טוב ליפמן מיהלהויזן, איש אשר היה למרכז כל ההשפעות הרוחניות, איש אשר קנא קנאה גדולה לעמו וירב את ריבו מיד שונאיו, איש אשר נלחם נגד היאוש והספק אשר קננו אז בלב רבים, איש אשר הרים קולו נגד האמונות התפלות והבלי השוא אשר דבקו בעם, איש אשר דרש מאת בני דורו לצרף את אמונתם על-פי תורת הרמב"ם וכל חכמי החקירה, ולקדשה ולטהרה על-פי סודותיה של „חכמת האמת".

לתאור אישיותו העשירה ופעולתו מרובת-הצדדים של ר' יום-טוב ליפמן מיהלהויזן מוקדש הספר הזה.

---

118) עיין „עמודי העבודה" ללאנדסהוטה (ברלין 1857) חוברת א' עמוד ב'. ואולם אם אמת הדבר, שר' אברהם זה הוא בנו של ר' אביגדור קרא שלנו, אז בודאי נפלה שגיאה ב„צמח דוד", המעיד, ששנת מיתתו של ר' אברהם היתה שנת ש"ג, שהרי ר' אביגדור מת משנת קצ"ט, ואיך אפשר שבנו האריך ימים כמאה שנים אחריו?

119) עיין בהקדמה לספר זה, בהוצאת שקלאוו תקס"ד.

ופעל בפראג. גייגר אומר אמנם 19), שמסופק הוא, אם צדקו צונץ והנמשכים אחריו בדבר זה 20). ואולם, באמת, יש לנו על זה ראיות רבות ונאמנות. במהרי"ל 21) מסופר על-דבר „גט שנשלח מק"ק רגנשפורק לפראגא ליד מה"ר ליפמן מולהוזן ז"ל שהוא יתנו לאשה בעירו". ור' הירץ ש"ץ, הוא ר' נפתלי הירץ טריוויש, כותב 22) בפירוש בראש מאמר אחד אשר העתיק מכתבי ר' ליפמן, שהוא מביא „אמרי קדוש מהר"ל נצחון 23) מק"ק פראג ז"ל". ובסוף המאמר הזה הוא אומר: „עכ"ל מהר"ל ז"ל מפראג הנקראת בלשונו מזי גרדי כותבין בגיטין" 24). וכן הוא קורא לו „מהרר"ל מפראג" בספר אחד מספריו 25). וכן כותב ר' משה בר אברהם 26): „מהר"ר ליפמן נצחן מפראג בספר הנצחון". ובכתב-יד שזח"ה 27) חתום ר' ליפמן על כתב-הרשאה, שניתן בשנת קע"ג בפראג מתא.

אבל יש לנו עדות אחת יותר מוקדמת, שר' ליפמן חי ופעל בקראקא בשנת 1420: הבישוף סטיפאנוס 28), אשר חבר את ספרו — לבטל טענות „הנצחון" — בשנת 1435, כלומר, רק בשלשים שנה אחרי הכתב „הנצחון",

---

19) במאמרו הנ"ל עמוד 10; וכן במאמרו ב Deutscher Volkskalendar לברישלויאר, שנה ג' עמוד מ"ח.

20) ואחרי גייגר, כנראה, נמשך גם א. שטיין, ההושב את גדולי פראג מר' אביגדור קרא (מת בשנת 1439) ואילך, ואינו מזכיר את ר' ליפמן כלל בספרו Geschichte der Juden in Böhmen (ברינן, 1904), עיין שם פרק י"ב עמוד ס'.

21) „תשובות ומנהגים", הלכות גיטין, דף פ"ט: הוצאת סביוניטה כנ"ל; ועיין „עמק הבכא" הוצאת ווינר (ליפציג, 1858) עמוד קצ"ו בהערת המוציא לאור.

22) בהקדמה לפירושו על סדר התפלות, שהוא קורא בשם „דקדוק תפלה" (טיהינגן ש"ך), גליון י' דף ב' ודף ג', ובהוצאת ברלין (תס"ז) דף י"ט ע"א וע"ב; עיין גרץ שם, הערה.

23) צונץ במחברתו Nachtrag zur Literaturgeschichte der Synagogalen Poesie (ברלין, 1867), עמוד 45, קורא כאן „נצחן". וכן צריך לקרא בודאי גם בשער ספרו של המומר די ווילי (שנזכר לעיל): „ר' ליבמן נצחן" במקום „נצחון". ועיין לקמן.

24) הדפוס משובש, ואולי צריך להיות: „וכן כותבין בגיטין" או „כמו שכותבין בגיטין". ובאמת, רבני פראג היו כותבים בגיטין: מתא דמתקריא מזיגרדא (Vyshehrad) על נהר וואלטווא (Moldau) ועל נהר בוטיין (Botic) עיין שטיין בספרו הנ"ל ע' 3, ע"פ פוגים Altertuemer der Prager Judenstadt. ועיין הירשפילד בספרו הנ"ל (קובץ קנ"ו ב"י ג'), ושם: „פרגא"—„מזיגרד" על נהר „וילטווא" ועל נהר „בוטיש". ואך לחנם תקן כאן גרין (בהערה הנ"ל) וכתב: צ"ל ויזיגרדי. ועוד יותר טעה אלברט וואלף במאמרו על ההותמות (Jewish Encyclopedia חלק י"א עמוד 137, ערך Seal), שמצד אחד לא צרף כהוגן את האותיות על התותם שנתן המלך פרדיננד השני בשנת 1627 לקהלת היהודים בפראג, ומן הצד השני פירש את צרופו פירוש בלתי מתקבל על הדעת, — שהוא קורא: מגזדרד ומפרש Magistrat ובאמת הקרי מזיגרד והוראתו וישיהרד, היא פראג, כנ"ל; ועיין שם בלוח החותמות 1, חותם י"ג, ובררור הדבר שיש לקרא את האותיות שם בסירוגין.

25) „נפתולי אלהים" (הדרנהיים ש"ו) דף י'.

26) „מטה משה" (פרנקפורט ת"פ) סימן ק"י; „הואיל משה" דף קכ"ב ע"ד.

27) עיין לעיל הערה 6.

28) עיין לעיל הערה 8.

שלמה הנקרא ליפמן 8) מילהוזן 9) דיין" 10). בשם זה, מקוצר קצת, קוראים לו כיום בספרות של חכמת ישראל. ולפי עדות וואָלף 11) קראו לו כך גם היהודים בני דורו: „[ר'] יום טוב ליפמן מילהיוזין" 12).

מאין בא ר' ליפמן, ואיפה גר, חי ופעל? רבות התשובות על השאלות האלה. צונץ 13), גייגר 14) וגרץ 15) אומרים, שר' ליפמן בא ממיהלהויזן 16). ואולם מי זה גלה להם את מקום מולדתו? שם-חניכתו „מיהלהויזן" אינו מוכיח כלל, שבעצמו בא מאותה העיר. אפשר לשער, שממיהלהויזן שבאלזש (ואולי מאלזש בכלל) יצאה משפחת הליפמנים 17), אבל אין לנו שום מקור, שנוכל לציין על-פיו את מקום מולדתו של רבי ליפמן שלנו.

לעומת זאת הסכימו כבר רוב כותבי דברי ימינו 18), שר' ליפמן חי

---

8) „ליבמן" בב' קורא לו בן דורו הבישוף סטיפאנוס בודיקיר, בספרו Contra Judaeos וכן קורא לו המומר פרידריך די ווילי בשער ספרו Theatrum Lucidum (אמשטרדם 1671). עיין לקמן פרק ד'.

9) באגרת ר' ליפמן על השופר (עיין לקמן) הכתיב מ ו ל ה ו ז ן; וכן הוא ב„מנהגים" למהרי"ל דף פ"ט: (סביוניטה שי"ו); ובממורבוך של נורנברק (יצא לאור על-ידי ז. זאַלפעלד בשם Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches ברלין, 1898) אנו מוצאים מלבד הכתיב הזה (עמוד 68, 69, 70) גם מ י ל ה ו י ז ן (83) וגם מ ו י ל ה ו י ז ן (78). ובקינת ר' זיסליין שנדפסה בהוספות למחברת ב' של „עמודי העבודה" ללאַנדסהוטה (ברלין, 1862) הכתיב: מ ו ל ה ו י ז ן (עיין שם הוספה ב' עמוד 4).

10) על דיינותו של ר' ליפמן עיין לקמן. ועל-פי עדותו של הירשפילד, Descriptive Catalogue of Hebrew MSS of the Montefiore Library (קובץ קנ"ו כתב-יד ג') נקרא שם „ליפמן מולהוז", ואולם עיין „קהלת שלמה, עמוד ל"ד.

11) Bibliotheca Hebraea ח"א עמוד תשל"ד ועיין שם עמוד תשל"ז. וכאן נשנה פעמים הכתיב „מ י ל ה י ו ז י ן".

12) „מולוסין" של פלאַנטאַווויטיוס (בספרו מספר 452) אינו אלא כתיב של טעות, כמו שהוכיח וואָלף שם חלק א' עמוד תשל"ז.

13) בספרו Zur Geschichte und Literatur (ברלין, 1845) עמוד 104, 129, 194.

14) במאמרו Proben Juedischer Vertheidigung gegen Christliche Angriffe שנדפס ב Jahrbuch לליברמאַן (1854), עמוד 9, 10, 47.

15) Geschichte der Juden הוצאה ג' חלק ח' עמוד 71 ובהערה שם.

16) ואולי נמשכו כולם בזה אחרי בוכסטורף הקורא למחברנו R Lipman Mülhusinus, (עיין ספרו Bibliotheca Rabbinica (1704) עמוד 385), לאמר, ר' ליפמן המילהוזיני, או ר' ליפמן ממילהוזן, במקום ר' ליפמן מילהוזן הרגיל.

17) אפשר שהרב ר' אליעזר, אשר נהרג על קדוש השם בשנת חמ"ם (1348) במיהלהויזן, ואשר קונן עליו ר' ישראל בר' יואל, המכונה ר' זיסליין מארפורט, את קינתו, (נדפסה בהוספות ל„עמודי העבודה" של לאַנדסהוטה כנ"ל), הוא אבי-אביו של ר' ליפמן; ועל שמו קרא ר' ליפמן, כנראה, את שם בנו אליעזר (עיין לקמן); ואולי גם השם עזריאל, הנמצא במשפחה זו (לקמן), אינו אלא צרוף חדש של השם ר' אליעזר, במקום שיש כבר קרוב הנקרא בשם זה. ואולם אפשר גם, שמיהלהויזן אינה אלא עיר בשם זה בביהם, והיא כארבעים מיל אנגלית דרומה לפראג.

18) צונץ, יוסט, גרץ, וויס, פין ואחרים.

בשאלות-תשובה 41). כאן קבל תואר צורת האותיות מאת ר' שמשון ברי אליעזר ברוך שאמר 42). ואולם ביחוד גדלה עליו השפעת האחים קרא, ור' אביגדור, שר' ליפמן קורא לו „הקרא בן הקרא הי״ד" 43), למדו פרק בקבלה 44). ברוב הימים נעשה ר' ליפמן לחברם של ר' מנחם ור' אביגדור ויחדיו שמשו בדיינות בעיר פראג 45).

לדברי וויים 46), היה כאן ר' ליפמן לאב-בית-דין וראש-ישיבה 47). ובאמת, אנו רואים שלכאן גטין נשלחים לידו 48); כאן הוא חותם על כתב-הרשאה בתור דיין 49). כאן, כנראה 50), היה דורש את דרשותיו מדי שבת בשבתו 51); ומכאן, אולי, נשלח ל„יום הנועד" בארפורט 52).

איננו יודעים מה נעשה באותו ועד 53), שנתאסף בשעת חירום

1864 עמוד 98) מכוון ר' ליפמן בכנוי „גדולי אושטרייך" שבתשובתו הנ״ל לר' מאיר זה.

41) שאלה אחת הובאה ב„מנהגי מהרי״ל" הלכות טבילה.

42) עיין לקמן פרק ג'.

43) „ספר א״ב" ב„ברוך שאמר" דף י״ז; ולא „הידוע", כמו שהעתיקו המעתיקים בטעות.

44) עיין לעיל בהקדמה.

45) שלשתם חתומים על כתב־ההרשאה הנ״ל בתור דיינים. עיין לעיל הערה 35 והערה 6.

46) וכמו שנראה מ„אגרת השופר", החזיק ישיבה גם בארפורט.

47) „דור דור ודורשיו" חלק ה' עמוד ר״ע.

48) עיין לעיל.

49) עיין לעיל הערות 45, 35, 6. כדאי להעיר, שכתב־הרשאה זה, שניתן ביום א' כ' סיון שנת קע״ג בפראג, נשלח על־ידי מ נ ש ה ב ן ק ר ש ב י י א ל ל י ב צ א ב ת ד ן.

50) אם לא בקראקא.

51) עיין לקמן.

52) גרץ בציונו על ועידות הרבנים באשכנז (ה״ח ע' תל״ד, ציון ה') משער, שזמן הועד הוא בין ק״ס וק״ע; ובא לידי השערה זו על־ידי מה שחשב, שהתשובה ב„תרומת הדשן" המספרת על ועד ארפורט („פסקים וכתבים" סימן כ״ד) נכתבה בין שנת ר' לשנת ר״י. ואולם באמת אין לו שום ראיה מוכחת שתשובה זו נכתבה דוקא בשנים האלה. וכן שער י' קארו, במאמרו ב־ Das Jüdische Literaturblatt כרך י״א (1882), עמוד ק״י וקט״ו, ששנת הועד מתיחסת לגזרת ווינצל הידועה, אשר בטלה בשנת 1391 את כל ההובות, שחבו הנוצרים ליהודים ואשר הציגה את היהודים ככלי ריק; קארו חושב, איפוא, ששנת הועד היא שנת 1391, ושרבני א ר פ ו ר ט ו ה ע ר י ם ה ס מ ו כ ו ת ל ה נתאספו אז להתיעץ בדבר הגזרה. ההשערה הזאת מתקבלת אמנם על הלב, ואולם, מצד אחד, אין לה סמוכין במקורנו, ומן הצד השני, קשה להוכיח, שרק בני „ארפורט והערים הסמוכות לה" השתתפו בועד; קשה להוכיח שר' יום טוב ליפמן מיהלהויזן בא אל הועד ממיהל־הויזן הסמוכה לארפורט; ומכיון שהמסורת על הועד הזה נשמרה באיגר הסמוכה לפראג, אין להטיל ספק, כמעט, שר' נתן הזקן אשר השתתף בועד הוא ר' נתן מאיגר (עיין לקמן) ושר' ליפמן הזקן, אשר השתתף בו, היה אז שליחה של פראג. יארושיבסקי הכותב את דברי ימי ישראל בארפורט Geschichte der Juden in Erfurt לא ידע כלל על־דבר הועד בכתבו את ספרו, וכשהעירוהו על זה, הזכיר את העובדה בהערה (עמוד ס״ה) ושער שזמן הועד הוא בשנת 1387.

53) אם לא שנחשוב לידיעה את ההשערות הנ״ל.

אומר בפירוש, שר׳ ליפמן כתב את „חרופיו״ כנגד הנוצרים בשנת 1420 בערך בעיר קראקא. מלבד זאת אנו מוצאים את ר׳ ליפמן מתוכח עם ראש הכמרים בלינדא 29), עיר בבייארן הגרמנית 30); האם נסע מעיר ששמש בה ברבנות לעירו של הכמר להתוכח עמו? והלא אופן הזכירו את הוכוחים: „אמר אלי הכהן ראש כמרים דלינדא״ („הנצחון״ סימן רכ״ה) מעיד, שהיו גרים בכפיפה אחת. וכן אנו יודעים בברור, שאת תקנתו הגדולה, בדבר השופרות, תקן בעיר ארפורט 31), עיר, שכנראה, החזיק בה ישיבה 31*).

אולם, באמת, אין סתירה כלל בכל אלה העדויות 32). יכולים אנו לשער, ששמו הטוב של רבי ליפמן היה הולך לפניו, ושקהלה אחר קהלה היתה בוחרת בו להושיבו על כסא הרבנות בה. גדולה מזו — נראים הדברים, שעל היותו היהודי היחידי הבקיא בשפת המדינה ובשפת הכנסיה והחשוב אצל ראשי הכמרים והמלכים, נבחר על-פיהם להיות „שר״ לישראל מטעמם. בספר הערכאות של ניישטאט הפראגית (עמוד 160) נזכר ליפמן אחד בתור Judex Judaeorum 33). דיין יהודי 34) בתואר זה היה נמנה מאת המלך לדון בין יהודי לחברו. כמעט שאין ספק בדבר, שליפמן הנזכר כאן הוא ר׳ ליפמן שלנו 35). שנת התמנות הדיין היא שנת 1407 36). אפשר מאד שאחרי הנצלו, כאוד מאש, מבלבול פיטר 37), נתרומם ר׳ ליפמן על-ידי הממשלה להיות בא-כחה של קהלת ניישטאט.

בכל אופן אנו רואים, שעיקר פעולתו של ר׳ ליפמן היה בפראג. הוא בא שמה, כנראה, לפני שנת 1389 38), וישב שם שנים רבות. במשך הזמן הזה שמש את רבני וינא, את „גדולי אושטרייך״ 39). אצל ר׳ מאיר הלוי למד, כנראה, את דרכי סדור הגט 40); ואל ר׳ שלום ניישטאט היה פונה

---

29) וואַגנזייל בספרו Tela Ignea Satanae (אַלטדורף 1681) ע׳ 391 מכנהו Archipresbyter Lindviensis.

30) והיא עיר היושבת על אי ביאור קונסטנץ.

31) „הלבנון״ שנה ו׳ (1869) חלק „כבוד הלבנון״ מספר ל״ה עמוד רע״ח ורע״ט.

32) גרץ (בהערה הנ״ל) אינו מקבל את עדותו של הבישוף סטיפאנוס, משום שהוא סומך על עדותו של רנ״ה טריווש, כמו לו היו העדויות מכחישות זו את זו.

33) א. שטיין בספרו הנ״ל עמוד ט״ז.

34) למשרת Judex Judaeorum נבחרו לפעמים שנים: יהודי ונוצרי; ואז היה הראשון דן בין יהודי לחברו והשני בין יהודי לנוצרי (שטיין, שם). ועל-פי זה יש לתקן את דברי דובנוב בספרו History of the Jews in Russia and Poland (תרגום י׳ פרידלנדר) חלק א׳ עמוד מ״ו ונ״ב.

35) בשנת 1413 הוא חותם על כתב-הרשאה בפראג: „ליפמן מילהוזן דיין״, עיין לעיל הערה 6.

36) א. שטיין בספרו הנ״ל במקום הנ״ל.

37) הוא „המשומד פסח״, עיין לקמן בפרק זה.

38) היא שנת גזרת פראג, שסבל בה ר׳ יום טוב בעצמו, כנראה. עיין לקמן.

39) שהוא מזכירם בתשובתו לבני רגנשפורק (על-פי „מנהגי מהרי״ל״ הלכות גיטין דף פ״ט).

40) שעל-פי קבלתו תקן ר׳ ליפמן את „סדר הגט״ שלו („ים של שלמה״ גיטין ב׳ ה׳). ולדעת גידימן במאמרו: Die Neugestaltung des Rabbinerwesens und deren Einfluss auf die Talmudische Wissenschaft. Monatschrift)

פורעניותיה באותה שעה מפורעניות רוב שכנותיה 63), ואשר השתתפו בו צירי ישראל מקהלת פראג 64), שהתבוססה אז בדמיה.

* * *

כנראה, היה ר' ליפמן בפראג בשעת גזרת קמ"ט, שהתחילה באחרון של פסח, בעלות „אנשים ריקים ופוחזים" „על עם ה' בחרבות ובקרדומות כחוטבי עצים ויהרגו אותם בחוצות ואת בתיהם שרפו באש, גם הוציאו ישני עפר מקבריהם" 65). אמנם בספר „הנצחון", בהוצאות שבידינו 65*) יסופר (בסימן שמ"ז), שבשנת קנ"ט נתפשו בני ישראל שבעירו של ר' ליפמן למינות; ואולם בכתב-יד אחד 66) נזכרה שנת קמ"ט במקום זה; וזוהי בוודאי הנוסחה הנכונה 67), כי לא שמענו דבר על גזרות קנ"ט 68), ולעומת זאת ידוע לנו טבח קמ"ט, שלרגליו באה, כנראה, התפישה למינות. מהטבח הזה נצל ר' ליפמן, ואולם צרה אחרת באה עליו, — היא צרת הוכוחים.

עוד זמן רב לפני זה היה ר' ליפמן ידוע למתוכח גדול. את רוב וכוחיו היה מנהל עם ראש הכמרים שבלינדא 69). הבישוף הזה היה איש מלומד, כנראה, אדם שלא היה חוזר תמיד על השאלות הנושנות, כי אם מחזר אחרי חדשות, אדם אשר היה מתאמץ להתוכח לא כמו שונא, כי אם כמו מתנגד מדעת. שלש שאלות טפוסיות משלו נזכרו בספר „הנצחון". ואם אמנם פעם הוא שואל מה שנשאל כבר זה אלף פעמים, — ענין „העלמה" (סימן רכ"ה) 70) —, הנה בפעם אחרת הוא מתמיה, כאחד המתמיהים מבני

---

63) עיין יארושיבסקי Geschichte der Juden in Erfurt, פרק ט' עמוד מ"ב עד מ"ט. ביחוד יש לציין את גזרת ווינצל בדבר בטול החובות. עיין לעיל הערה 52.

64) השערת י. קארו (במאמרו הנ"ל) שבועד השתתפו רק באי-כח קהלות טהירינגן ושכנותיה, אין לה כל יסוד. קארו מאמין, שר' ליפמן בא אל הועד בתור שליח מיהלהויזן, ואולם, כמו שנראה לקמן, היה ר' ליפמן אז בפראג. כמו-כן ראינו שר' נתן בא שמה מאיגרא הסמוכה לפראג ושבאיגרא נשמרה המסורת בדבר הועד ההוא. ויותר נראה שהיה הועד ההוא עוסק בשאלות כלליות ושעל הפרק עמדה שם לא רק גזרת ווינצל, כי-אם גם, ואולי ביחוד, צרת יהודי פראג.

65) קינת ר' אביגדור קרא, „את כל התלאה", בסדר דק"ק פראג (סימן קס"ד): „עמק הבכא", שנת קמ"ט, עמוד פ"ד (קראקא 1895); „צמח דוד" שנת קמ"ט לאלף הששי ח"א וח"ב, דף כ"ח: ומ"ה: (ווארשא תרי"ט). נוסחת הנוצרים בענין זה נשמרה אצל שודט Juedische Merkwuerdigkeiten חלק ד' עמוד קנ"ז. ועל השואת המקורות והנוסחות עיין Zeitung des Judenthums לשנת 1840 עמוד תשכ"ה וכו', וכן „בן חנניה" חלק ד' עמוד קנ"ז.

65*) בכל הספר הזה השתמשתי בהוצאת אמשטרדם תע"א.

66) עיין Catalogue of the Hebrew Manuscripts of the Bodleian Library לאד. נייבויאר, קובץ מספר 1911 כתב-יד 2.

67) עיין לקמן.

68) וצונץ Die Synagogale Poesie des Mittelalters (ברלין, 1855) עמוד מ"ו וגרץ (חלק ח' עמוד ע"א), המספרים לנו על גזרת קנ"ט בפראג, אינם סומכים אלא על עדות „הנצחון".

69) עיין לעיל הערה 30.

70) ראשונה נזכרה השאלה הזאת אצל יוסטין מרטיר בוכוחו עם טריפון. עיין לקמן.

לישראל 54). יודעים אנו רק שישבו בו חמשה זקנים: מה"ר איכל 55), מה"ר ליפמן 56), מה"ר נתן 57), מה"ר יחזקיה 58) ומה"ר אברהם כ"ץ 59) ז"ל 60); ור' ישראל איסרליין מוסר לנו רק שמועה אחת: „מה שהוגד לו באגר"א" 61) — ארבעים שנה אחר המעשה —, שנתחדשה שם באותו ועד חומרה לכהנים „שלא לצאת בשערי החצרות והעיר ושער בית-הקברות עד שעבר המת חוצה לאותן שערים ופתחים, משום דסוף טומאה לצאת". זהו הרושם היחידי 62), שנשאר לנו מאותו ועד, אשר נתאסף בעיר, שרבו

---

54) סוף המאה הארבע־עשרה וראשית המאה החמש־עשרה מצויינות בגזרות רעות על יהודי ארצות אשכנז.

55) זהו שם הזקן הראשון שנזכר ב„תרומת הדשן" בהוצאת ויניציאה משנת ש"ו, ועל־פיה בהוצאת ווארשא, תרמ"ב; וב„לקט יושר" חלק יורה דעה הקרי: מיכל; ואולם בהוצאת פיורדא תקל"ה, ועל־פיה בהוצאת סדילקוב תקצ"ת, חסר לגמרי שם זקן המישי. לדעת י' קארו (במאמרו הנ"ל) בא ר' אייכל זה מקהלת ארגשטאט־פלאווי, אבל אין קארו מוצא לנהוץ לחזק את השערתו זאת אפילו בראיה אחת. וויענער (ב„מאנאטשריפט" 1868, עמוד 393) משער, שזהו ר' מיכל „רייכנבאך" משיליזיאה; ועיין לעיל בהקדמה הערה צ"ו.

56) כבר שער גרץ (בציוננו הנ"ל) שזהו ר' ליפמן שלנו. אמנם רצ"ה יפה בהערותיו לתרגום העברי של „דברי ימי ישראל" לגרץ (חלק ו' עמוד תצ"ד) משאיר את הדבר בצריך עיון: אפשר, הוא אומר, שאין זה אלא ר' ליפמן מגעלדרן, שהסכים לר' ווייביש (בן דורו של מהר"י ווייל) בהתנגדותו לועד בינגען. ואולם ברור הדבר שר' ליפמן, אשר ר' איסרליין קורא לו כאן „זקן", איננו בן־גילו של מהר"י ווייל, חברו של איסרליין (עיין בסמוך הערה נ"ז). ועוד, איך זה קרה הדבר שבהתאסף הזקנים הנזכרים בארפורט לא נמנה אתם מהר"י ווייל עצמו, הרב מארפורט?

57) רצ"ה יפה (שם) משער, שאולי זהו ר' נתן, אשר היה עם מהר"י ווייל בועד נירנברג ושהתנגד גם הוא לועד בינגען. ואולם ברור הדבר שר' נתן „הזקן" הנזכר כאן איננו אלא ר' נתן ס"ל, הנזכר (ב„תרומת הדשן" סימן קל"ג) יחד עם ר' יעקב ס"ל, הוא מהר"י מולין, רבו של מהר"י ווייל. והוא, הוא, כנראה, ר' נתן מאיגרא, „מהר"ן ע"ה", אשר בימי המלחמות כנגד „בני חושים" (בשנת 1425), „נתן סימן לדביתהו הרבנית מתי שתשמע קולו צועק אז תשחט הנערים" („מגילת ספר" של מהרי"ל בכ"י שד"ל, עיין „הליכות קדם", אמשטרדם, תר"ז, מעמוד ט' ואילך). ועיין בהקדמה הערה קי"ח. השערת י' קארו (במאמרו הנ"ל), שר' נתן זה הוא אותו שנהרג אחרי־כן בעיר מ א ג ד י ב ו ר ג, אין לה סמוכין. וב„ים של שלמה" גיטין פרק ד' אנו מוצאים את ר' ליפמן נושא ונותן עם ר' נתן מאיגרא.

58) י' קארו (שם) משער, שזהו ר' חזקיה הרב מוויסנפעלז, הנזכר אצל מהר"י ווייל, „דינים ומנהגים" סימן ל"ג.

59) וטעות היא ביד ג' דויטש המעיר במאמרו "Katz" ב Jewish Encyclopedia (ח"ז עמוד תמ"ב) שבשם „כץ" משתמשים היהודים רק מימי המאה השבע־עשרה או מעט לפני זה: מהר"א כץ שלנו הוא בן המאה הארבע־עשרה והחמש־עשרה.

60) קשה לדעת, אם רק על מהר"א כץ או על כל חמשת הזקנים באה כאן ברכת המתים. ואולם נראה שרק על מהר"א כץ הברכה מוסבה, שהרי לא נמנעו הראשונים מלברך את הברכה על כל אחד ואחד.

61) עיר היושבת על נהר איגר והסמוכה לפראג; ואולי היא עירו של ר' נתן הזקן (עיין לעיל הערה 47).

62) י. קארו (במאמרו הנ"ל) מנסה לבאר גם את הרושם הזה על יסוד עובדות היסטוריות: קרוב לזמן ההוא קנו יהודי ארפורט מקום בית־קברות חדש מחוץ לעיר. — ויש להוסיף גם את עדות מהר"י ברונא, שו"ת סימן קס"ב.

שרי ליפמן היה בא לבתי-תפלותיהם של הנוצרים ושומע את טענות דרשניהם, ואולי שם היה עונה להם במעמד כל הכמרים והעם. ושם אולי נשמעה תשובתו הנמרצת כנגד הנוצרים ותכסיסם כנגד היהודים — התנצר או הצלב! „ומתוך כך — הוא אומר — הוכחתי להם, שהם עושים שלא כדת, שפוטרים איזה יהודי שחייב מיתה כדי שישתמד; כי האמונה אינה תלויה במים שלהם, אלא בלב; ואלו היה אותו יהודי מאמין בלבו כמו אמונתם, היה משתמד קודם שאנסוהו להשתמד; ומה שאמר שמקבל אמונתם פיו אינו שוה עם לבו, ונמצא שאינו גוי, ודנו שקר במה שפטרוהו, והרי הוא מין, — כי מי שרוצה לקבל עליו אמונתם עשה מחמת אונס ופחד המיתה, וכדי להנצל גופו" (כ"א).

מכאן אולי יש להוכיח, שבכל מקום שהוא מזכיר את הנוצרים ופירושיהם וטענותיהם („אומרים הנוצרים", „טועים הנוצרים", „לגלגו הנוצרים", וכדומה), — וכוחים שהיו לו עמהם הוא מזכיר, שהרי גם כאן הוא מתחיל ב„לגלגו הנוצרים", ואחרי-כן הוא מוסיף: „ומתוך כך הוכחתי להם", — מעשה שהיה. אולם גם במקום שאינו מוסיף כדברים האלה, עלינו לשער, שהנוצרים בני דורו שאלוהו את רוב השאלות הנזכרות ב„הנצחון", והוא השיב להם את כל התשובות הבאות שם, ומתוך הנסיון כתב מה שכתב.

* * *

ואולם הוכוח הפומבי היותר גדול שהיה לו היה וכוחו עם המומר פסח, שנקרא בנצרותו פיטר.

זה היה, כנראה, אחד הוכוחים היותר חשובים גם בדברי ימי האומה, ואולם לא נשארו לנו על-אודותיו שום עדיות, מלבד הרשמים המעטים שבספר „הנצחון". על-פי הרשמים האלה נודע לנו שבי"ד אלול ה"א קמ"ט 75) נתפשו ישראל שבעיר מושב ר' ליפמן למינות („נתפשנו למינות"). ודאי שנגזרה אז על היהודים גזרת שמד, ואולי נתנה להם ארכה לזמן מוגבל. „ומתוך כך — מוסיף מחברנו לספר — בא עלינו האפיקורס פסח המשומד הנקרא פיטר 75*) ודרש עלינו שקרים" (שמ"ז). דרשות אלה היו, לנכון, פומביות, ברחובות העיר. ואולם מלבד הדרשות שבעל-פה, כתב המומר עוד „אגרת בשם היהודים" 76) ופרט בה לשונות של גנאי שמשתמשים בהן ישראל בתארם את קדשי-קדשיהם של הנוצרים, — שהם קוראים לישו „תלוי" וללחם הקדש — „לחם טמא, זבל טמא ולחם מגואל" (שנ"א) 77). אולי

---

74) Sermonibus praedicatorum qui ad populum laicum fiunt interfuisse videtur עיין לקמן פרק ד'.

75) על-פי מה שהוכח לעיל עמוד י"ט, ועל-פי הדפוסים בשנת קנ"ט.

75*) כבר הוכיח וואָלף ב„ביבליותיקה" שלו, חלק ג' עמוד תתקכ"ב, שאין זה פיטר גאַלאַטינוס, כנגד השערת יוהן מאַיוס.

76) כנראה, היה שם האגרת: Die Juden.

77) זוהי אולי ההוכחה היותר חזקה שפסח יצא בדרשותיו לא בשנת קנ"ט, כמו שנמצא בדפוסים ובקצת כתבי-יד של „הנצחון", אלא בשנת קמ"ט, מיד אחר טבת פראג, שהרי אותו טבת התחיל על-ידי עלילת בזוי לחם הקודש, על-פי עדותו של אלבירטוס קראנטציוס שהובאה בספר Juedische Merkwuerdigkeiten **לשודט** (חלק ד' עמוד קנ"ז, ועיין גרץ חלק ח' עמוד נ'). ולכן מצא המומר לנכון לעורר

ישראל, על ההגשמות שבדברי חז"ל ובאגדותיהם (ר"ץ), ופעם הוא שואל שאלה מקורית לפי דרכו: תמיהה היא בעיניו, „מדוע אין היהודים אומרים שבחות בשירות ובכנורות" כאשר עשו אבותיהם; ולא עוד אלא שהם מלגלגים על הנוצרים העושים כך; ונדמה לו, שהתשובה היא פשוטה: בלב היהודים שורר רוח אריסטוקראטי, בשעה שהנוצרים קרובים יותר אל העם; „ובזה — הוא אומר לרבי ליפמן — אתם דומים למיכל, ואנחנו דומים לדוד שהיה מפזז ומכרכר" (ק"פ).

הבישוף הוא המתחיל תמיד בוכוחים. אפשר שהוא בא לבית הרב ושואלו את שאלותיו, לא לשם קנתור, כי אם לשם השגת האמת. ואף ר' ליפמן מזכירו בכבוד, כנראה 71), ומשיב לו תמיד בנחת. בשאלת „העלמה" הוא מלמדו פרק בידיעת השפה העברית ודרכיה 72). בשאלת האגדות התלמודיות הוא משמיעו תורה שלמה בדרכי הבורא והתנהגותו בעולמו, ובשאלת השירות והכנורות הוא משיב לו, שחלילה להם לישראל להתרחק מהעממיות הנוטה לשיר ומחולות; אוהבים הם את השיר, ,אבל „איך נשיר?..." ואם הם מלעיגים על הנוצרים, לא על שירותיהם וזמירותיהם הם מלעיגים, כי אם על העמידם צלמים ושוררם לפניהם.

וגם כמרים מלומדים אחרים היו מתוכחים עם ר' ליפמן. כמר אחד, שהיה מלומד גדול ובקי בדברי ימי אומתנו כאחד הגדולים, הקשה לו על הפסוק „גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון", לאמר: „מה היתה גדולתו? הלא בבית ראשון הייתם בני-חורין ובבית שני הייתם משועבדים תחת פרסיים ותחת יונים?" ועוד שבבית השני חסרו רבות מסגולות הבית הראשון? ועל תשובת ר' ליפמן, שהבית הראשון עמד רק ת"י שנים והבית השני — ת"כ, השיב הכמר שלפי חשבון ימי מלוך המלכים בישראל וביהודה עמד הבית הראשון ת"ל שנה, ושאין ראיה לת"כ השנים של הבית השני. אז הוצרך ר' ליפמן להשיב על כל הסתירות בענין סדר השנים של הבית הראשון, וגם לבאר את כל הכרונולוגיה של הבית השני, כפי אשר נודעה לו מ„סדר עולם", מ„ספר הקבלה" ומשאר ספרי דברי ימי ישראל 73) (ר"ם).

לפעמים אנו מוצאים את ר' ליפמן מתוכח עם נוצרי סתם (ל"ב), ולפעמים עם קבוצת נוצרים (כ"א). אולי פה אנו שומעים הד קול וכוחים פומביים שהיו לו לר' ליפמן. אפשר שצדקה השערת הבישוף סטיפאנוס 74),

71) אולי הוא אחד ה„פקתים", שר' ליפמן מזכירם לשבת (קל"ז) על שאינם חושבים את ישו לאלוה, אלא לנביא.

72) בהשאלה כן גם התשובה ישנה מאד. ור' ליפמן מסגננה על־פי הרד"ק (עיין פירושו לישעיה ז־י"ד) ואולי על־פי „ספר הברית" של ר' יוסף קמחי אבי הרד"ק. ואולם כבר ב„ספר השרשים" לר' יונה ן' גנאח אנו מוצאים את התשובה בסגנון דומה לזה: „ה ע ל מ ה — הנערה. ואפשר שתהיה בתולה או בלתי בתולה: „הנה העלמה הרה ויולדת בן", ועוד: „ודרך גבר בעלמה", זה מן הראיות החזקות שעלמה תהיה בלתי בתולה. — — — והארכתי בביאור ענין הזה מפני שהנוצרים מבלבלים בדבר „הנה העלמה הרה" ומפרשים אותה: בתולה. וכבר טענתי על כל מי שדבר עמי בראיה הזאת". (עיין שם ערך „עלמה", בהעתקת ר' יהודה ן' תיבון, הוצאת באכר, ברלין, תרנ"ג). כידוע היה ן' גנאח מתוכח פעם בפעם עם הנוצרים ועם המושלמים.

73) עיין לקמן פרק ב'.

אויבי עמך מהרה יכרתון ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר", וביחוד הם שופכים חמתם על המומרים 84), באמרם: „ולמשומדים 85) אל תהי תקוה", ועל הכמרים, באמרם: „וכל המינים כרגע יאבדו".

ג) שביום הכפורים מקללים היהודים את הנוצרים, באמרם בפיוטם „הגוים — אימים, זמזומים, קדר ואדומים, — בלעם, קלעם" 86).

ד) שהיהודים מבזים את ישו בקראם לו „תלוי" 87).

ה) שהיהודים מבזים את „לחם הקדש" של הנוצרים בכנויים מעין „לחם טמא", „לחם מגואל", „זבל טמא" 88), ושכדי לבערו הם שורפים חלה מדי אפותם לחם, ושורפים לחם בערב הפסח.

The Jews in the Works of the Church Fathers ב Jewish Quarterly Review ח"ה (1893) עמוד ק"ל, קל"א. ועיין גם במאמרו של קרויס: Imprecation against the Minim in the Synagogue, JQR, ח"ט ע' תקט"ו, תקי"ז.

84) השם „מומר" היה רגיל בשפה היהודית המדוברת. בעל ה„טיריאַק" כותב בכל פעם: „מומר שריבט".

85) בנוסחת „שמונה עשרה", שנמצאה בגניזה, מתחילה ברכת המינים במלת „ו ל מ ש ו מ ד י ם", ולהלן שם: „והנצרים והמינים כרגע יאבדו, ימחו מספר החיים ועם צדיקים אל יכתבו"; ובקטע אחר בגניזה חסרות המלים „ימחו מספר החיים", ולא עוד אלא שהתפלה מתחילה במלים: „ולמשומדים אל תהי תקוה, אם לא ישובו לתורתך" (עיין שכטר Jewish Quarterly Review, X, עמוד תרנ"ד וכו'; ועיין גם דאַלמאַן Die Worte Jesu עמוד רצ"ט). וכן בתרגום הארמי של ה„עמידה" (כתב־יד גאַסטר מספר 61) מתחילה הברכה במלת „ו ל מ ש ו מ ד י ם". (עיין מאמרו של גאַסטר ב Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums, כרך ל"ט (1895) עמוד פ"ט). וכן בסדור התימני שיצא לאור בירושלים (1894-98) מתחילה הברכה במלים: „ולמשומדים אל תהי תקוה, כל המינים והמוסרים כרגע יאבדו". ר' ליפמן מודה בתשובתו, שאנו אומרים „ולמשומדים", אלא שהוא מבאר את הוראת השם על־פי דרכו (עיין לקמן). בסדורו של רנ"ה טריווש שנדפס בשנת ש"ך מתחילה כבר הברכה במלת „ולמלשינים", אלא שבפירושו מוכיח בעל הסדור, שעל־פי גימטריה יותר טוב לומר „ולמשומדים"... י. דרנבורג במאמרו Mélanges Rabbiniques ב Revue des Etudes Juives כרך י"ד (1887) חושב, שנוסחת „ולמלשינים" קודמת לנוסחת „ולמינים" או „ולמשומדים". — מלת „הנוצרים", שטענו כנגדה כבר אבות־הכנסיה הראשונים, חסרה כבר, כנראה, גם בסדורי התפלות של זמנו של ר' ליפמן, אבל כמו שראינו למעלה, נמצאה עוד בנוסחת הגניזה. ור"ש קרויס (במאמרו הנ"ל במקום הנ"ל), אשר כתב שנים אחדות לפני המצא הנוסחה הזאת, שער מדעתו, שבמקום שכתוב בסדורינו „וכל עושי רשעה כרגע יאבדו" היה כתוב: „וכל הנוצרים וכו'" וצדק בהשערתו. (עיין אלבוגן Zur Geschichte des Jüdischen Gottesdienstes, עמוד מ"ה). וכן אנו מוצאים את הנוסחה הזאת בסדור רב עמרם כתב־יד אוכספורד שנכתב ברהודיש בשנת 1426. וכן הוא בכתב־יד אוכספורד מספר 1095. עיין „הוספות ותקונים לסדור רב עמרם" מאת הדר. א' מאַרכס ב־Jahrbuch der Jüdischen Literarischen Gesellschaft חלק עברי, עמוד ה', ו'.

86) על־פי עדותו של אייזנמנגר Das entdeckte Judenthum, ח"ב עמוד קמ"ב) היו היהודים נוהגים לכתוב על גליונות את הפיוט הזה שנדפס כולו על־ידי ווילפר בהערותיו להוצאת ה„טיריאַק" שלו (עמוד שנ"א, שנ"ב שם).

87) אפשר, שפיטר רמז כאן לספר „מעשה תלוי".

88) שהשמות האלה היו שגורים באמת בפי היהודים בני הדור ההוא, נראה מזה, שר' ליפמן איננו מכזיב את פסת, אלא מבאר את השמות על־פי דרכו.

הציעו אז הנוצרים ליהודים, שיבטלו את טענות המומר או ימירו את דתם, והיהודים בחרו אז בר' ליפמן מגנם, שיריב את ריבם, כמו שהוא בעצמו מספר: „ולהפים דעת האומות הוצרכתי להשיב לו על אפיקורסותו" (שמ"ז).

אין אנחנו יודעים, כמה ארך הוכוח. ידוע לנו רק סופו המר: „בר"ח אלול ק"ס 78) נהרגו שבעה ושבעים נפשות על קדושת הש"י, ואח"כ בכ"א בו קדשו שלשה את הש"י באש" 79). ואולם ר' ליפמן נצל בתוך „יתר הפליטה" 80) (שנ"ה), ואין אנו יודעים איזה נס קרה להם, ובאיזו זכות נצלו; אבל ברור הדבר שגדול היה הנס, כי גם „הרשע נטרד מן העולם הזה" (שם).

ידועים לנו רק פרטים אחדים על תוכן הוכוח. טענות פיטר היו:

א) שתפלת „עלינו" 81) מכוונת לבזות את הנוצרים ואלהיהם, כי היהודים אומרים בה, שהגוים „משתחוים להבל וריק", והמלה „וריק" בגימטריה יש"ו; וכן הם אומרים שם „ומתפללים אֶל אֵל לא יושיע" 82) — רמז ברור לישו.

ב) שבברכת המינים מתפללים היהודים על מפלת הגוים 83): „וכל

את חמת העם על־ידי מה שספר על היחס של בוז שבו מתיחסים היהודים אל לחם־הקודש של הנוצרים. ה„תפישה למינות" באה איפוא לסוף חדשים אחדים, ולנכון בתור תוצאה ישרה של משפט אשר ערכו הכמרים „הנעלבים" על בני־ישראל.

78) גרין (שם בסוף הפרק) מעיר, שזה היה ביום שהורד בו ווינצל מעל כסא מלכותו ושהוקם בו רופריכט תחתיו, והוא יום כ"ב לאוגוסט 1400.

79) ועל שעה זו נאמרה סליחת ר' אביגדור קרא המתחילה במלת: „אפתחה", על־פי צונץ, Synagogale Poesie, עמוד מ"ו.

80) מבלי שים לב לעדות מפורשה זו, כתב פין ב„כנסת ישראל" (ורשה, 1886), שאך ר' ליפמן לבדו נצל (עיין שם עמוד תמ"ג).

81) ב Literaturblatt של ה Orient לשנת 1846 במאמר: Das Gebet Alenu כותב ש. דייטש: Der erste der dieses unschuldige erhabene Gebet verdaechtete und entstellte, war der getaufte Jude Antonius Margarita in dem Buechlein "Der Juedische Glaube" ספר שנכתב בשנת 1530. וברור הדבר שהמחבר טעה כאן טעות גדולה. עוד כמאה וארבעים שנה לפני זה טען המומר פסח־פיטר את טענותיו כנגד תפלת „עלינו". החדוש שבטענת אנטון היא רק הגימטריה החדשה: „להבל וריק"—ישוע (!), את החדוש הזה קבל ממנו המומר שמואל פרידריך ברינצין, בעל ה "Schlangenbalg" (1614), אלא שהוא כתב: „להבל וריק"—ישו (!). וכבר טען כנגדו ר' זלמן צבי בספרו „יידישר טריואק" פרק ה' סימן ד' (האנוי, 1615). בין המתנפלים על „עלינו" במאה השבע־עשרה יש להזכיר את בוכסטורף ובשמונה־עשרה את אייזנמנגר, ובין מגיניה בשבע־עשרה את ר' מנשה בן ישראל ואת וואגנזייל, ובסוף המאה השמונה־עשרה הוצרך עוד מנדלסזוהן להגן על התפלה הנעלה.

82) מיראתם את הנוצרים הוציאו אז היהודים את הפסוקים היפים האלה מסדוריהם, ואולם עוד כיום נאמר הפסוק הראשון, העובר בקבלה מפה לפה, בתפלה זו, במדינות רבות.

83) בזה חזר על האשמת המומר אבנר בורגוש, שעל־פיו נאסרה אמירת ברכת המינים מאת המלך אלפונשו האחד־עשר בשנת 1336, רק כשלשים שנה לפני תקופת פסח. (עיין ציון י"ג בחלק ז' מדברי ימי ישראל לגרץ). האשמה זו נשמעה כבר לפני זה מפי האפיפיור גריגוריאש התשיעי בשנת 1236. עיין Revue des Etudes Juives III, 50־ במאמרו של איז. לאב. ואולם באמת חזר כאן גריגוריאש על טענות שהיו ידועות כבר לאבות הכנסיה, — עיין מאמרו של ש' קרוים:

ואולם נראה, שכמה שאלות אחרות הוצעו אז לפני ר' ליפמן, שאלות שבא זכרונן ב„הנצחון", ונראה, שבאותו מעמד השיב ר' ליפמן גם את התשובות הנכוחות, אשר הביא בספרו. רק בזה יש לפרש מקומות אחדים ב„הנצחון", הרומזים לאיזה „מין" ורשע ידוע, שהיה מפרש פירושים לפי דרכו והיה מלגלג על דברי תורה ודברי חכמים. ככה אנו קוראים בסימן ב': „אבל המין ואשר נטה אחריו, ימח שמו, כמו שנאמר: „ושם רשעים ירקב", אשר בא להפוך את התורה ולהשים לחשך אורה, לאמר כי „בראשית ברא אלהים" ר"ל תקון מלכות 93), — — — עליו נאמר: „כי דבר ה' בזה", כי דרשות של דופי המה". ובסימן כ"ו מזכיר המחבר מתוך בעסו מינות אחרת בדברים כאלה: „לגלג בלעם ואמר: חזרה היא זו (מה שאמר ה' אל אברהם: „אל תשלח ידך"), ושקר אמר, שלא אמר אלא „והעלהו", — וכבר הועלה". והנה בכנוי „בלעם" התכוון בודאי לפיטר, למומר שאין לו עם, שאינו „לא בכלל בני נח ולא בכלל היהודים" (שמ"ט).

כעסו של ר' ליפמן על המומר גדול מאד. הוא קורא עליו את הפסוק „נאום פש"ע לרשע בקרב לבי אין פחד אלהים לנגד עיניו", פש"ע רמז לשמו פסח. וכן הוא קורא לו, ע"ש שמו הנוצרי פיטר, — „פט"ר חמור" 94). והוא מקללו קללה נמרצת, גם לאחר ש„נטרד הרשע מן העולם": „תשרף נשמתו באש לא נופח"—הוא קורא אחריו. זהו כעס הדורות כולם על ממיטי החשכה, אשר יצאו מקרב המחנה להרסו ולהחריבו. הכעס והקללה אך הם נשארו לגבורים העלובים, המנצחים תמיד ברוח והמנוצחים תמיד בחומר...

בימי עניו ומרודיו אולי נדר ר' ליפמן לכתב את וכוחיו על ספר. וכאשר הונח לו קצת, ואולי אחרי אשר נשאה אותו הממשלה למדרגת דיין היהודים 95), כתב את ספרו הראשון והגדול, את ספר „הנצחון" 96).

ימי חיי ר' ליפמן מהיום ההוא והלאה — תקופת יצירה בלתי פוסקת הם לו. הוא כותב בזה אחר זה ספרי-קבלה רבים ושונים, סדרי-תפלה, תקוני-תורה, סודות-אותיות, ציונים וכוונות 97). רבני הדור פונים אליו 98),

---

והראה על הצד החלש שבתשובות ר' ליפמן (עיין שם חלק ב' עמוד קמ"ד ובכמה מקומות).

93) גייגר במאמרו הנ"ל, הערה א', עמוד 48, חושב, שמין זה הוא אחד הכופרים מישראל, משום שר' ליפמן מיחס לו דברי פילוסופיה; ואולם אינו מוכרח. ראשית, המין מדבר על „תקון מלכות", וזה בודאי רמז למלכות השמים; שנית, הפילוסופיה המיוחסת לו כאן ידועה לכל דרשני-הנוצרים.

94) ב„ספר חסידים" (סימן קצ"א, הוצאת קולוניא) כתוב מפורש: „יהודי שהמיר מכנין לו שם, שנאמר: „כמוהם יהיו עושיהם", כמוהם יש לכנות לו, כגון אם שמו אברהם יקרא אפרם, וכן כיוצא בזה; ואפילו לצדיק והם תועים אחריו, כגון שמעון כיפה, שאומרים פטר חמור". וכן מצאנו ב„נצחון ישן" שהוא קורא לפטר השליח בכנוי „פטר חמור" (הוצאת וואגנזייל, Tela וכו' Nizzachon Vetus ע' 164; והמלים „כאן הם מזכירים את שם הקדוש פיטרי וכו'" נוספו, כנראה, על-ידי נוצרי או מומר, עיין שם).

95) עיין לעיל עמוד ו' והערה ל"ו, שהיה „דיין היהודים" בשנת קס"ז, ואפשר שנתמנה לכך עוד בשנת קס"ב לפני חברו את „הנצחון".

96) עיין לקמן פרק ג'. 97) על כל אלה עיין לקמן שם.

98) וביניהם גם מהר"י סגל; תשובת מהר"י סגל לר' ליפמן נמצאת בכתב-יד 907—5 ברשימת כתבי-היד של הביבליותיקה הבודליאַנית לנייבויאר.

תשובותיו של ר' ליפמן אינן כלל מעין תשובותיו לראש הכמרים בלינדא. כאן אנו מוצאים רק דחיות ולגלוג וצחוק עצור. רק בענין שרפת החלה והחמץ השיב תשובה ראויה להשמע: החלה היא קודש שנעשה בטומאה, על כן אנו חייבים לשרפה, כדין כל קדשים שנטמאו; ובקל וחומר מקודש אנו שורפים גם את החמץ, שאין בו קדושה ואינו ראוי לאכילה 89) (שנ"ה). לא כן יתר התשובות כולן: אלה אינן אלא דרשות-מלים מחוכמות, שרוח הלעג מרחפת עליהן, ואינן מעידות אלא על חוש השנינה החריפה, שעמדה להם לישראל גם בשעת צרתם.

בתפלת „עלינו" — עונה ר' ליפמן למומר — אנו משבחים ומודים להשי"ת, שלא עשנו כגויי הארצות, כלומר, כהמוניים שבהם, וכמשפחות האדמה, כלומר, ככפריים שבהם, המאמינים, שיש ממש בצורות של עץ ואבן, שהם עושים לאלהיהם. — באמרנו „ולמשומדים אל תהי תקוה", אנו אומרים מה שכל הנוצרים אומרים, שכל מי שנשתמד 90) אינו יכול לחזור אחר-כך להיות יהודי, לכן אין אוהביו וקרוביו יכולים לצפות ולקוות עוד אחריו לאחרי שנשתמד, שיחזור עוד אליהם להיות יהודי, הרי אין לו תקוה שיחזור לקרוביו עוד, וזהו שאנו אומרים: „ולמשומדים אל תהי תקוה"... ואף את כל התפלה הוא מפרש לו על המומרים; ולמה אנו קוראים להם מינים? מפני „שהמה בני אדם משני מינים, כלומר, שהם מסופקים בין אמונת היהודים ובין אמונת הגוים ופוסחים על שתי הסעיפים, הרי אלו יאבדו, כי אינם בכלל בני נח ואינם בכלל יהודים"... — בפיוטנו אין אנחנו מקללים את הגוים, אלא, להפך, מתנים אנו את צרותינו, איך הם מקללים אותנו. — לישו אנו קוראים „תלוי", לא משום מעשה שהיה, אלא על שם שאמונתו תלויה, כלומר, ספק ומחלוקת בין האומות, ולא הסכים בה העולם כולו, כשם שהסכים באמונת ישראל, שהיא רק היא אמונה ודאית; ומטעם זה גם אמונת מחמ"ט תלויה היא, ואף למחמ"ט אנו קוראים, או יכולים לקרא, תלוי 91). — ללחם קדשם אנו קוראים „לחם טמא", על שמצניעים אותו בבתי-תפלותיהם, שבהם קבורים מתים, והרי טומאת מת חלה על הלחם. וכן אנו קוראים לו „זבל טמא", על שלחם זה דר (פי' זבל מל' זבול!) בשכנות עם טומאה. ו„לחם מגואל" אנו קוראים לו על דעת הנוצרים החושבים את הנוצרי לגואלם...

קשה להבין, איך הפיס ר' ליפמן „את דעת האומות" בתשובות כאלה 92).

---

89) ידוע, שר' יהודה, האומר (פסחים פ"ב ע"א) „אין ביעור חמץ אלא שרפה", למד זאת בגזרה-שוה מנותר.

90) כנראה, היה פירוש המלה קבוע כבר: שנתנצר, ואף על פי שהקרי: „משועמד", בפירושו „טבול" נשכח כבר בתקופה זו.

91) שטיינשניידר לא שם לב להזכרת אמונת מוחמד כאן ובמקום אחר ב„הנצחון", ולא הכניסו ברשימת הספרים שיש בהם טענות על האישלם, אשר הביא בספרו: Polemische und Apologetische Literatur der Juden (עיין שם, עמוד שס"ג). ועיין הערת שטיינשניידר עצמו ב Revue des Etudes Juives, כרך ה' (1882) עמוד ס"ה, שעל כיוצא באלה היה צריך להכנים את „הנצחון" הישן באותה רשימה.

92) ובאמת הקשה אייזנמנגר על כל אלה בספרו Das entdeckte Judenthum

פרק שני

תורתו

א) חכמת העיון

ב) חכמת הקבלה

ג) ההלכה

ד) פירוש כתבי הקדש

הדבר המציין את רבי יום טוב ליפמן מיהלהויזן מכל בני דורו בארצו הוא לא כחו הגדול בוכוחים ואף לא בקיאותו בספרות הנוצרים ובשפתם, לא גדולתו בתורה והשפעתו על הלומדים ואף לא ידיעתו בסודות הקבלה, כי-אם נטיתו לחכמת-העיון ואהבתו לפילוסופיה הדתית 1). כמאה שנים אחרי חרם הרשב״א, אשר היתה השפעתו נכרת ביחוד בין יהודי אשכנז, אנו מוצאים את רבי ליפמן מפרסם תורת הרמב״ם ברבים ועושה אותה ליסוד מוסד של חסידות ואמונה. כרמב״ם אף הוא רואה במצות „דע את אלהי אביך״ את עיקר כל המצוות, והוא מלמדה לכל שומעיו וקוראיו: „ושמת דברי אלה על לבבך, כי זוהי המצוה הגדולה שכל המעשים תלויים בה, כי המכיר את המלך יודע את מי הוא עובד („הנצחון״ קכ״ד). כל מי שאינו מתעורר על האמת ואינו חוקר לדעת את מהות יוצרו, אמונתו חסרה; ואף לשוא יאמרו רבים מבני עמנו שהם עובדים לאלהי אברהם: ת ו ל י ם ה ם א ת ס פ ק ו ת י ה ם ב י ד י ע ת א ב ר ה ם; אמנם גם בעלי התורה והמצוות יש להם שכר בעולם הבא, אבל זה אינו אלא מצד טובו וחסדו של הבורא, „ש ה ר י א פ י ל ו ע ו ב ד י ע ב ו ד ה ז ר ה ויש להם מעשים הגונים הקב״ה קובע להם שכר טוב בעולם הזה. — — — מ כ ל - ש כ ן א י ל ו שאין להם חלק בעולם הזה, — — — שאין הקב״ה מקפח שכרם״ (שם). ודברים קשים מדבר ר׳ ליפמן כנגד הלומדים המונעים עצמם מן העיון ומן החקירה בספרי חכמי העיון, ובסגנונו הנפלא הוא מזהירם: „ואם אמר יאמר העבד: אהבתי את ארוני שבשמים, ואת אשתי

---

1) גרץ קורא לו Der erste und vielleicht einzige gebildete deutsche Jude in Mittelalter עיין Geschichte (חלק א׳ עמוד ע״ו, הוצאה א׳). וויים („דור דור ודורשיו״, חלק ה׳, עמוד רס״ד, הוצאת ווילנא, תרס״ד) כותב עליו: „האיש הזה היה באשכנז כשושנה בין החוחים״. שטיינשניידר, „ספרות ישראל״ (תרגום עברי לד״ר מאלטער), עמוד קס״ג, חושבו לפילוסוף אשכנזי. גידימאַן, Geschichte des Erziehungswesens ג׳ עמוד רכ״ד־רכ״ה, רואה בו את „הרב האשכנזי היחידי אשר שם את לבו אל התנ״ך, הבין לטינית, והיה מכיר קצת בספרות הכנסיה הנוצרית, ידע היטב את הספרות הפילוסופית היהודית, וידע לכתוב עברית כהוגן״.

לומדים ממנו ונשמעים לו. כנראה, נמשכת פעולתו עד יום מותו. שנת מיתתו אינה ידועה לנו, אולם נראים הדברים, שמת בשיבה טובה, כי בשנת קצ"ט היה חי עדין 99), ואולי מת אחר שנת רי"ט 100).

איננו יודעים דבר על משפחתו של ר' ליפמן. כנראה, היה לו בן ושמו ר' אליעזר 101) ; ר' ישראל איסרליין מזכירו, בשם ר' אליעזר בן מהר"ל, כמוסר הלכה ששמע מפי ר' יעקל מוינא 102). בשנת שע"א אנו מוצאים בפראג אולי אחד מנכדי ר' ליפמן, ור' עזריאל מיהלהויזן שמו; חתום הוא יחד עם ר' ישעיה הלוי הורוויץ ועם ר' אליקים 103) על פסק אחד. — 104).

כשם שלא נדע מאין בא, כך לא נדע לאן הלך ר' ליפמן. ואולם שמו וספריו אתנו. רבבות אלפי ישראל למדו מספריו לדבר את אויביהם בשער, אלפי אנשים למדו מכתביו את סודות הקבלה, רבים התפללו את תפלותיו וכוונו את כוונותיו. וגם אנחנו כיום, בקראנו בספרי-התורה בבתי-כנסיותינו, והאותיות מאירות אלינו בהדרן, בתקונן, בעטורן ובקדושתן, — אלפא-ביתא דטביומי 105) אנו רואים, אשר למדו הסופרים לעשות כמתכונתן, ואולי גם לכוון את כונותיהן הקדושות, ככל אשר הורם אותו זקן.

---

99) מחמשת הזקנים שהשתתפו בועד ארפורט מזכיר מהר"י איסרליין בברכת המתים אולי רק את מהר"א כץ („תרומת הדשן" תשובה כ"ד), ותשובה זו נכתבה בארבעים שנה אחרי „היום הנועד", שהיה כנראה בשנת קנ"ט. עיין לעיל הערה 25 ; ועוד שמהר"א כ"ץ חי עוד בשנת קצ"ה, נמצא שהתשובה לא תוקדם לשנת קצ"ו.

100) ב„צמח דוד" וב„סדר הדורות" נזכר ר' ליפמן בערך שנת רי"ט. ואלת דברי ה„צמח דוד" : „ר' ליפמן בעל הנצחון חבר את ספרו בשנת רי"ט, כמבואר בהקדמת ספרו". וואלף, Bibliotheca I—734, משער, שנתחלפה לו ולבעל ה„יוחסין" (צ"ל : „בעל ההוספות ליוחסין" הוצאת קראקא) שנת קנ"ט ברי"ט. ואולם כמו שנראה לקמן, כל עיקר שנת קנ"ט אינו אלא טעות, שקבלוה הביבליוגרפים מאת האקשפאַן. ואפשר היה לשער, שנתחלפו לו למעתיק ראשי תיבות של השם ר' יום טוב בסימן שנת התבור רי"ט. ואולם מכיון שבעל „צמח דוד" מציין את מקורו : „כמבואר בהקדמת ספרו" ומכיון שבהקדמת „ספר הנצחון" אין לנו רמז וזכר לשנת חבור הספר, מי יודע אם לא נשמט כאן שם ספר אחד של ר' ליפמן, אולי ספרו האחרון, שחברו בשנת רי"ט. ואמנם ר' ליפמן נזכר תמיד אחרי מהר"י ווייל, אשר מת בשנת רי"ז (עיין הקדמת ר' יעקב מרגלית).

101) עיין לעיל הערה 17. והשם ליפמן משמש לפעמים כנוי לר' אליעזר. עיין „ספר שמות" לר' שמחה בר' גרשון הכהן (ויניציאה ת"ז), נדפס ותורגם ב„ביבליותיקה" של וואלף, חלק א' עמוד כ"ט עד עמוד מ'.

102) „תרומת הדשן", „פסקים וכתבים", סימן ז' : „ועוד אומר [ר' ישראל] דבזמן הזה, אם לא נכתב הכהן הגט, אומר לו מהר"ר אליעזר בן מהר"ל, שאומר מהר"ר יעקל מוינ"א, שיש לפוסלו". וקרוב לודאי, שמהר"ל זה הוא ר' ליפמז שלנו, מהר"ל מפראג.

103) „חנוך בית יהודה", סימן קי"ח.

104) אַנדריי קאַרולוס מעיד בספרו Memorabilia Saeculi XVII (חלק ט' עמוד תל"ה), שאחד מבני־בניו של ר' ליפמן, ועמנואל שמו, התנצר בשנת 1687 בחודש מאי בעיר ביבנהויזן ונקרא בשם כריסטיאנוס גוטליב בורכהאַרד ; עיין וואָלף Bibliotheca I, 737. ואפשר שאין זאת אלא דבת התנקמות מצד הכמרים הנוצרים, אשר התחילו בסוף המאה השבע־עשרה להלחם בכל מיני תכסיסים כנגד „אויבם" הנצחן ר' ליפמן. — לדעת וואַגנזייל (Sota עמוד תתצ"ו), אותו ר' ליפמן, אשר חי במאה השבע־עשרה בפראג ואשר נהגו יהודי פראג להזכיר את נשמתו בשירה, שנתחברה בשפה המדוברת בפי העם, מבני־בניו של ר' ליפמן שלנו הוא.

105) עיין לקמן פרק ב' ועיין ספר הא"ב שנדפס בספר „ברוך שאמר".

שלמה גברול״) 9) ואת שירו „כתר מלכות״ 10); את ר׳ אברהם אבן עזרא 11) ; את „האב לכל חכמי העיון, הרמב״ם ז״ל״ 12) ואת „מאמרו הנכבד״ 13), את „ספר המדע״ 14), את „הלכות קדוש החודש״ 15) ואת „אגרת תימן״ 16) ; את „הגאון״ „הנבון והמקובל״ הרמב״ן 17) ואת פירושו לשיר השירים 18) ; את מפרשי הרמב״ם : ר׳ משה נרבוני (מיישט״ר ויד״ל) 19),

---

להזכירו אחר הרמב״ן. אבל אין ספק, שהכוונה היא לר״ן בן יעקב מאפריקה ולאותה „מגילת כתרים״ הנ״ל, המרבה לדבר בהרחקת הגשמיות.

9) „האשכול״ י: 21 ; יד. 6. הקרי גברול הוא היותר קרוב לאבברון (Avicebron), שנשתבש בו השם של ן׳ גבירול.

10) „האשכול״ שם.

11) „הנצחון״ ס׳, ע״ה, פ״ב, פ״ז, צ׳, קי״א, קכ״ד, ש״ד.

12) שם, הקדמה (ליום ד׳), ב׳, י״ב (ב׳ פעמים), נ״ג (ד׳ פעמים), נ״ד, נ״ח (ב׳ פעמים), ס״ח, ע״ו, צ׳, ק״ב, קכ״ד, קכ״ח, קכ״ו, קל״ו, קל״ח, קס״ד, ר״ד, ר״כ, רכ״ד, רכ״ח, רל״ה, רל״ח (ב׳ פעמים), רס״ה (ג׳ פעמים), רצ״ז, ש׳, ש״א, ש״ג, שט״ו, שי״ז, ש״כ, שכ״א, של״ג, של״ד, של״ה ; „האשכול״ א. 10 („הרב הגדול״), ד: 21. ו. 28, ו: 6 („הרב״), ז. 30, ט. 19, ט: 26, י: 12, 15, 17, 18 („רבינו האלהי״), 22, יא. 14, יא: 23, 26, 28, יב. 27, יב: 4, 8, 13, 18, 20, 25, 28, 29, יג. 6, 16, 22, 24, 27, 28, יג: 2, 21, 32, יד. 10, טו: 32. וכן הוא מזכירו בספר „כוונת התפלה״ : „הרב״, „החכם הגדול רמב״ם״.

13) שם א. 11, ד: 22, ו. 28, יג. 24 ; וכן בספר „כוונת התפלה״. בשם „מאמר״ קורא הרמב״ם עצמו לספרו „מורה נבוכים״ בכל מקום בהקדמתו להלק א׳.

14) שם י: 22, יג. 9, 23.

15) שם ח. 1, י. 10.

16) „הנצחון״ נ״ג.

17) „הנצחון״ כ״ח, נ״ג, ע״ו (ב׳ פעמים), ע״ז (ג׳ פעמים), פ״ז, קכ״ד (ה׳ פעמים), ק״נ, קנ״ט, רס״ה, רפ״ג, ש׳, ש״א, של״ג ; „האשכול״ א: 21, ד: 22, ט״ו. 17 ; ופעמים בספר „כוונת התפלה״.

18) „הנצחון״ של״ג.

19) „האשכול״ א. 11, ג: 22, ד: 14, ו. 29, ט. 6 וכו׳, 21 וכו׳, ט: 26 וכו׳, י. 6 וכו׳, 28, י: 11, 15, יא. 15. — ר׳ משה בר׳ יהושע נרבוני, המכונה משטרו וידל (הוא השם שבו מזכירו ר׳ ליפמן לעתים קרובות בספרו „האשכול״, עיין לעיל עמוד 10 הערה 104) בלשום Bellsom = Belhomme, ולא Blasom כאשר כתב בעל המאמר „ר׳ משה נרבוני״ ב־Jewish Encyclopedia, IX) נולד בסוף המאה השלש־עשרה או בתחלת הארבע־עשרה (מונק, Mélanges de philosophie juive et arabe עמוד 502) ומת אחרי ניסן קכ״ב. הוא כתב כמה פירושים על ספרי ן׳ רשד, פירוש על ן׳ סנה, פירוש על „כוונות הפילוסופים״ לאלגזלי, פירוש על „יחיאל בן עוריאל״ („חי בן יקטן״) לן׳ תופעיל, „פירוש ממלות הגיון״ ; וכן כתב מאמרים מקוריים אחדים : „אורח חיים״ — ברפואה, „שלמות הנפש — במוסר, „אגרת הבחירה״ שנכתבה, לפי השערת גריץ (געשיכטע דער יודען, חלק ז׳ עמוד שנ״ב, הוצאה ג׳), בתור תשובה כנגד „אגרת הגזרה״ של אבנר אלפונשו בורגוש מולדוליד (נדפסה ב„דברי חכמים״, מיץ 1849) ו„אגרת של שעור קומה״. ביחוד הצטיין בבאורו על „מורה נבוכים״ (חלקים מהבאור הזה הוצאו לאור על־ידי יצחק אייכל בהוצאת פירושו של שלמה מיימון „גבעת המורה״, זולצבאך 1800 ; ובשנת 1852 הוציא גאלדענטהאל את כל הבאור בוינה). — ברוב פירושיו הראה ר׳ משה נרבוני נטיה לסודיות, נטיה הבולטת ביחוד ב„אגרת על שעור קומה״, הנקראת „פירוש על ד׳ אותיות״ בכתב־יד הוואטיקאן (אורבינו 41) ; ואולם גם בביאורו על „המורה״ רבים היסודות הסודיים. הם אשר קרבו את ר׳ ליפמן אליו, כמו שנראה לקמן. — גם בבאורו על „המורה״ וגם ב„אגרת הבחירה״ יש לו וכוחים עם הנוצרים

— אילת אהבים — שלמדתי תורה, גמרא וסברא, ואהבת ה' ויחודו ואמונתו חקוקה בלבי, ונבון אנכי להבין דבר מתוך דבר, — אין צריך לי לחקור מאחרים ומחכמים קדמונים" וכו' (ב). לדעתו, לא רק הבורח מן החקירה, כי־אם גם מי שאינו שם לב לדברי החכמים הראשונים, מי שאינו קורא בדברי אריסטו, רס"ג ורמב"ם, שהם „חכמינו זכרונם לברכה", עבד הוא ואין עבודתו שלמה.

חז"ל! בשם הכבוד הזה קורא ר' ליפמן לחוקרים הראשונים. חז"ל הם אשר „חלקו את השכל לד' מדרגות" (קל"ו), חז"ל הם אשר אמרו „שהשכלים קבלו המספר מצד היותם עילה ועלול" („האשכול" טז: מ, 7) 2). ואין שמחה לר' ליפמן כשמחתו בשעה שהוא מוכיח, שדברי חז"ל „מכוונים עם דברי רז"ל בעלי גמרא" („הנצחון" פ"ז). ומכל מה שהוא מגלה בספר „האשכול" אינו מגלה אלא „לפי אשר ינק מדברי רז"ל וחז"ל" (טז. 22) 3).

ר' ליפמן מזכיר את רוב „חכמי העיון" („הנצחון" קל"ו, רצ"ט) או „בעלי העיון" („האשכול" יד: 17) שקדמו לו: את ר' סעדיה גאון („הגאון ר' סעדיה") 4) ואת ספרו „ספר האמונות" 5); את „הגאון הקודם החכם בכל חכמת העיון רבינו בחיי ז"ל" 6) ואת „שבחו המתחיל: ברכי נפשי" 7); את ר' נסים 8) בן יעקב האפריקאי; את ר' שלמה אבן גבירול („רבינו

---

2) כמו כן חז"ל הם אשר „הוכיחו דא"א לחומר וצורה להיות זה בלא זה" („האשכול" א. 30). דברי חז"ל הם, „שהאויר נחלק לשלשה" (שם ב. 5); וחז"ל הם אשר קראו לגלגל השכל „שמי ההצלחה" (יא. 1); ועיין עוד א. 3 ובהערה שם.

3) ומה שכתב „הנצחון" (ר"א): „וארז"ל: כשם שאין הנער יכול להשיג דעת החכם וכו'" צ"ל: ואחז"ל, וכן הוא באמת ב„נצחון" כתב־יד של בית מדרש הרבנים (Jewish Theological Seminary) בניו־יורק, וכן יש לתקן שם (קכ"ד) ולגרוס: „ואמרו חז"ל: אם לא ירחיק האדם בשכל המעשי וכו'", כמו שהוא באמת בכ"י הנ"ל. ועל־פי זה תקנתי ב„אשכול" (א. 3) „ודרשו חז"ל: משל למה הדבר דומה? להנותן מים על דבר משופע וכו'" במקום „ודרשו רז"ל וכו'" שבכתב־יד.

4) „הנצחון" ג' ו', ע"ה, קכ"ד, רט"ז, שכ"ז; „האשכול" י. 7; ואולם דעות רס"ג והשפעתו נכרות בכל מקום, כמו ב„נצחון" (ב'), „כי נאמין במנהיג חי וכו' כל יכול וכו'"; וכן במקום שהוא מחשב את הקץ ומצרף „מועד מועדים וחצי" למספר 1335 (שם של"א, של"ה); וכן בכמה מקומות שבהם הוא מבאר פסוקים שונים בדרכו של הרס"ג, עיין לקמן.

5) ב„אשכול" י. 7 „כתב רבינו סעדיה בסוף האמונת", ובודאי צריך להיות: „האמונות". ואפשר שידע ר' ליפמן רק את נוסחת התרגום העברי הידוע בשם „פתרון ספר האמונות". עיין Life and Works of Saadia Gaon למורי הפרו־פיסור מאלטער ז"ל (פילאדלפיה, 1921), חלק ג', ביבליוגרפיה, עמוד שס"א וכו'.

6) „הנצחון" נ"ח, קכ"ד, רל"ח, של"ג („החכם המובהק"), „האשכול" ז. 32, ושם: „הגאון הקודם", להבדילו מר' בחיי המקובל. ר' בחיי הנזכר בספר „אלפא ביתא" דף ב' עמוד ג' הוא־המקובל.

7) „האשכול" שם.

8) „הנצחון" קכ"ד, ש"ט. ר' נסים הנזכר כאן הוא הר' נסים בן יעקב מאפריקה, ע"פ גייגר „נטעי נעמנים" (ברסלוי, 1847), חלק אשכנזי, עמוד מ"ז, על יסוד ההערה לקטע מ„מגילת סתרים של הרב רבינו נסים גאון זצ"ל", שנדפסה בחלק העברי שם ט"ז—י"ז: (עיין שם בהערה לדף ט"ז.). ואולם אם כן קשה להבין מה שסדרו בעל „הנצחון" אחר הרמב"ם: „וכן הסכמת ר' סעדיה גאון ורבינו חננאל ורבינו בחיי ורבינו נתן בעל הערוך ורמב"ם ור"ן ורמב"ן" (קכ"ד). אף שאפילו אם נשער שזהו ר' נסים גירונדי, לא יעלה הסדר יפה, שאז צריך היה

יון" 24) : „חכמי המחקר" 24*) ו„חכמי הטבע" 24**), וביחוד, את „ראש אומות העולם"—אריסטוטילים 25), וגם את „חכמי התכונה" 26) ו„ספרי התכונה" 27), וביחוד, את פיתגורס 28) ואת תלמי ו„צורת העולם" שלו 29).

כמו שאנו רואים, יודע ר' ליפמן לא רק את הקדמונים, כי אם גם את החכמים שהם כמעט בני דורו: את נרבוני הצרפתי, אשר מת רק כחמשים שנה לפני הכתב „האשכול", ואת ר' שמריה היוני, אשר חי בזמן ההוא 30). ואולם מובן, שגדול המשפיעים הוא הרמב"ם, ראש חכמי העיון השקול כנגד כולם („הנצחון" קל"ו). פעמים רבות הוא מזכירו בכל תארי הכבוד בספר „הנצחון", ועל דבריו הוא מיסד את פירושיו העיוניים במעשה בראשית

לקמן עמוד נ"ט), הנקרא גם בשם „האיקריטי", נולד ברומא בערך שנת 1275, ומת בחצי השני של המאה הארבע־עשרה. כתב פירושים על התורה, על ספר איוב ועל שיר השירים ברוח הפילוסופיה של הרמב"ם; בשנת 1320 שלח מכתב אל המלך רובירט אַניו (Robert Anjou) להוכיח לו אמתות אמונת חדוש העולם כנגד דעת אריסטו, הוא המכתב הנמצא בכתב־יד מונטיפיורי מספר 305 (ה. הירשפילד: Descriptive Catalogue of the Hebrew MSS of the Montefiore Library לונדון, 1904), ורשום עליו: „והוא המאמר אשר שלח החסיד החכם הנבון ה"ר שמריה מניגרופונטים ע"ה אל המלך רובירטו בשנת ה"פ וכך היה כותב עליו (!) אל החכם המעוטר בפטרת (?) החכמה המרומם והמזהיר מלך רובירטו אשר האירו ברקיו תבל מאת החכם (!?) הישראלי תושב ניגרפונטים יגתן (?)"; בשנת 1346 כתב „ספר המורא", העוסק גם כן בשאלת חדוש העולם; הוא למד זכות על הקראים וחפץ לקרבם ולהשיבם אל היהדות המסרתית, ובשנת 1352 נסע לקשטיליה ולאנ־דלוזיה, כדי להשפיע על הקראים אשר בארצות ההן שישובו ליהדות המסרתית; הוא כתב גם ספר „אלף המגן" על אגדות מסכת מגלה; וכן חבר פיוטים ומזמורים; אומרים, שחשב את עצמו למשיח, ושבהגלות הדבר לממשלה הושם בבית־האסורים, ושם מת.

24) „הנצחון" קל"ו.

24*) שם ע"א.

24**) בפירושו לשיר היחוד.

25) „הנצחון" ב'. „האשכול" ט. 6 וכו', ט: 27, 28, 31, י. 15־18, 20. מובן, שיודע הוא את אריסטו רק על־פי הרמב"ם ומפרשיו.

26) „הנצחון" של"ט.

27) „אלפא ביתא" פ"ב:

28) „האשכול" ט: 32.

29) שם א. 3. ועיין בהערה שם.

30) ואם אין זאת הוספת המעתיק, אז הזכיר ר' ליפמן גם את ר' יוסף אלבו („הנצחון" ק"ח, הוצאת אמשטרדם; ואינה בהוצאת האקשפאן), אלא שנצטרך לשער, שאת המאמר בשם ר' יוסף אלבו הוסיף ר' ליפמן עצמו בכ"י שלו שנים רבות אחרי אשר כתבו, כי ספר „העיקרים" איננו קודם לשנת ק"ע.

ר' שלמה הלועזי 20) ובעל „רוח חן" 21); את מפרשי המרכבה 22) ואת ר' שמריה מניגרופונם (האיקריטי) 23). וכן הוא מזכיר את „חכמי

בסתר ובגלוי. ואף כאן אנו מוצאים יסוד קורבה רוחנית בינו ובין ר' ליפמן. — בבאורו על „המורה" הראה ר' משה את כח בקרתו התפשית, הוא איננו נושא פנים לאיש, ואף לא לרמב"ם, ולא למסורות־קדומים. באיזמל־מנתח הוא מתקרב אל כל השאלות הפילוסופיות והוא חודר לעמקם של דברים, עד אשר יסתבך בסודות ורמזים. האברבנאל, בפירושו על הרמב"ם, מדבר את ר' משה קשות ומוכיחו על דעותיו החפשיות: על התימת הפתיחה לחלק א' של „המורה" — „פתחו שערים ויבוא גוי צדיק שומר אמונים" — מוסיף האברבנאל: „מאשר יגור הרב בא לו, כי הנה בא הנרבוני, גוי לא צדיק, גוי לא חסיד, לעיין בספרו ויחס אליו דעותיו הרעות, וידבר באלהים ובמשה..." ולחלק א' פרק ה': „והנרבוני והאפודי — **שניהם נשרפים** בבית הדשן... גזרו אומר וכו'; ותמהתי על זה מאד, שיאמר איש שיקרא בשם יעקב, שהיתה מראית אבותינו בסיני השגה עיונית, ולא ירא אלהים; וגם נעויתי משמוע על הרב כדבר הזה וכו'; ואם היה כדברי האנשים החטאים האלה בנפשותם המפרשים וכו'; חלילה, חלילה לרב המורה מלכוון בדבר הרע הזה". וכן יטעון כנגד הנרבוני האומר, שהולדת שת לאדם איננה אלא רמז לצאת שכלו של אדם אל הפועל „ושאין כאן בן כלל שהוליד אדם", ואומר האברבנאל על זה, שהנרבוני „מטה את דברי הרב לקצה הרוע" (לפ"ז ח"א). ובפרק ט' הוא כותב: „דרכי הנרבוני לא יכונו, זר מעשהו, נכריה עבודתו". ובפרק י' שם מוציא האברבנאל את כל כעסו: „ראה דרך המפרש הזה, כי ברצותו (כצ"ל במקום „ברצונו") לדבר על ה' סרה, להגיד דעותיו הזרות, סגר עליהם המדבר, והביאם בדברים כמגלה (כצ"ל במקום „במגלה") טפח ומכסה טפחים"; וכל כך למה? על אשר רמז כאן הנרבוני, שכל המכות הנזכרות ב„ספרו של אדם הראשון", הוא ספר בראשית, כענין המבול וההפלגה והפיכת סדום, טבעיות הן; ועיין עוד על הענין הזה באברבנאל לפרק י"ט חלק ב'; ובפרטות בפרק ל"ה שם; וכן בפרק מ"ז הוא כועס על האפודי והנרבוני אשר „העמיקו שחתו — — — לייחס להרב המורה דעת נפסד בהשגחת הש"י שהיא כוללת ולא פרטית בארץ". ובפרק נ"ד הוא פוגע בנרבוני הרואה במצוות מעשיות כצום ותפלה רק „התפעלות דמיוני, והוא אשר בו קיום ההמון, גם החושבים להיותם סגולות". וגם בעל ה„עקדה" טוען כטענות האלה, וקורא לו: „מטמא הטהרות, מפגל הקדשים, מגלה מומים, מתקן בתעתועים ודברי הבאי". מזה אנו רואים, עד כמה קשה היה לאדוקי ספרד לעכל את תורותיו החפשיות של הנרבוני. ואולם ר' ליפמן מוקיר את „החכם מיישטר וידל" ומבאר על־פיו את דברי הרמב"ם, מעשה בראשית ומעשה מרכבה בדרך העיון ואינו חולק עליו אלא בשאלה אחת, היא השאלה: אם יש קול לגלגלים, התלויה בשאלת גלגל קבוע ומזלות חוזרים: עיין ב„האשכול", וגם כאן הוא מתייחס אל המבאר ברגש כבוד אמתי. — עיין עוד על ר' משה נרבוני (וביחוד על יחס האדוקים אליו): שטיינשניידר, Hebräische Uebersetzungen, עמוד 31; רענאן, Les écrivains juifs — Francais du XIV siècle (פריז 1893), עמוד 320—335, 666—681; גראָסס, Gallia Judaica, בערכו שם.

20) „האשכול" א. 11, ו. 29. ולא עלתה בידי למצא, מי הוא ר' שלמה זה, ושאלתי לכמה מחכמי־ישראל, אך נעלם האיש מעיני כולם.

21) ספר „אלפא ביתא" (ב„ברוך שאמר") דף כ"א עמוד א'.

22) „האשכול" יד: 8. והכוונה, ביחוד, לר' דוד קמחי.

23) „הנצחון" ב', קט"ו. — ר' שמריה בר' אליהו מניגרופונט, „היוני" (עיין

נצחי, דוגמת נפשות הצדיקים"; „האומנם — מוסיף ר' ליפמן — הוא יחיד בדבר זה", כי ר' בחיי ור' שמואל בשיר היחוד והרמב"ן כתבו להפך, „וכן אני תופס עיקר". ואף במקום שהוא מכריע כדעת הרמב"ם נגד הרמב"ן, בענין תחית המתים, הוא נותן טעם להכרעתו: „תפסתי דברי הרמב"ם עיקר, כי דברים של טעם המה" (נ"ג).

מיתר חכמי העיון גדולה השפעת הרס"ג והראב"ע והרמב"ן עליו. את הרס"ג הוא מזכיר ביראת הכבוד, והוא נמשך אחריו גם במקום שאינו מזכירו, כמו באמרו, שעלינו להאמין „במנהיג חי — — — חכם — — — כל יכל" („נצחון" ב'), וביחוד הוא סומך עליו בחשבונות הקץ (של"ה) 36). השפעת הראב"ע נכרת ביחוד בפירושיו העיוניים. אפשר לאמר, שכמו לרמב"ן 37) יש גם לו עם הראב"ע „תוכחת מגולה ואהבה מסותרה". ב„נצחון" (פ"ב) הוא מביא את קושית-הראב"ע הידועה ואת תירוצו בדבר היתר חלב האליה, והוא כותב פשוט: „הקושיא — חסרון הידיעה והתירוץ — מינות" 38). ובכל-זאת הוא מבקש למצוא צד זכות להראב"ע והוא כותב: „ואף כי שמעתי שרבינו אברהם א"ע לא מחכמי התלמוד היה, וכן ראיתי בפירושיו דברים רבים כנגד התלמוד, מכל מקום ידעתי שחכם גדול ובעל סברא היה; וחלילה וחס שיצאו דברים כאלה מפיו להקל באיסור כרת כנגד משמעות פשט הפסוק — — —, אלא אחד מן התלמידים הטועים כתב משמו מה שלא עלה על לבו, כעין שאמרו רז"ל 38*): הרוצה ליחנק יתלה באשלי רברבי". — הוא אוהב לבאר את סודות הראב"ע (פ"ז), ומביא את דבריו בפסוקים המעוררים ערעורים על מדות הבורא, וגם את משליו העיוניים המועילים להבנת השגת דרכי הבורא וגילוי שכינה (קכ"ד) 39). — השפעת הרמב"ן נכרת רובה בפירושי המקראות ובקבלה, ואולם קצתה גם בחכמת העיון, בשאלת צדיק ורע לו, רשע וטוב לו, בשאלת הגמול, וביחוד בענין שלילת ההגשמה 40).

אמנם במדה ידועה השפיעו על ר' ליפמן דברי חז"ל הרבה יותר מדברי

---

36) עיין לקמן.

37) בהקדמה לפירושו על התורה.

38) ידועות טענותיו של שד"ל על התירוץ הזה ותשובת שי"ר. עיין אגרות שד"ל עמוד רל"ב: „הוא (אבן עזרא) אומר בכל דף, כי דעת רז"ל רחבה מדעתנו, ושהקבלה תכריע, וכיוצא בזה, ואח"כ הוא מתיר החלב". ושם בעמוד רמ"ו הודה: „אגב ריהטא לא דקתי, באמרי על ראב"ע, שהתיר החלב, כי לא אמר, אלא שקדמונינו אסרוהו", ובכל זאת עדיין הטענה במקומה עומדת, „כי האומר, שקדמונינו אסרוהו, — כוונתו, שהתורה התירתו, ולא יהיה לדעתו אחד מאיסורי כרת, כמו שהוא לדברי קדמונינו". והוא מוסיף להתמרמר: „הוא בעיני כמתעתע, מלבד מה שהוא (בעיני הרמב"ן) משתבש. ואם היה אומר, שלמדוהו באחת מי"ג מדות, התרשתי, אבל הוא משתדל להוכיח, שהתורה התירתו מכל וכל, אלא שקדמונינו אסרוהו".

38*) כצ"ל במקום „חז"ל" שבהוצאות.

39) בנוגע להשפעת שיטת המספרים של הראב"ע על סודות הא"ב לר' ליפמן עיין לקמן.

40) במקומות אחדים הוא תופס את דברי הרמב"ן עיקר כנגד דברי הרבים המתנגדים לו („הנצחון" רפ"ג), והוא מתאמץ ליישב את דבריו במקום שיש לטעות בהם (פ"ז, קכ"ד) או במקום שיש בהם צד קושי (ע"ז).

ובמעשה מרכבה בספר „האשכול". מבלי הזכיר את שם „המורה" ו„היד החזקה" 31), הוא שב אליהם פעמים רבות ומביא את דבריהם בספר „הנצחון" ושם אותם יסוד לכל חקירותיו. ואך לחנם משער וויים, שמה שר' ליפמן אינו מזכיר את שם „המורה" הוא, „בלי ספק, מפני שזה הספר לא היה רצוי לרוב חכמי אשכנז" 32). היתכן? אדם שכל ספריו בנויים על החקירה העיונית והמזכיר את הרמב"ם כחמשים פעם בספרו הגדול, יעלים את מקורו אך בזה שלא יזכיר את שמו? פשוט, אין ר' ליפמן נוהג להזכיר שם ספר במקום שהוא מזכיר את שם מחברו. וכן הוא כותב: „רס"ג", ואינו מזכיר את שם ספרו בכל „הנצחון", אף על פי שהוא מזכירו פעם בספר „האשכול", כמו שהוא מזכיר שם פעם גם את „ספר המדע" ופעמים את „הלכות קדוש החודש" להרמב"ם 33). לא היה נוהג להזכיר אלא שמות ספרים שלא נודע שם מחברם או ששמם היה ידוע יותר משם מחברם, כגון: „ספר יצירה", „היכלות", „בהיר", „מערכת", „ספר התמונה" ודומיהם. ואף מספרי הרמב"ם הזכיר ב„הנצחון" את „אגרת תימן", ודאי משום שלא היה כתב-יד של אגרת זו ידוע לרבים. גדולה מזו, ר' ליפמן נמצא כל-כך הרבה תחת השפעת הרמב"ם והוא בקי כל-כך בדרכיו, עד שפעמים רבות הוא מפרש ענינים שלמים כדרך שפירשם הרמב"ם, מבלי אשר יזכיר את שם הרב 34), כשם שהוא מיחס לפעמים לרמב"ם דברים, שעיקרם מיסודם של חכמים אחרים 35).

בהיות הרמב"ם כל-כך חשוב וקדוש בעיניו, הוא מוצא לנחוץ להוכיח בכל מיני ראיות, שאף הרמב"ם הסכים לחכמת הקבלה, כאלו הרגיש שבלי הסכמת הרמב"ם אין מעמד לקבלה בעולמנו, ובהסכמתו נפלו ובטלו כל הערעורים עליה. ואולם אף על פי שכבד ככה את הרמב"ם, לא חשב שכבר נחתמה תורה וחכמה על-ידו, — להפך, הוא חשב זאת לחובתו להוסיף משלו על דברי הרמב"ם. ככה הוא אומר בהקדמתו ל„הנצחון", שבטעמי המצוות „בא להוסיף על דבריו"; ואף בחקירותיו במעשה בראשית ובמעשה מרכבה שאף להוסיף לא רק על דברי מפרשי הרמב"ם, הנרבוני והלועזי, כי-אם גם על דברי הרמב"ם, כמו שנראה מכל ספר „האשכול". יש שהוא מישב את כוונת הרמב"ם („הנצחון" צ'), ופעמים הוא חולק על הרמב"ם. ב„הנצחון" (של"ג) הוא מביא דעת הרמב"ם, „שאין הפסד באמונתנו, אם נאמר שהעולם

---

31) בספר „האשכול" הוא מזכיר את „המורה" בשם „המאמר הנכבד", עיין לעיל; ואת „היד" לא יזכיר כלל, אף על פי שהוא מביא דברים מ„ספר המדע" ומ„הלכות קדוש החודש".

32) „דור דור ודורשיו", חלק ה', עמוד רס"א.

33) עיין על כל אלה לעיל בהערות המיוחדות לכך.

34) בכמה מקומות, כמו ב„נצחון" סימן י' ובסימן ק"ט. ועיין בסימן של"ג, שבו הוא מדבר על החלוק שבין „עולם ועד" ו„לעולם ועד", מבלי אשר יזכיר את שם הרמב"ם, אשר חדש את החלוק הזה (ב„מורה נבוכים" חלק ב' פרק כ"ח).

35) כמו בסימן של"ד שם, שבו הוא מביא בשם הרמב"ם את הפירוש הנוסד על החלוק שבין חי (בפתח) וחי (בצירה), אף על פי שעיקר הפירוש הזה הוא ב„פירוש ספר יצירה" לרס"ג, ועל פי זה ב„מורה נבוכים" ח"א פס"ח.

באמת, אין שיטה אחת סותרת לחברתה, אלא שהראשונה עוסקת בתארי הבורא ובחובות האנשים ביחס אליו, והשניה מוסיפה עיקרים אחדים ביחס הבורא לעולמו, לאנושות בכלל ולעם ישראל בפרט. מובן, שהשיטה הראשונה היא יותר שלמה. עיקר האחדות החסר בה נכלל, כנראה, בעיקר ז׳: שאין רצונו משתנה. העיקר החמישי בשיטה השנית: שאין גבול לבורא, בא להוציא מלבם של המגשימים מבעלי הקבלה, המתארים את גבולות-הבורא. המספר שבעה מובן לנו, ואולם מה ששאף ר׳ ליפמן להשלים את י״ג עיקרי הרמב״ם ולהעמידם על ט״ז 42) אפשר להשיג רק אחרי אשר נדע, עד כמה קדוש המספר ט״ז בעיני ר׳ ליפמן המקובל: המספר הזה רומז לפי דעתו לט״ז פני המרכבה!

כרמב״ם וככל גדולי העיון עוסק גם ר׳ ליפמן בבאור טעמי המצוות, ולהם הוא מקדיש את ציוני היום הרביעי בהקדמתו. רוב הטעמים לקוחים מדברי הרמב״ם ושאר הטעמים מסוגננים בסגנונו.

מובן שר׳ ליפמן חוזר כפעם בפעם אל שאלת בחירה וידיעה (ד׳, ר״א, רי״א). ואין חידוש בדבר שהוא מקבל את התשובה האגנוסטית של הרמב״ם 43). השאלה חשובה אצלו לא רק מנקודת-הראות של בעל-העיון, כי-אם גם מנקודת-ראות המתוכח, שהלא אך כיובל שנים עבר מיום אשר כתב המומר אבנר בורגוש את ספרו „אגרת הגזרה״ 44) להוכיח, שאין האדם ברשות עצמו, אלא הכל תלוי במזל.

כמו כן דן ר׳ ליפמן פעמים רבות בשאלת צדיק ורע לו, רשע וטוב לו. גם שאלה זו תופסת אצלו מקום בראש, משום שהגוים מונים בה את ישראל. וכאן הוא מקבל את תשובת הרס״ג, ש„הש״י ממציא טובה לרשעים בעולם הזה לשלם להם שכרם על מעט מעשיהם ההגונים, כדי לגבות חובם משלם לאחר מיתתם״ וכו׳ (ק״ג). ואולם עוד בסימן זה הוא רומז, שיש עוד טעם אחר הידוע לבעלי הקבלה, ובסימן ש״א הוא מביאו בשם הרמב״ן; ובסימן אחר (רי״ז) הוא משער, שהצדיק נענש גם בסבת העולם. בשאלת הגמול העליון לעולם שכלו טוב מביע ר׳ ליפמן את דעתו, שגם חסידי אומות העולם יש להם חלק לעולם הבא (רס״ה, של״ג).

בכל כחו הוא נלחם נגד המגשימים 45). במלחמה זו הוא מתרומם למדרגת הרס״ג, הרמב״ם והרמב״ן והרוקח 46). נראים הדברים, שבזמנו, זמן התפשטות הקבלה באשכנז, בשעה שכל אחד היה מחזיק את עצמו למקובל, התחזקה עוד הפעם שיטת ההגשמה. ולא לחנם הוא גומר את מאמרו כנגד ההגשמה במלים אלה: „וכל זה הארכתי להוציא המינות מלב הסכלים

---

42) ט״ז ולא ט״ו, כמו שחשב הד״ר דוד ניימרק בספרו „תולדות העיקרים בישראל״, כרך ב׳ שער ד׳ סוף פרק ח׳ עמוד קס״ג. העיקרים הנוספים הם באמת שלשה: שהוא נצחי, שאין לו גבול, שברא יש מאין.

43) „מורה נבוכים״ חלק ג׳ פרק י״ט.

44) שכנגדה כתב נרבוני, מופתו של ר׳ ליפמן, את „מאמר הבחירה״, נדפס ב„דברי חכמים״ לר׳ אליעזר אשכנזי (מיץ, תר״ט), עמוד ל״ז—מ״א.

45) קרא את מאמרו הארוך בספר „הנצחון״ סימן קכ״ד. ונמצא לו מאמר כנגד ההגשמה, והוא ספר „כוונת התפלה״, הנדפס בחלק שני מחבור זה.

46) שאת דברי כולם הוא מביא בסימן הנ״ל.

רז״ל. בשעה שאינו מזכיר כמעט את ההלכה בספר „הנצחון״ אלא בוכוחיו עם ה„צדוקים״—הקראים שבימיו—, ובספר ה„אלפא ביתא״ במקצוע מיוחד (בדין כתיבת האותיות), בשעה שאינו מזכיר אפילו מן האגדה אלא בוכוחיו עם הנוצרים והמהרהרים, בה בשעה הוא מקדיש חלק גדול מס׳ „הנצחון״ ורוב ס׳ „האשכול״ לחקירות באחדות הבורא, בחידוש העולם, בסדר זמנים, בחומר וצורה, בחומר היולי, בסבות התנועה, בעולם הגלגלים, בשכל הפועל, בארבעה יסודות, בחושי האדם, במהות הנפש ובהשארתה, בתכלית הבריאה ובתקות הפרט והכלל לאחרית הימים. „הדבקת שכל האנושי בשכל הפועל״ (קל״ב, קל״ו) נעשית אצלו למין „אידיאה פיכס״; היא בעיניו המעלה הגדולה, שזוכים לה רק צדיקי עולם („האשכול״ ט״ז: 7), ואליה הוא מתפלל בתפלתו אשר חבר 41).

כמו שראינו כבר, אין ר׳ ליפמן חושב את עצמו למעתיק דברי חז״ל; מתאמץ הוא להוסיף על דברי הרמב״ם ומפרשיו. ואולם יתרה על זאת, שואף הוא אל המקוריות: כרמב״ם בשעתו, כקרשקש וכאלבו בדורו, הוא מנסה לשים מספר ל„יסודי אמונתנו״, כמוהם הוא מבקש למצוא את עיקרי הדת. אמנם הוא אינו מפרש לנו, בדרך פילוסופי, מדוע בחר דוקא בעיקרים האלה, מוכיח הוא רק את עיקריותם מן התורה, ודי לו בזה. אבל צריך להודות, שיש שיטה בעיקריו. הדבר המפליא אותנו הוא רק מה שיש לו לר׳ ליפמן שתי נוסחאות בעיקרים: האחת — היא, כנראה, כולה שלו, והשנית — של הרמב״ם בקצת הוספות. את הראשונה באר לנו בפירוש הפסוק „שמע ישראל״ ב„נצחון״ (קכ״ז), ואת השנית הציע לפנינו בהקדמתו.

לפי שיטתו בסימן קכ״ז, — „שבעה יסודי אמונתנו על השם יתברך ויתעלה״ אלה הם:

א) מציאות ה׳
ב) נצחיותו
ג) שחדש עולמו
ד) המצוה לעבדו
ה) האיסור לעבוד זולתו
ו) שלילת הגשמיות
ז) שאין רצונו משתנה

לפי הצעת הדברים בהקדמה הוא גורע עיקר ד׳ ומוסיף:

א) תחית המתים
ב) מתן תורה
ג) השגחה פרטית
ד) שכר ועונש
ה) שאין גבול לבורא
ו) נצחיות התורה
ז) נבואה
ח) נבואת משה
ט) ביאת המשיח.

---

41) עיין לקמן.

אי-אפשר להאמין כמעט, שאנשים אשר קראו את „הנצחון" יוציאו משפט על מחברו, שהיה רחוק מדברי הקבלה, כמו שעשו זאת צונץ 49), גייגר 50), ובמדה ידועה גם גרץ 51), שטיינשניידר 52) ואחרים 53). „הנצחון" מזכיר פעמים רבות את „חכמי הקבלה" (ע"ט), „בעלי הקבלה" (ע"ב, קל"ו, ק"נ) ו„בעלי הסודות" (קכ"ד); הוא מזכיר בפירוש את „דברי הקבלה" (קל"ג) ואת „חכמת הקבלה" (קפ"ט) וגם את „קבלת הספירות" (קכ"ד); על הספירות הוא מדבר בפירוש או ברמז גם במקומות רבים אחרים (ב', כ"ד, פ' ועוד). מספרי הקבלה והמקובלים הוא מביא בספר „הנצחון" את „ספר יצירה" (ב', ג', רכ"ד) 54), „אלפא ביתא דר"ע" (מ"ג) 55), ספר „היכלות" (קכ"ד), ספר „מערכת" (ב', ר"ב) 56), פירושי הרמב"ן 57) ור' בחיי על התורה (בכמה מקומות) 58), ספר „הרוקח" (קכ"ד, קל"ג, קל"ו) 50), „שיר היחוד" 60) „להחסיד האמתי ר' שמואל" (קכ"ד, של"ג) 61) ופירוש ר' אשר בן

49) Gottesdienstliche Vorträge der Juden עמוד תכ"ב הערה א' (הוצאה ב').

50) Proben Jüdischer Vertheidigung, בספר השנה לליברמאַן, עמוד מ"ז הערה ז': לפי דעתו ידע ר' ליפמן את המקובלים בני ספרד ופרובינציאה (ולא את האשכנזים?), אך לא נתעה על-ידם (!).

51) שאינו מזכירו בתור מקובל בגוף הספר; ורק בחלק אחד מהערתו הוא עומד על זה.

52) במאמרו Jüdische Literatur באנציקלופדיה של ערש וגרובר, כרך כ"ז עמוד ת"ד, חושב שטיינשניידר את ר' ליפמן לאחד מאותם הרבנים האשכנזים אשר ראו בקבלה הופעה זרה ליהדות. ואולם בקטלוג (ערך ריט"ל מיהלהויזן) חזר בו. עיין לקמן.

53) ועוד בזמננו כותב בעל המאמר „קבלה, תולדותיה ושיטתה" ב Jewish Encyclopelia, כרך ג' עמוד ת"ע, שר' ליפמן ידע רק שרטוטים אחדים מהקבלה.

54) ובכן ב„אלפא ביתא" דף כ"ד עמוד ג' ובפירושו לשיר היחוד (הנדפס בסוף סדורו של ר' נפתלי טריווש, טיהינגן ש"ך), וכן ב„האשכול" ה. 21, וכן בספר „כוונת התפלה". ולפי עדותו כתב פירוש על ספר יצירה. עיין „אלפא ביתא" כ"ב:, ואפשר שאליו רמז ב„האשכול".

55) וכן ב„אלפא ביתא" דף י"ז, י"ט, כ"א. ותימה על וויס: האם אין הספרים הללו: יצירה, אלפא ביתא דר"ע והיכלות — ספרי קבלה, שלא נתן להם מקום בין ספרי הקבלה, אשר הזכיר ר' ליפמן בספרו? (עיין „דור דור ודורשיו" חלק ה' עמוד רס"ה). ותימה על צונץ, שנעלמו ממנו כל אלה וגם ספר ה„מערכת" וגם רבנו בחיי המקובל, — עיין להלן הערה כ"ח.

56) וכן בספר „האשכול" יג: 24. לדברי גייגר (Jahrbuch לליברמאַן, עמוד מ"ז-מ"ח הערה ו'), ר' ליפמן הוא הראשון להזכיר את ספר „מערכת האלהות". עיין שם, שהוא משוה את הפרק על השם במערכת מ"ג למה שנאמר ב„נצחון" סימן ב'.

57) עיין לעיל, ורבים מהם בקבלה.

58) „הנצחון" ק' („החכם המקובל רבינו בחיי ז"ל"), של"ה, „אלפא ביתא" כ': — רבינו בחיי זה לא נזכר על-ידי צונץ ברשימת החכמים שהזכיר ר' ליפמן (Zur Geschichte und Literatur, עמוד ר"ה).

59) וכן ב„אלפא ביתא" דף י"ז, י"ח, כ', כ"א.

60) בהוצאת האַקשפאַן בסימן של"ג: „ר' שמואל — — — בשיר השירים", ואולם בסימן קכ"ד: „בשיר היחוד".

61) רפפורט במכתבו לגייגר (נדפס ב Zeitschrift של גייגר) משער ש„שיר היחוד" זה נכתב על-ידי ר' ברביה, וגרץ סומך על עדותו של ר' משה תאקו (עיין

והטפשים האומרים: ידענו מהות יוצרנו, והוא גשם כתארנו, וזה כאמונת הנוצרים, ומינות הוא; ולו חכמו ישכילו זאת, אשר מהות נשמתם אינם יודעים, ואיך ידעו מהות יוצר נשמתם?" (קכ"ד). כל ההגשמות שבתנ"ך מבוארות על-פי היסוד הפסיכולוגי שבטבע האדם: „ידוע תדע, שכל הלשונות בנויות על התבוננות תבנית דמות אדם; — — — לפיכך כשידבר אדם עם אדם הרוצה להבין דבריו על השפלים מן האדם, צריך להגביהם ולשומם דמות אדם עד שיבין השומע; — — — וכן כאשר יבקש אדם לדבר מהנכבדים ממנו, ידמם לאדם; והדרך הזה תפסו בעליון העליונים — דרך משל" (נ"ט) 47).

ואולם לא רק פה, כי-אם בכל מקום שאיזה פסוק בתורה או איזה מאמר חז"ל, איזו אמונה מקובלת או איזו מסורת אבות אינם מתישבים על הדעת, ר' ליפמן משתמש בביאור על צד אליגורי. מהו חבוט הקבר? מה שהאדם „משיג לידע כל עונותיו ודין ענשו עליהם" (רצ"ט), „וכן עפר של טיטום הרשע לא נשרף בגיהנם, אלא אמר לו דרך משל, שהש"י מצאו ודן אותו בדין חמור, כדין שרפה לחי" (שם). את כל האמונות ממין זה ר' ליפמן מפרש בדרך זו. משום „שאין הדעת סובלת, שתהא הרגשה לבשר אדם שמת, ותהא מחלוקת *47) מבשר בהמה שמתה, לאחר פרידת החיות והנשמה מן הגוף" (שם) — — — „וענין הסעודה הנאמרת בדרז"ל מאכילת שור הבר ולויתן — — — אין כוונתם להנאת החיך ולמלוי הכרס", אלא שלא יהיה שם מן המותרות המבלבלים את השכל (ש"ג). ומה היא שיחת דקלים שהבין רבן יוחנן בן זכאי? — סימני דקלים הידועים רק לחכמים (רע"ד).

בכל אלה המקומות אנו רואים לפנינו ראציונאליסטן גדול, שחי בראשית המאה החמש-עשרה. ודבריו נשמעים כדברי אחד המשכילים בעלי האמונה הצרופה של המאה השמונה-עשרה או התשע-עשרה. ואנו מתפלאים על ההרמוניה הנפלאה בנשמת האיש הזה: אמונה עזה במסורת מצד אחד, ושלטון השכל מן הצד השני. התורה והחקירה, וכמו שנראה להלן, גם החקירה והסוד, — כולן מתמזגות מזג מפליא ברי ליפמן, והכל מצטרף מאליו לשלמות אחת שאין דומה לה.

* * *

קשה להראות על תקופה אחת בחיי ר' ליפמן, אשר בה לא היה שקוע ראשו ורובו בחכמת הקבלה. בספר „הנצחון" אינו אלא „נוקב חור בדלת להטמן ולטייל בפרדס" (ב'). בספר „האשכול" (טז. 23—24) הוא צריך כבר לבקש סליחה מאת היודע מחשבות „על רוב גילוי". ואף בספר ה„אלפא ביתא" הוא „פותח שערי הסוד אשר לא כדת" 48). וביתר כתביו הוא מגלה וחוזר ומגלה סודות רבים ושונים, מבלי בקש סליחה ומבלי אשר ירגיש, כי עבר כבר את הגבול.

---

47) ובספר „כוונת התפלה" הוא מבאר, שבהיות הנביא גופני, „נרמז לו השכלי גופני" תמיד, ומכאן ההגשמות בדברי הנביאים.

*47) בכתב-יד בית מדרש הרבנים בניו-יורק: ותהא מחולקת; וכן הוא בהוצאת האקשפאן.

48) „ברוך שאמר" דף י"ז ע"ד (הוצאת שקלאוו תקס"ד).

הצד החדש שבקבלתו של ר' ליפמן הוא מה שלא ראה כלל שום נגוד וסתירה, שום מחלוקת ופירוד הדעות בין הקבלה והתורה והעיון 66). נפשו היתה נפש הרמונית ושלמה, נפש שיש בה מקום לרבוי הגוונים, ואולי גם נפש שאינה סובלת שום סתירות, נפש המבקשת והמוצאה את האחדות ברבוי, — והאחדות הזאת אינה כלל אחדות של פשרה פושרת, כי אם אחדות המונחת בטבע הענינים, אחדות הנובעת ממקור אחדותו של יוצר הרבוי.

ור' ליפמן איננו מסתפק בזה שהוא השיג מה שהשיג: הוא דורש, שכל מי שחננו ה' בשכל ובבינה יעסוק בחכמת הקבלה. וכשם שהוא מזהיר כנגד האמונה הפשוטה המסתפקת בידיעת התורה בלבד והבורחת מן החקירה והעיון: „ואם יאמר האומר: אין בי כח להעמיק בדברים אלו, — — — ידוע תדע שאין זו התנצלות, אלא התרשלות במצוות אלהינו ובאהבתו וביראתו", כמו כן הוא מזהיר את החכם השלם, אשר השיג כבר בעיוננו את עולם היסודות ועולם השכלים הנפרדים, שעליו להתאמץ לעלות הלאה מעלה עד אשר יגיע אל „מעין סתום, גן נעול" (ב). הקבלה היא רק מדרגה אחת למעלה מן העיון, כשם שהעיון עומד רק מדרגה אחת למעלה מן התורה. את קבלת הספירות יש למסור רק „ליודעי חכמת התורה וחכמת העיון באמונתנו" (קכ"ד), ורק „המיישר לבבו בתורה ובמעשים טובים ובחכמה ונכנס לפני ולפנים, ומבין האמת, אשרי לו ואשרי לדורו" (שם).

מחברנו מזהיר רק כנגד המעפילים, „התופשים ציורי הרהורי הלב, מכ"ש השאלות שעליהן, ומשלי היכלות ודומיהן"; והוא מעיד שראה „בעלי-הסודות היודעים הרבה ולא היה להם מן השכל למנע הרהורי-שוא, וידיעתם נוטה למינות" 67). הוא יודע רק סיבה אחת לטעיה זו: „כי איככה יבא אדם על ראש הסולם במדרגות העליונות, אם לא עלה דרך המדרגות התחתונות?" (שם) 68).

בהשקפתו זו השפע ר' ליפמן הרבה מהרמב"ן „הנבון המקובל" (של"ג) 69), אשר הורה, שאין הספירות מושגות „בשום שכל ומדע, כי-אם מפי חכם לאוזן חכם מבין ומקבל" (קכ"ד) ומ„החכם המקובל רבינו בחיי ז"ל (ק'), ו„רבינו אלעזר בעל הרוקח" (קל"ו).

* * *

ועיין גם ב„הנצחון" סימן י' ורצ"ט. וב„אלפא ביתא" דף י"ז: „קבלה איש מפי איש".

66) בדבר הזה אמנם קדם לו ר' יוסף בן אברהם אבן בבר, עיין צונץ Gottesdienstliche Vorträge der Juden (הוצאה ב', עמוד תכ"ב).

67) צונץ מביא ממאמר זה רק את המלים: „וכן ראיתי בעלי הסודות... וידיעתם נוטה למינות", ויצא לו מזה, שר' ליפמן מתנגד למקובלים (שם, שם, הערה א').

68) וכן הוא מתאונן גם ב„אלפא ביתא" („ברוך שאמר" דף כ"ב): „ובעו"ה ראיתי הרבה והרבה שהחזיקו עצמם למקובלים ולא היה בהם זולת הדבור ולא הידיעה בקבלה אמתית, ולא ידיעת החכמה עד שישכילו בעצמם, ונטו מן הדרך". ביחוד הוא קובל על בני דורו המשתמשים בקבלה מעשית: „גם בזה הדור דוהקים למלאכים בהשבעות לפעול בהם כפי רצונם, וזה לא יהיה לעתיד לבוא, אלא יהיה הכל ביד ה'" (פירוש לשיר היחוד, ליום שני).

69) מה שהיה לו הרמב"ם בחכמת העיון, היה לו הרמב"ן בחכמת הקבלה (עיין „האשכול" ד: 22). הוא היה לו לאור בסודות הספירה („הנצחון" קכ"ד),

דוד 62) על י"ג מדות (ר"ב) 63), וכן את פירוש „הקרא בן הקרא" 63*) על ה„קדיש". אין ר' ליפמן מזכיר רק את ה„זוהר", שאליו, כנראה, הוא מכוון בכל מקום שהוא מדבר על „דברי הקבלה" ו„חכמת הקבלה".

בראש ספרו (ב') הוא מביע בבהירות יתרה את דעתו בדבר הקבלה וסודותיה: „ואתה בן אדם, דע את אלהי אביך ועבדהו, ואם תדרשהו ימצא לך. האמנם הש"י, שהוא עילת העילות וסיבת כל הסיבות, עצמותו אין להשיג; — — — אך מקובלין אנחנו מעניני עשר ספירות הנרמזות בספר יצירה, אשר נאצלו מאין סוף, ופי' בהמערכת שעניין האצילות הוא גילוי הכח הכמוס והחתום, וכן נראה שבכללם השגת מראה כבוד הש"י הנקרא שכינה, ולדעת זה לבי נותה". ר' ליפמן לא היה מעלים מעולם את ה„אני מאמין" שלו. הוא היה מקובל במובן האמתי של המושג הזה, כמו שהבינוהו בני המאה הארבע-עשרה והחמש-עשרה, מקובל מבית-מדרשם של הרמב"ן ור' בחיי, החסיד והרוקח 64), מקובל שהתחנך על ספרי היצירה וההיכלות, המערכת והבהיר, התמונה ואוצר הכבוד 65).

„אוצר נחמד" חלק ג' עמוד ס"ה), שמחברי „שיר היחוד" הם שני אנשים שנקראו בשמותם: בצלאל ושמואל (דברי ימי ישראל חלק ז' עמוד צ"ה בהערה שם). ואולם כבר הסכים לאנדויאר במאמרו Vorläufiger Bericht über mein Studium der Münchener Hebräischen Handschriften (ב Literaturblatt של ה Orient כרך ז' (1845) חוברת י"ב עמוד קפ"א, קפ"ב) לדעתו של ר' ליפמן, שמחבר „שיר היחוד" הוא ר' שמואל החסיד. וכן קבע שטיינשניידר.

62) על ר' אשר בן דוד עיין מאמר ר' משה סואבי ב„אוצר נחמד" כרך ד' עמוד ל"ז. והפירוש הנזכר כאן נמצא בכתב-יד ר' חיים מיכל, עיין „אוצרות חיים" לשטיינשניידר, מספר 389.

63) בשאר ספריו מזכיר ר' ליפמן גם את „ספר הבהיר" („אלפא ביתא" דף י"ז, כ'; „האשכול" ה. 16); „ספר התמונה" או „התמונה" („אלפא ביתא" דף י"ז, י"ט, כ', כ"א, כ"ב); „ספר האותיות" (שם דף כ'); „ספר אוצר הכבוד" (שם דף י"ז, כ'); „ספר האמת" לר"א (בפירושו לשיר היחוד), עיין לקמן; „ספר שם טוב" („אלפא ביתא" דף כ"א), ספרי החסיד (שם דף י"ז, י"ח, י"ט, כ', כ"א) ורבינו שמחה ז"ל (שם דף י"ז, י"ט), מלבד ספרים ישנים בקבלה (שם דף י"ח), וספרי עצמו: „האשכול" (שם דף כ"א, כ"ב, כ"ג, ובספר „כוונת התפלה"); „הנצחון" בזה וב„אשכול"); „ספר הברית" (ב„כוונת התפלה"); „פירושו על ספר יצירה" (שם דף כ"ב, ואולי גם ב„אשכול"). ואפשר שהזכיר גם את הספר „שערי אורה" („ברוך שאמר" דף ט"ו), אם הוא בעל ההגהה שם, עיין לקמן.

63*) „הנצחון" קי"ג בהוצאת האקשפאן; בהוצאות אמשטרדם וקניגסברג חסר השם הזה, ובמקומו: אבל שמעתי שקדמונים פירשו. — בהוצאת האקשפאן ובכתב-יד בית מדרש הרבנים בניו-יורק: „הקרא בן הקרא הידוע"; ונ"ל שצ"ל: הי"ד, והכוונה לר' אביגדור קרא, שאביו ר' יצחק קרא מת על קדוש השם. ובספר „אלפא ביתא": „הקרא הידוע לכל", גם כן נ"ל שצ"ל: הקרא הי"ד, והכוונה לר' יצחק הנ"ל או לקדוש ר' אהרן. עיין לקמן.

64) למרות השפעתם של כל אלה, אומר גייגר (במקום הנ"ל), שר' ליפמן ידע את המקובלים בני ספרד ופרובינצה [לא את האשכנזים], אך לא נתעה על ידם (!).

65) ונראה שהיו לו קבלות גם מפה אל פה, כמו שהוא כותב מפורש בהקדמתו לפירוש שיר היחוד (טיהינגן, ש"ך): „ככל אשר קבלתי פה אל פה מיודעי האמת".

הדעות בענין ערך הקבלה וקדושתה חדש הוא, ונולד רק מתוך חולשת דעתם של מתנגדי-הקבלה: „רק מחדש טעו בזה חכמים האחרונים, למיעוט דקדוק בחכמת אחרים זולת חכמתם" 83).

מה היא, איפוא, החידה הגדולה הזאת, החידה הנוראה, שהעלימוה גדולי עולם, ושצריך האדם להזהר מרוב הגילוי בה? החידה הזאת אינה אלא — „סדר המרכבה בספירות" 84). ואת כל הסדר הזה מגלה לנו טביומי המקובל בספר „האשכול". אמנם שיטתו בענין זה אינה חדשה לגמרי, אבל יש בה קוים מקוריים אחרים, ומשום כך כדאי לעמוד עליה 85).

האדם החלוק שבמרכבה חלוק לארבעה, כנגד ארבע רוחות השמים: דרום לימינו, צפון לשמאלו, מזרח לפניו ומערב לאחוריו. מדת החסד, היא מדת אברהם, ומדת הנצח — הן דְרומיות; ומן הספירות העליונות, „שהן דקה מן הדקה, והן כמו נשמה", נמצאת כאן גם המחשבה, (הכתר העליון של רוב בעלי-הקבלה); המדות האלה — וחסד בראשן — הן פני האריה שבמרכבה, הרומזות למיכאל. בעלי העיון מוצאים בצד זה את השכל הראשון (מחשבה), ואת הרביעי (חסד), ואת השביעי (נצח), המנהיגים את הגלגל הראשון — גלגל הכוכבים העומדים, ואת הגלגל הרביעי — גלגל צדק, ואת השביעי — גלגל נוגה, הגלגלים הממונים על יסוד העפר או הקפאון.

מדת הגבורה, היא פחד יצחק, ומדת ההוד, הן צפוניות; ועמהן הבינה, השלישית לספירות העליונות; המדות האלה, וגבורה בראשן, הן פני השור, הרומזות לגבריאל. מהשכלים אנו מוצאים בצד זה, שכל שלישי, חמישי ושמיני, המנהיגים את גלגלי חמה, שבתי ומאדים, הממונים על יסוד האש.

מדת התפארת, תפארת יעקב, היא המזרחית; ועמה החכמה, האמצעית לשלש הספירות העליונות; המדות האלה, וביחוד תפארת, הן פני אדם, הרומזות לרפאל. מהשכלים אנו מוצאים פה את השני ואת הששי, המנהיגים את הגלגל היומי וגלגל כוכב, הגלגלים הממונים על יסוד הרוח.

מדת התפארת, תפארת יעקב, היא המזרחית; ועמה החכמה, האמצעית לאוריאל. פה אנו מוצאים את השכל התשיעי ואת העשירי, המנהיגים את גלגל הלבנה וגלגל החומר הראשון, הממונים על יסוד המים.

83) „האשכול" יג. 16.

84) יד: 23 עד הסוף.

85) על המקורות, שמהם שאב המחבר את ידיעותיו ועליהם הוסיף מה שהוסיף, ידובר בהערות לספר „האשכול". הנוסחה שם משובשת קצת, ותקנתיה במקומות אחדים, ובמקומות אחרים השלמתיה, על־פי הנראה משיטת המחבר ועל־פי הידוע מספרי העיון והקבלה, שהשתמש בהם המחבר.

ואולם אם אנו רואים כאן את יחוסו החיובי של ר׳ ליפמן אל חכמת הקבלה, אין אנו שומעים מפיו סודות הקבלה. סבת הדבר היא, ראשית, מה שנועד הספר בשביל העם והלומדים, שדי להם בפשט המקראות ובדברי העיון החוזרים ונשנים בכל הספר, וברמזים לקבלה, בהערות דרך כלל על מראה הכבוד, על מדות הבורא ועל הספירות; ושנית, וזו העיקר, מה שלא נתפתחה עדיין, כנראה, שיטתו הקבלתית של ר׳ ליפמן, — עדיין לא השיג בעצמו מה שהשיג לאחר התעמקות של עשר שנים.

רק עשר שנים עברו מיום אשר כתב את „הנצחון" עד יום חתמו את „האשכול", — והנה אנו רואים לפנינו את טביומי המקובל הגדול, המגלה טפח אחר טפח מעולם הסוד, הבונה שיטה שלמה בתורת מעשה בראשית ומעשה מרכבה, המסדר סדר הספירות לפי דרכו, המוציא את כל רוחו והמגיד את כל אשר הוא רואה.

„כוונתי להראות שהתורה משולשת" 70), אומר לנו ר׳ ליפמן בספר „האשכול" 71), בחפצו לאמר, שאפשר וצריך להבין את התורה על-פי פשט, עיון וקבלה. הפשט הוא, בלשון מחברנו, ה מ ל י צ ה 72); וחכמת העיון, החכמה, אשר גלה לנו במאמרו הנכבד הרב הגדול אב לחכמי העיון 73), היינו ה מ ש ל 74); והקבלה, הנקראת תורה 75), היא ה ח י ד ה, או הסוד 76), או הרמז 77); היא גם האשכול 78) והפרי העליון 79). את העיקר הזה — שהתורה משולשת, ושפריה העליון היא הקבלה — ביאר לנו בהרחבה, כנראה, בהקדמה לספרו זה, שאבדה לנו, לצערנו 80).

ואולם גם ממה שנשאר לנו בספר „האשכול" יכולים אנו לדון על ערך הקבלה בעיניו. הוא רואה בה חכמה קדושה ונשגבה, שהיתה ידועה לכל חכמי ישראל הגדולים שבכל דור ודור. לשלש ההשגות שמנו חכמי עיון, — למודיות, טבעיות ואלהיות, — נלותה עוד אחת: השגת-הכבוד, כדעת יונתן בן עוזיאל, שהסכים לה בלי-ספק גם הרמב"ם 81). גדולה מזו — ברור הדבר, ש„אין מחלוקת בדבר זה כלל בין החכמים הראשונים" 82), פירוד

ובמעשה מרכבה („האשכול" טו. 17).

70) בזה יצא ר׳ ליפמן בעקבות הרמב"ן. ור׳ בחיי בהקדמתו לפירושו על התורה מחלק את הפירוש לד׳ חלקים: „דרך הפשט, דרך המדרש, דרך השכל ודרך ה׳ — מרמזי האיש משה — הוא הרב הגדול הרמב"ן" („בחיי", הוצאת נאפול רנ"ב).

71) ה: 16-25.

72) א. 1; ה: 16, 29; טז. 20.

73) ד: 20, 21.

74) א. 10; ו. 8, 28; עיין גם ה: 16, 29; יג: 21; טז. 20.

75) ה: 23.

76) ד: 22; ה: 16, 29; ו. 9; יג: 21; טז. 20.

77) א. 7.

78) טו. 5.

79) טז. 20.

80) יג. 16, טז: 4.

81) יב.-יג.

82) יג. 14.

אלה הם סודות מעשה מרכבה. ובמעשה בראשית 86) מבאר בעל-„האשכול״ שעשרה מאמרות — י׳ ספירות הן. ובנין העולם השלם בשבע מהן; השלש העליונות, שנרמזו ב„בראשית ברא אלהים״, שהן דקה מן הדקה, „אין לרמוז הבנין בהן״. והנה בחסד נברא העולם; ואולם החסד אינו מוליד, והדין מוליד, אבל מחריב; עמד ושתפם בתפארת, שהיא המכריעה להטות כלפי חסד. ובכח התפארת חזר העולם שהיה תהו להיות בהו, „והוא הבנין בהתפשטות ההויה״. „וחשך על-פני תהום״ הוא עומק רום על עומק תחת. „ורוח אלהים״ — היא מחשבה כסיא — „מרחפת על-פני המים״ שהם מים מרוח. אז ברא אלהים את האור — האספקלריא המאירה, „והמשיך כח זכר למדת יום וכח נקבה למדת לילה, ויהי ערב (הוד) ויהי בקר (נצח) — יום אחד, יחיד ומיוחד בכל שמותיו״. ככה ראינו את פעולת „העשרה העמוקים״ — שלשה העליונים — הנשמה — (מחשבה, חכמה, בינה); האבות או השרשים (חסד, גבורה, תפארת) — האמצעיים שאינם מוציאים פרי, רק ענפים; הבנים או הענפים (נצח, הוד, יסוד) — התחתונים המוציאים פרי, והם קיום העולם; והעשירית (מלכות) — קודש הלולים, — הפרי על סוף הענף.

* * *

אם ב„אשכול״ אנו רואים את טביומי והנה הוא כולו תחת השפעת המקובלים הספרדים מבית-מדרשו של ר׳ עזריאל, הנה בס׳ „אלפא ביתא״ הוא מופיע אלינו כחניך בית-מדרשם של החסיד והרוקח, אשר העמידו את כל הקבלה על ספירת האותיות וצרופיהן. די להזכיר מה שהוא כותב ב„רמיזות״ אות ח׳ 87): „חית — ההלכה רוחת בישראל כרברי ר״ת, שתמונתה כמו שני זיינין — — — ובי׳ זיינין באורם ז׳ פעמים ז׳. ורומז לשבע שבתות שנים, שבע שנים שבע פעמים; ומפני שהזיי״ן רומזת לשבת בראשית, והחי״ת לשמיטה ויובל, סמך זו לזו; והנה זפ״ז עולה מ״ט. והשביעית לעולם קודש. והנה גוף אות ח׳ עולה שמונה, לומר שבאחרונה השמינית קודש, שהיא יובל שנאמר: וקדשתם את שנת החמשים וגו׳, ר״ל יובל הגדול, וד״ל; ועוד רמז בב׳ הזיינין — ז׳ ימי סוכות שהושיבם בז׳ ענני כבוד, שנ׳: כי בסוכות הושבתי את וגו׳, וגוף האות רמז לשמיני עצרת״.

לפעמים מצרף ר׳ ליפמן עניני עיון לקבלת צרופי אותיות זו: „יוד 88) — העשירי יהיה קודש לה׳, כדפי׳, וזהו סוד המעשר; כי בי׳ מאמרים נברא העולם, והן ט׳ מקרים, כדפי׳, והעשירי — מאמר העצם 89); ואין שייך כלפי מעלה רק מאמר העצם לבדו, לכן הוא קודש; וע״כ בבראשית רק ט׳ מאמרות מפורשים, והעשירי לדקותו רק נרמז במלת „בראשית״; ומפני שהט׳

86) „האשכול״ ד: 23 וכו׳. יעויין בהערות שם.

87) בספר „אלפא ביתא״ בתוך „תמונת האותיות״ („ברוך שאמר״, דף כ״א עמוד א׳).

88) שם דף כ״א עמוד ב׳.

89) וכאן אנו רואים גם את השפעת „ספר השם״ להראב״ע: „ועוד מצינו שכל הדברים — — — עשרה, והט׳ מקרים, והא׳ לבד עצם; והנה מפאת מעלה הוא אחד, וממטה עשירי; ע״כ בעשרת הדברות הכתובים בתורה, בראשונים אנכי״ (דף ו׳).

יכולים אנו להבין יותר את הסדר הזה, אם נתארהו בציור שלפנינו:

האדם החלוק

פניו לצד מזרח

פני אדם:
חכמה
רפאל יעקב
תפארת

יסוד הרוח:
שכל ב׳ — הגלגל היומי
שכל ו׳ — גלגל כוכב

ימינו לצד דרום

פני אריה:
מחשבה
מיכאל חסד אברהם
נצח

יסוד העפר:
שכל א׳ — גלגל הכוכבים העומדים
שכל ד׳ — גלגל צדק
שכל ז׳ — גלגל נוגה

שמאלו לצד צפון

פני שור:
בינה
גבריאל גבורה יצחק
הוד

יסוד האש:
שכל ג׳ — גלגל חמה
שכל ה׳ — גלגל שבתי
שכל ח׳ — גלגל מאדים

אחוריו לצד מערב

פני נשר:
יסוד
אוריאל [דוד]
מלכות

יסוד המים:
שכל ט׳ — גלגל לבנה
שכל י׳ — גלגל החומר הראשון

את רבינו תם 100), את הר"י 101) ואת התוספות 101*), את הרא"ם וספרו „יראים" 101**); את הרמב"ם 102) ואת ר' משה מקוצי 103) וחבורו הגדול ה„סמ"ג" 103*); את מהר"ם (מרוטנבורק) 104) ואת הרא"ש 105); את בעל ה„אור זרוע" 106) ואת בעל „הגהות מימוני" 107); את (ר' יהודה) החסיד 108), את הרוקח 109) ואת ר' שמחה 110); את ר' שמשון „ברוך שאמר" 111); ואולי גם 112) את הגאונים רב שרירא ורב האי ואת „תשובות הגאונים, שכתבו ר' יוסף טוב עלם ורבינו יודא בר ברזילי".

לפעמים הוא מביא פסקים משלו (נ"ג, רל"ח). ואולם ביחוד נודע לנו כפוסק וכאחד הגדולים מפי בני דורו. הוא עומד במדרגה אחת עם מהר"י מולין, השולח אליו תשובות 113), המזכיר את דבריו 114) והנשמע לו 115). הוא כותב „תקון ספר תורה" 116), ובני דורו משתמשים בתקונו, כמו שמעיד הרז"ך בעל „היריעה" בשאלה ששאל מאת המהרי"ל 117). יודעים אנו שתיקן

דף י"ח, י"ט, כ"א) בתור פוסק; ועיין גם ב„האשכול" יב: 9. בספרי „הנצחון" שבדפוס נזכר פעמים אחדות בשם ר' שלמה ירחי, ואולם ברור הדבר, שהדפוסים העבריים נגררו בזה אחרי דפוס האקשפאן. ונעלמו הדברים גם מאת צונץ במאמרו Hiess Raschi Jarchi? (Gesammelte Schriften חלק ג' עמוד ק'-ק"ה) גם מאת הביבליוגרפים היהודים והנוצרים שקדמו לו.

100) „הנצחון" קכ"ה; „אלפא ביתא" י"ח: י"ט. כ"א.

101) „הנצחון" קע"ג: ר' משה מקוצי בשם ר"י; ונעלם מעיני צונץ, Zur Geschichte und Literatur, עמוד ק"ד.

101*) „הנצחון" ש"ב.

101**) „אלפא ביתא" י"ז. י"ח: י"ט:; וכן ב„אגרת על השופר".

102) עיין לעיל הערה י"ב; ופעמים רבות נזכר הרמב"ם בתור פוסק, עיין, ביחוד, הערה ט"ו. וב„אגרת על השופר" נזכר בשם מימוני.

103) „הנצחון" י', ל"א, צ"ז, קע"ג, רט"ז, רל"ו.

103*) „אגרת על השופר".

104) „הנצחון" ק"ה, רפ"ג; „אלפא ביתא" י"ח.

105) „הנצחון" נ"ח, ע"ו, קמ"ה, רי"ז.

106) „אגרת על השופר".

107) „אלפא ביתא" י"ז. י"ח: י"ט.:

108) שם בנ"ל [ובדף כ'. כ"א. וכן ל'. ל"א.].

109) שם בנ"ל [ובדף כ'.: כ"א: ל"א:].

110) שם י"ז. י"ט: כ'. ל'. ל"א.:

111) שם דף י"ז. וכן הוא מזכיר את ר' משה (שם דף כ'), ר' מרדכי (שם דף י"ז) ואת הר"י מרדת"א (שם, שם), והוא הר"י ווירד, כמו שמצא שטיינשניידר בכתב־יד אופנבאך 192 (וברשימת שטיינשניידר לכ"י האמבורג 234), ושער שווירד מתאימה לפירטה.

112) אם ההגהות שב„ברוך שאמר" דף ט"ו, שייכות לו.

113) קובץ בודליאני 907 כתב־יד 5 (מדף קסז" ואילך): „תשובות מהר"י סג"ל ששלח לר' ליפמן", עיין רשימת נייבואר שם.

114) „מנהגי מהרי"ל", דף צ"ח.

115) עיין „אגרת על השופר", לקמן פרק ג'.

116) עיין לקמן.

117) שו"ת מהרי"ל, תשובה צ"ז, דף מ"ז (קרימונה, שי"ו).

מקרים נשואים.בעצם, סמך הי' אחר הט'".

אפשר שעל יסוד קבלת-אותיות וצרופי-אותיות כתב פירוש שלם על התורה, הנקרא בכתבי-היד המאוחרים בשם „ציוני דרב טביומי"; שם אנו מוצאים מאמר כזה: „צ"ז כחות הטומאה הם; וזה סוד ואת הצ"ב למינהו וסוד ואת בטנך צב"ה" 90).

* * *

מקבלה זו עובר ר' ליפמן לחקירה בכוונות. באחד מכתביו 91), אשר העתיק ממנו ר' נפתלי הירץ טריווש 92), הוא מפרש את כוונת התפלה בכלל, ואת כוונת יתגדל, ברכו, וג' קדושות, כוונת שם שדי וכוונת י"ג מדות.

מכאן אך צעד אחד לחבור תפלות המיוסדות על יסוד הכוונות האלה: „יהי רצון מלפניך, השם המקודש י"ג, — שלא ימנעו ממני מדותיך י"ג, — ותשים לי שלום מהמונעים באלה הי"ג" 93).

וככה אנו רואים את ר' ליפמן בצורה חדשה, צורה אשר לא ידעוה חכמי ישראל שבימינו, מפני שנעלמו מהם כתביו בקבלה, וביחוד ספרו „האשכול", המפיץ אור-יקרות על כל תורתו הסודית. אולם בני דורו של ר' ליפמן והמקובלים הבאים אחריו ידעו את שמו, ויחשבוהו לקדוש, וימסרו לנו את קבלתו. ומי יודע כמה קבלות מפה לאוזן נמסרו ליודעי-חן בשם הנסתר הגדול, טביומי.

* * *

נטיתו של ר' ליפמן לחקירה ולקבלה לא הרחיקתו מן ה ה ל כ ה. ואף על פי שהיה מתנגד לאותם המבלים את כל ימיהם בד' אמות של הלכה בלבד, בכל זאת הקדיש, כנראה, חלק חשוב מחייו לחקר-ההלכה, בלמדו את התלמוד והפוסקים, כדרך שהיו לומדים בדורו. בספריו שהשאיר לנו אנו מוצאים רשמים אחדים מידיעותיו במקצוע זה. בוכוחיו עם ה„צדוקים" („הנצחון", פרשת משפטים) הוא מגלה לפנינו קצת מבקיאותו בהלכה. ובמקומות רבים הוא מראה גם את כחו בפלפול (מ"א, רס"ז). יש לנו ממנו שאלה על דרך הפלפול ששאל מאת ר' שלום מוינא 94). אנו רואים גם את בקיאותו בספרות מפרשי התלמוד והפוסקים של כל הדורות עד זמנו. הוא מזכיר 95) את רבני חננאל 96), את האלפסי 97), את רבנו נתן בעל הערוך 98) ואת רש"י 99),

---

90) „ילקוט ראובני" פרשת נשא. עיין לקמן.

91) הוא ספר „כוונת התפלה", שהנני מוציאו לאור בחלק ב' מספרי זה.

92) בהקדמה לסדורו (טיהינגן ש"ב).

93) „תפלת טביומי" זו נשמרה ב„שני לוחות הברית" (ה"א. דף מ"ג ע"ב, פאריצק תקע"ז), ומתוכה העתקתיה בפרק ג'.

94) „תשובות ומנהגי מהרי"ל", הלכות טבילה, דף ק"ז (סביוניטה שי"ו).

95) מלבד התלמודים והמדרשים (בכל מקום), ה ס ד ו ר ש ל נ ו („הנצחון" רכ"ד; „האשכול" ב: 8, יב. 13; „כוונת התפלה"), הפיוט („הנצחון" מ"ב; „כוונת התפלה"), פרקי דר' אליעזר („הנצחון" י"ב; „האשכול" א. 17) וילקוט התורה („הנצחון" קי"א).

96) „הנצחון" (קכ"ד). 97) ק"ב. וכן ב„אגרת על השופר".

98) (ק"כ, קכ"ד), ובכל זאת לא הזכיר בעל „הערוך השלם" את מחברנו בין אותם שנזכר „הערוך" בספריהם.

99) פעמים רבות ב„נצהון" בתור מפרש; וב„אלפא ביתא" („ברוך שאמר"

שמענו כפרה על הדעות הרעות 126), לכן נאמר: להעלות נר; ולהעלות מלשון עולה, כלומר קרבן; ומפני שהשכל והדעת תלויים בהנשמה, שנאמר: נר אלהים נשמת אדם, ניתן נר לקרבן הדעות הרעות" (ע"ד).

רוב פירושיו של ר' ליפמן מיוסדים על דקדוק הלשון. בהתאם לטבעו ולנטיתו ובנגוד לדרך הלומדים האשכנזים בני דורו, ידע ר' ליפמן ידיעה ממשית את הדקדוק. בידיעתו זו משתמש הוא ביחוד בוכוחיו עם הנוצרים: אין שמחה לר' ליפמן כשמחתו להראות למתנגדיו, שהם טועים בעיקרי הלשון: איך הם מפרשים „יפיפית מבני אדם" על אם הנוצרים, והלא הוא נקוד קמץ? וכמו לו ידע את תירוץ הנוצרים, שבעלי המסורת סרסו את הניקוד הנכון, הוא מוסיף: ועוד „מבנות אדם" היה צריך לכתוב? (רע"ז). ואיך הם מפרשים נבואת הילד בישעיה על הנוצרי, והלא „בימי הנביא ישעיהו כבר היה (נולד) הילד בעולם, שנאמר: ילד יולד לנו וניתן, ולא אמר יוולד ויִנתן?" (רכ"ו). ואיך הם מוכיחים מהפסוק „אני היום ילדתיך" שיש בן לאלוה, והלא „לשון ילדתיך אינו שייך כי אם על האם היולדת הבן, אבל על אביו צריך לומר הולדתיך"? (רס"ט). ואיך הם קוראים לאלהיהם ישוע, (כך, כנראה, היו המומרים מבטאים את השם הזה בימים ההם,) באמרם שהוא מלשון ישועה, והלא „ישועה ומנוחה פ ע ו ל ה אחת המה, וכמו שאינך יכול לומר מנוח בסגול ובלא ה"א שיהא פשוטו מנוחה, כך אינך יכול לומר ישוע בסגול ובלא ה"א שיהא פשוטו ישועה; ובדה"י א' כ"ד נכתב ישוע בלא ה"א, אלא שהוא שם העצם בלי פשוט" (שמ"ח).

אוהב הוא מחברנו לחקור במשקלים (ר"ז), ופה הוא מרשה לעצמו לבקר את רש"י, שלפי דעתו, אינו נזהר כל צרכו בחקירה זו. ככה הוא מאמין, למשל, שדבלים מדבל, לא מן דבילה, כדעת רש"י; ועל יסוד זה הוא בונה את השערתו, שגם ארץ פלשתים נקראה מצרים, שאף היא, כארץ מצרים, על מיצרי 127) ארץ ישראל היא יושבת 128) (נ"ה). ביחוד הוא משתמש בדקדוק בפירושים אחדים משלו. יש שהוא מסיח דעתו מו' החבור בפירושו, ואז הוא מבאר שהו' יתירה כמו ו' ואיה 129) (רצ"ט). במקום שהוא חפץ ליישב דברי הצדיקים, הנראים כמתנים תנאי עם הקב"ה, הוא מפרש, ש„אם" איננו תמיד לשון תנאי, שלפעמים הוא לשון בקשה ותחנונים (שמ"א). גם בשעה שהוא עוסק בפירוש פסוקי המרכבה אינו שוכח את דקדוקו, ומעיר הוא שיחזקאל כותב פעם „ארבע", „מראיהן", לשון נקבה, ופעם „רבעיהם" לשון זכר; ומתרץ הוא לפי דרכו, שלפי שהמשל נקבה והנמשל זכר, לכן משנה בו כמה פעמים בלשון זכר ובלשון נקבה („האשכול" ז. 5—7).

126) ונמשך מחברנו בזה אחרי הרמב"ם שהורה, שדעות ואמונות רעות צריכות כפרה. ושלא כהרס"ג אשר הורה שרק ה כ פ י ר ה היא עון אף שהיא רק בלב ולא במעשה (מהערות מורי הפרופיסור מאַלטער ז"ל).

127) וכנראה חשב, שהיחיד מצר, על משקל שמש.

128) בהשערה זו הוא מיישב את קושית ת"ל שנה של גלות מצרים; לפי זה מתחיל חשבון השנים האלה מיום נוד אבותינו הראשונים לארץ פלשתים.

129) הכונה לפסוק „ואלה בני צבעון ואיה וענה" (בראשית ל"ו-כ"ד); ששם העיר רש"י: „ויו יתרה והוא כמו איה וענה, והרבה יש במקרא". בראיה הזאת משתמש ר' ליפמן גם בספר „האשכול" ח: 5.

„סדור הגט" 118), ושבחוהו חכמי דורו עליו 119). שמענו ששלח אגרת בכל הארץ „להסיר מכשול השופרות", „והקשיבו אליו הכל" 120), ור' יחיאל סחלין 121) כתב הסכמה לאגרתו. ספרו „אלפא ביתא" נעשה לא רק למקור כוונות, כי אם גם למקור פסקי דינים בדבר צורות האותיות 122). ידוע לנו גם שהשתתף בועד ארפורט, אשר עסק, כנראה, גם בקביעת מנהגים 123).

***

ואולם, ביחוד, מצטיין ר' ליפמן כ מ פ ר ש ה ת ו ר ה. במקום שאין הוא נמשך אחרי הנצות, ואחרי דרשות העיון והסוד, הוא מראה את חבתו היתרה לפשט 124). וכבר בהקדמתו לספר „הנצחון" הוא מוסר מודעה, שרבים מפירושיו לא יתאימו לפירושי רז"ל. „אל יאשימני — הוא אומר — המוצא בספר הנצחון הזה פירושים, אשר רז"ל מפרשים מקצתם בדרכים אחרים", כי „התורה נדרשת לכמה פנים", ו„רחמנא ליבא בעי". רוב פירושיו לקוחים מדברי רש"י, ראב"ע, רד"ק ורמב"ן. ופה הוא נגרר אחרי אותם, שפשיטותם נראה מאליהם. ואולם יש שהוא מחדש פירושים, והם טובים ונכוחים ומעידים על יושר שכלו ועל חוש היופי המפותח בו.

ככה הוא מפרש: „הללו את ה' מן הארץ, תנינים וכל תהומות, אש וברד וגו' — — — הללוהו, בני אדם, בגבורותיו שתראו באש ובברד" (ב'), „כי אבן מקיר תזעק וגו' — — — כשניכר עץ או אבן הגזולים שקבועים בקירות הבית, הרי דרך משל שהעץ והאבן הגידו שהוא גזלם" 125) (רנ"ז).

על-פי רוב פירושיו הם ראציונאליסטיים. הוא מפרש את המצוות ואת הכתובים כאחד: „שמן זית זך כתית למאור להעלות נר, — לפי שנאמר „כבשים בני שנה תמימים שנים ליום עולה תמיד", וכתיב „נפש הבשר בדם היא ואני נתתיו על המזבח לכפר על נפשותיכם", נמצא מבואר שהדם, לפי שהוא עיקר הנפש, מכפר על מעשה נפש האדם, — — — ועדיין לא

---

118) קובץ בודליאני 2010 כתב־יד 5; „סדר גיטין וחליצה לר' יעקב מרגליות מוורמש" (עיין רשימת נייבואר שם) מזכיר את סדר הגט של ר' ליפמן. ועיין לקמן.

119) רש"ל, ים של שלמה, פ"ב דגיטין סימן ה'.

120) מתוך כתב־יד המכיל כתבי מהרי"ל ומהר"י ווייל, שהעתיק ממנו שד"ל ב„כרם חמד" כרך ז' עמוד נ"ו, ושהעתק בשלמותו על־ידי ר"א ברלין ב„הלבנון" שנה ו'.

121) שם.

122) ומשתמשים בו גם הסופרים בזמננו.

123) עיין לעיל פרק א' עמוד 18, ובמקור: „תרומת הדשן", פסקים וכתבים סימן כ"ד.

124) וכמה פעמים הוא מעיר על זה, כמו באמרו: „ועוד נדרשת הפרשה [של עבד ה'] על משיח, ו ל פ ר ש פ ש ו ט ה ב א מ ת י" (רל"ו). חטאו של איוב, לפי דעתו, הוא מה שלא מחה בבניו, ואחרי הביעו את דעתו זו, הוא מזכיר גם את האגדה הידועה: „ג' היו באותה עצה וכו', איוב ששתק נידון ביסורין", ומוסיף: „ואפשר שדבר זה קבלה איש מפי איש, א ך ל י ו ש ב ה ע נ י ן ל פ י פ ש ו ט ו ב א מ ת י" (רצ"ו).

125) והפירוש הזה קרוב לפירוש הרד"ק, ע"ש.

העומד בהיכל רואה אותו לצד דרום 134).

כמו להשלים את התמונה באה הערתו בדבר עשירות ארץ ישראל, הערה המעידה שהתענין ר' ליפמן גם בחכמת הכלכלה: „אל תעלה על דעתך, — הוא אומר — אשר ארץ חוילה אשר שם הזהב משובחת ממנה (מארץ ישראל), מפני חסרון הזהב בארץ ישראל. כי זהב וגם כסף צרכם מעט לבני-אדם מחמת עצמם, ועיקר סגולתם לקנות צרכי בני-אדם; והנה בני ישראל לא היו צריכין לקנות שום דבר משאר ארצות, כמו שנ': לא תחסר כל בה, אבל הכל הוצרכו לקנות מהן, ומביאין להן הכסף והזהב" (ק"ל).

* * *

תורתו של ר' ליפמן היא באמת אבקת רוכל. אדם בא ולוקח משם מה שמושך את לבו ועין-שכלו. כל המפלגות בעם, כל הכתות בלומדים, כל מיני חוקרים ומקובלים יכולים לבוא לבית-מדרשו ולהוציא משם מה שקרוב ביותר לרוחם. ועוד הפעם יש להתפלא רק על האחדות הנפלאה שהמחבר יודע לאחד בה את כל ידיעותיו.

134) „האשכול" יד. 22—יד: 22.

החוש הדקדוקי של ר' ליפמן ניכר גם בסגנונו, שהוא כולו מדויק ובהיר ומזוקק שבעתים, וכל-כך שונה מסגנון רוב חכמי הדור ההוא.

* * *

גדולה חבתו של ר' ליפמן לדברי ימי עמו. פעמים רבות הוא שב אליהם ועוסק בפרטיהם ובפרטי פרטיהם, מהם, כמו מבית-הנשק, הוא מוציא לעתים מזומנות כלי-זין במלחמתו עם אויביו. רוב הנבואות, שהנוצרים רואים בהן רמז למשיחם, הלא שייכות לבית ראשון, ויזו"ש לא בא אלא בסוף בית שני? — ככה הוא טוען פעמים רבות, וזוהי בעיניו טענתו היותר נשמעת, טענה שאין לה שוברין.

אם נתבונן בפרקים ההיסטוריים של ר' ליפמן, נראה שהוא קרוב מאד אל הספרות ההיסטורית שהיתה נפוצה בעם בימים ההם. חשבון ס"ה שנים 130) של נבואת ישעיה על אפרים (רכ"ה) מיוסד כמעט כולו על „סדר עולם" 131). חשבון ת"י שנים של הבית הראשון ות"כ שנים של הבית השני 132), וסדר הנשיאים ודברי ימי מלכות בית חשמונאים (ר"ס), לקוח, כנראה, ברובו 133) מ„ספר הקבלה" להראב"ד. השפעת הראב"ד נכרת גם בחשבון „שבועים שבעה" של דניאל (של"א).

ואולם יותר משנתפלא על ידיעותיו בסדר השנים וחשבונותיו המחוכמים, אנו מתפעלים מחושו ההיסטורי הבריא, המופיע בכל וכוחיו עם „הצדוקים", הקראים שבימיו, כתה, שיסוד-השקפתה שלילת ההיסטוריה. ר' ליפמן מבין הבנה עמוקה, שתורתנו, תורה שבעל-פה, המסורה בידינו, תורת כל העם כולו היא, בת התפתחות של אלפי שנה, ושאולת היא לחשוב את התורה הזאת לרשת אחת של מחלוקות ולפלפולם של יחידים. וככה הוא מביע את הרעיון הזה בשפתו, בסגנונו ועל-פי דרכו:

„ואל תעלה על דעתך שאנו סומכין על דברי היחיד ועל קבלתו, כי הארבעים איש שקבלו התורה שבעל-פה איש מפי איש ממשה רבינו עליו השלום עד רב אשי לא היו יחידים; כי רק אב בית-דין אנו מזכירים, והוא ובית-דינו וחבריהם ותלמידיהם שקבלו עמו היו לאלפים ולרבבות, שקבלוה מפי אלפים ורבבות. ואל יבעיתוך הפלוגתות שבדבריהם, כי לעולם לא תמצא פלוגתא בגוף המצוה, כי אם בפירושה, ודברי אלו ואלו — דברי אלהים חיים הם; ולענין מעשה אמרה תורה: אחרי רבים להטות" (ס"ב).

לחוש ההיסטורי הזה מתאים גם החוש הגיאוגרפי, הנראה מדרשתו במעשה מרכבה, שעל-פיה משה העומד במדבר רואה את החסר במשכן למזרחה של ארץ ישראל; ויחזקאל העומד בבבל לצפונה של ארץ ישראל רואה אותו מרחוק כימין פני הכרובים כנגדו, גם כן מצד מזרח; ואולם

---

130) „ובעוד ששים וחמש שנה יחת אפרים מעם" (ישעיה ז' ח').

131) פרק י"ט.

132) יש לו למחברנו השערה של הבלעת שנים בין מלך למלך, ובה הוא מיישב גם את חשבון שנות הבית הראשון וגם את חשבון שנות הבית השני. גם הראב"ד יודע שימי הבית השני היו תכ"ז, ואולם הוא אומר שז' שנים נבלעו במלחמה, ומחברנו רואה ז' שנים נבלעות בין מלך למלך בימי מלכות החשמונאים.

133) ומקצתו ממקורות אחרים, ואולי ספרי יוסיפוס

טענתו העיקרית של ר' ליפמן היא, ש„הנוצרים טועים בפשט הפסוקים" („הנצחון" מ"ו). מקור טעותם הוא בזה שהם „תופסים אות אחת ומדלגים פרשה שלמה" (מ"ה, ר"ז, רי"ד, רכ"ו, רכ"ז). „שיטת שטות" היא להם, שהם בוחרים בפסוק אחד „ואינם מבינים מה שלפנים ומה שלאחור" (ר"מ). מתוך חוסר-הבנה זה הם נלכדים בפח-הסתירות: שוכחים הם מה „שכתוב בספריהם" (קל"ז), ודבריהם במקום אחד סותרים את דבריהם במקום אחר (רע"ג), ומגנים הם את אמונתם ויראתם (ר"ל).

ואולם לא תמיד יתעם חוסר-הבנתם: יש אשר „בזדון שקר ידברו" (ד'), „ידברו סרה ויהפכו התורה" (ח'), יחברו פסוקים שאין ענינם שוה, וקוראים בדילוג, ומוסיפים וגורעים (של"א). זה מביא את מחברנו לידי כעס, והוא מוכיח להם, כי „שקר נסכם" (ס"א) וכי „מזויף דברם מתוכו" (ה'). כאן נשמעות טענותיו הנמרצות המלאות אומץ-רוח ועוז-לב: למה זה יאמרו הנוצרים, שישו הוא כבוד-הבית? „הרי הוא בא להפוך כל תורת הבית ומצוותיו וחוקיו?" (ר"ס) ולמה זה יקראו לו מלך-ציון? „אימתי מלך הנוצרי על ציון?" (רס"ט) „ואדרבה, הנוצרי נהרג בציון ונשבר עוזו שמה" (רצ"ב). ומדוע זה יתארוהו בתור שר שלום, „והלא אחר ביאת הנוצרי נשארה קשת-מלחמה כבראשונה?" (רס"ב), וביחוד אין שלום לישראל, „כי הנוצרי ובני אמונתו מעקרים בית דוד ויהודה" (רכ"ו). ואיך זה יתפארו שאלהיהם מושל בכל העולם, — ונבואת הממשלה העולמית „לא נתקיימה בהנוצרי או אפילו בבני אמונתו, ואפילו על קברו אינם מושלים?" (קי"ח) 1).

ובכלל, אם הם בחרו להם ב„מלך אביון", אם הם דוגלים בשם השקר, מרמים את עצמם ואת כל העולם, נתעים בשוא ומאמינים בהבל הבלים (ח', רס"ח, רע"ה), אם „נתקיימה בהם קללת דוד — עינים להם ולא יראו" (רצ"ג) ואם „ידברו דברים שאי-אפשר לשמוע ואין סופם להשמע", מפני שאין דעת בני-אדם סובלתם (רע"ה, רע"ו), איך זה ירהיבו להונות את ישראל באמונתם? „הלא אינם מפשיעים אותנו על תורתנו, אלא אומרים: מדוע אינכם מאמינים בישוע? — נשיב להם: הלא נאמר על עם ישראל — „עם חכם ונבון" —, וכי משוגעים היו שהשתחוו לעגל של זהב? אלא השטן התעה אותם לאמר, שרוח הקודש היה בו, — — — ועל זה נענשו, — — — כל-שכן שאין לנו להאמין, שרוח הקודש יהיה באשה וכו'" (קכ"ב). יניחו נא לנו. ואם התעה אותם השטן, אל יתעו אותנו. ואם אין הם שומעים לנו ומוסיפים לרדפנו

1) רוב התשובות האלה אינן אלא הרחבת תשובתו של הרמב"ן בוכוחו עם ברודר פול (נדפס ראשונה בספרו של וואגנזייל Tela Ignea Satanae ע"ש עמוד 40—42): „ולישו לא היה ממשלה כלל, רק בחרון אף היה נרדף מאויביו ומתחבא מפניהם, ולבסוף נפל בידיהם ולא היה יכול להציל את עצמו מהם, ואיך יושיע לכל ישראל? ואף אחרי מותו לא היתה לו ממשלה כלל, כי ממשלת רומי איננה בעבורו, כי קודם ישו היתה עיר רומי מושלת ברוב העולם, ולאחר שבאתה לאמונתו הפסידה ממשלות רבות. וגם עתה עובדי מחמוט שונאיכם יש להם ממשלה יותר מכם". „ומימי ישו עד הנה הנה כל העולם מלא חמס ושוד והנוצרים שופכים דמים יותר משאר אומות" (שם), „והוא לא משל אפילו על עצמו" (עמוד 51). — בהוצאת אמשטרדם כתוב כאן: בבני אומתו, ותקנתי על-פי הוצאת האקשפאן; וכן הוא בכתב-יד בית מדרש הרבנים בניו-יורק: בני אמנתו.

פרק שלישי

פעולתו

א) ר׳ ליפמן המתוכח

תכסיסי־מלחמתו: גילוי חוסר ידיעתם של מתנגדיו, כונתם הרעה ושיטת ההיסת שלהם; הלעג והבטול; הדחיה בקש. — בקיאותו בספרות הנוצרים. — ידיעתו בשפה הלטינית. — ר׳ ליפמן ויצחק טראקי. — וכוחי ר׳ ליפמן עם המשומדים. — וכוחיו עם המהרהרים שבדורו.

ב) ר׳ ליפמן המחבר

כתביו: 1) ספר הנצחון, 2) ספר האשכול, 3) ספר אלפא ביתא, 4) הגהות על ספר „ברוך שאמר", 5) תקון ספר תורה, 6) תקון תפלין ומזוזות, 7) תקון סדר הגט, 8) שאלות ותשובות, 9) כתב הרשאה, 10) אגרת על השופר, 11) תפלה, 12) פיוט, 13) פירוש לשיר היחוד, 14) פירוש לספר יצירה, 15) ציוני דרב טביומי, 16) ספר כוונת התפלה, 17) ספר הברית.

ומיוחסים לו: 18) שיר זכרון נצחון, 19) פירוש על התורה, 20) פירוש על שיר השירים, 21) פירוש על ההפטרות, 22) פירוש על אבות, 23) שיר היחוד, 24) חבור בציווי יום השבת, 25) ארחות צדיקים.

סגנונו של ר׳ ליפמן.

א) ר׳ ליפמן המתוכח

מזוין בכל תכסיסי מלחמה בא ר׳ ליפמן לנצח את אויביו. שיטתו מסוימה והיא מפליאה ברבוי גוניה, מצד אחד, ובפשיטותה מן הצד השני. בתמימות בלתי מעושה הוא מתחיל להוכיח למתנגדו את טעותו; ולפעמים, כשהטעות גסה, הוא בא לידי כעס ומתחיל להביא ראיות, שטעות זו בת-כוונה רעה היא, שמתוך רשעת-הלב נולדה; ואז הוא מסיר את מסוה הבערות והרשעות מעל מתנגדיו ומגלה את קלונם לעיני השמש; בשעה זו הוא ממטיר על ראש שונאי-ישראל את טענותיו היותר עזות ואת האשמותיו הקשות כצור; במקום הכעס יבוא לפעמים „הצחוק הממית", הלעג, הבוז והביטול. בכל התכסיסים האלה אנו רואים תמיד את הבטחה הפנימית של אבי-המתוכחים. יודעים אנו, שאין פקפוק לפני המחבר, הבטוח לא רק באמתת אמונתו בכלל, כי-אם גם „שראיתו חזקה מראיותיהם של מתנגדיו ושיש לו תשובות-אמת על כל החולקים עליו".

ואולם — הוא מוסיף — „לפי שאין דעת כולם יכולה להשיג תשובות אלה, אוסיף לענות להם לפי דעתם: אשר [אמנם] רמוז השלוש בכל המקומות האלה, אך הם טועים בשלוש; והשלוש האמיתי — אשר הוא יתברך הוה, והיה, ויהיה" (קכ"ח). הנוצרים מאמינים, שהעץ אשר הראה ה' למשה על-יד המים המרים ומשה השליכו הבארה וימתקו המים — צלם היה; והמומרים מחזקים את דעתם בזה ש„עץ" בגימטריה „צלם"; והנה — אומר מחברנו — „כאשר דמו כן אפרש להם: מחמת שעמד על המים צלם, נתקלקלו המים" (נ"ו) 5). התשובה מחודדת והיא משאירה רושם עז בשנינותה ובפתאומיותה. רושם ממין זה מועיל ביחוד בוכוחים פומביים, ור' ליפמן רואה בו את אחד תכסיסיו היותר בדוקים, וביחוד כשיד מומר באמצע. ואולם מאת אחיו היהודים, היודעים, שאין ממש בתשובות אלה, הוא כמו מבקש סליחה בהקדמתו, באמרו: „ואל יקשה בלב איש אם אדחה לפעמים אויבי בקש", — צורך השעה הוא. ואולי ר' ליפמן בעצמו מצטער „וקשה בלבו" על דחיה זו, אך מכיון שהוא מדבר „אל טפשים אשר לא יבינו האמת" (ר"ט), אנוס הוא לענות להם „כפי הבנתם" (כ"ב). ואם אין תשובתו נכונה, הלא כבר התירו חכמי-עולם לענות כסיל כאולתו 6).

יתרונו הגדול של ר' ליפמן על רוב המתוכחים היתה בקיאותו בספרות הנוצרים. בקי היה בברית החדשה, ב„מקרא 7) שקוראין ביבל"א או נאוו"א טעשטמענט"א" (רפ"ט), או, כמו שהוא קורא לה, יחד עם רוב המתוכחים: „עון גיליון" (שמ"ח). בסימן ח', שהוא עיקר וכוחו עם הנוצרים, הוא מזכיר יחוס ישו על-פי מתיא (1, 16), דברי-לידתו על-פי לוקאס (2, 7), הטהרות אם ישו על-פי לוקאס (2, 22—24) ומעשה לאזארוש על-פיו (16, 17—28). במקומות אחרים (קל"ז, רצ"ג ועוד) הוא מזכיר את דברי ישו האומר שלא בא להפוך את התורה רק למלאותה (מתיא 5, 17). וכל-כך הוא בטוח בבקיאותו בברית החדשה, עד שהוא מרהיב לאמר על ענין ידוע, שאיננו נמצא בכל ספריהם (רפ"ט).

במובן ידוע הוא נמצא תמיד תחת השפעת הספרות הזאת. בהתוכחו עם הנוצרים בדבר המילה הוא אומר: „ולא ידעו, שאין האמונה תלויה במילה, כי-אם בלב; ומי שאינו מאמין כשורה אין מילתו משוה אותו ליהודי; גם המאמין כשורה הרי הוא יהודי אפילו אינו נימול, אלא שיש בידו עבירה אחת" (כ"א). מי לא ירגיש כאן את השפעת „אל הרומיים" (2, 25—29); „תוכו של אדם הוא יהודי, ומילה היא בלב"? אלא שכאן הובע הרעיון בפשיטות ובבהירות יתירה.

מלבד ספרי הברית החדשה, מכיר ר' ליפמן גם את ספרי אבות-הכנסיה וספרי חכמי-הנוצרים המאוחרים. אמנם הוא מזכיר בשם רק את גריגוריאוס:

5) עיין שם כל הסימן עד הסוף. בהוצאות „הנצחון" וכן בכתב־יד בית מדרש הרבנים בניו־יורק, כתוב כאן: צלם של ע"ז; ואולי צ"ל: צלם של עץ.

6) בהקדמתו לספרו מתנצל גם יוסף המקנא על אחדים מפירושיו בתורה, באמרו, שרק להכות את אויביו בקש, „ואם בדברי נוקש, כי ללצים גלוץ".

7) בתמונה שעל שער ספר „הנצחון" (הוצאת האקשפאן) מתואר הנוצרי כמחזיק „מקרא" בידו.

על אמונתנו, ידעו שהם שופכים דם נקין" (שם). להתנגד אין אנו יכולים: ניטל כח המלחמה מידינו. אחת נשארה לנו: אמונתנו באמתותינו, ובכחה אנו באים ומכריזים על רודפינו, כי מרצחים המה.

ואולם לא תמיד נסתפק בהכרזה זו: לפעמים יעמיק הכאב עד דכוּכה של נפש, אז יתעורר זיק־התנגדות אחרון, אז תתפרץ הקללה הגדולה — קללת הנביאים — קללת „אשרי מי שיאחז ונפץ", רגש נקמה מפרפר בלב, מבקש להתפרץ ואינו יכול, והוא מוצא את תקונו בקללה — נקמת החלשים מאז: „ומאחר שהנוצרים באים מעשו, שהוא אדום, יתקיים בהם הנאמר בעובדיה, ויתר פורעניות שנאמרו על אדום" (רע"ב).

ולעתים מזומנות מוציא החלש את כלי־זינו היותר מנוסה — את חצי לעגו — ומכוננם מול אויבו. לעג מבטל הוא זה, מבטל כעפרא דארעא. מצד אחד אנו שומעים בו הד־קול לעגו של ישעיה לעובדי־האלילים: „אי מה אלוה שעושין ממי שצריך להתפלל על הצלתו ואינו יכול להציל עצמו?", „וחבל על עצמם שקוראים לאלהיהם תולעת ולא איש" (רע"ה). ומן הצד השני, הומור עממי גם, הלעג המפולפל, שהתפתח אצל יהודי הגלות, לעג שהנפש היפה סולדת בו 2) (רכ"ו, רע"ו). הרבה „שחוק־מלים" עושה: „קרישטום אין זה שם הנוצרי, אמת, „קריאת־שטות" זהו הנוצרי" (רנ"ח). נוסף לשחוק־מלים „שחוק־הפסוקים": הנוצרים דורשים את הפסוק „ונצר משרשיו יפרח" על הנוצרי, ואולם „חבל על עצמם מבסמוך, שכתוב: „ואתה השלכת מקברך כנצר נתעב..." (רכ"ז) 3). ביחוד אוהב ר' ליפמן לשפוך את לעגו על הצלב ולחם הקודש: „ולא עוד אלא שהנוצרים מאמינים שהוא עומד למעלה תדיר גופני בשתי וערב ללא צורך וכליו בטלים, ויורד בכל יום בפעם אחת באלף אלפי אלפים לחמים" (ח') 4).

על־פי רוב דברי הלעג האלה נאמרים שלא בפני בעלי־הדין, — פנים אל פנים עם הנוצרים לא יבזה היהודי את דתם בפניהם. לא פחד, כי־אם רגש הכבוד נשמע בתשובת ר' ליפמן לראש־הכמרים בלינדא: „אמת, שחוק בעינינו, שאתם מעמידים נגדכם צלמים, ואתם קוראים בקול גדול ואינם שומעים; כי רובם (כלומר, רוב בני ההמון) מכוונים להם, ואף אותם שאומרים, שאתם עושים אותם לדמיון ולזכרון, מ"מ גורם טעות" (ק"פ). בפני הנוצרים מרשה ר' ליפמן לעצמו רק מין־לעג אחד: הדחיה בקש. הנוצרים מונים את ישראל, שהיו להם לאבותיהם צורות ודמיונות בהיכל ה', שנאמר: ועשית שני כרובים זהב, „ובפי רז"ל אינם מודים, לכן אבאר [להם], שאין להם שום ראיה, שהיה להם (לכרובים) פרצוף פנים. — — — ולשון כרובים אפרש להם מלשון קלח של כרוב, שאותו עשב דומה לראש של אדם עגול סביב שאין לו צורת פנים; וכן אומר להם, שכך היו ראשי הכרובים עגולים" (ע"ג). הנוצרים מדקדקים בכל מקום שמצאו שלשה שמות של קדושה, שזה רמז לאמונתם בשלוש, ור' ליפמן משיב להם תשובה הגונה,

---

2) הלעג הזה מזכיר את לעגו של „הנצחון הישן" עם כל המוניותו וגסותו. ר' ליפמן אמנם ינסה להשתחרר ממנו, אבל לא תמיד הדבר עולה בידו.

3) תשובות מסוג זה נפוצות גם כיום בעם.

4) ועיין סימן נ"ו, רס"ב, רע"ו.

בסוף המלה. האות v מועתקה על-ידי ב' 15) : ביני—veni (רצ"ג), בירום—virum (ח') ; האות u אצלו תמיד ו והאות i — י. 16) : פועלא, אנצילא — ancilla, puella (רכ"ה). תרגומיו הם, על-פי רוב, קרובים למקור : Non veni Legem solvere, sed eam adimplere מתורגם אצלו : לא באתי להפוך התורה אלא למלאותה (רצ"ג) 17). לפעמים התרגום קרוב יותר מדי אל המקור, תרגום מלה במלה : Josephum virum Mariae, de qua natus est Iesus quis vocatur Christus הוא מתרגם : יוסף אישה של מרים, מן אותה (!) נולד יזוש אשר נקרא קרישטוס (ח'). ואולם כשיש ניב עברי מיוחד הוא אוהב להבליט את יפיו בתרגום. את דברי גריגוריאוס : Qui non circumcisus est sicut Abraham, Isaac Jacob non potest introire in regnum coelorum הוא מתרגם : מי שאינו נימול כאברהם יצחק ויעקב לא יוכל להכנס בגן עדן (רי"ח). כאן „גן העדן" לוקח את מקום „מלכות השמים", שאינה מושג שגור בפי היהודים. מקומות אחדים מספרות הנוצרים שהוא מזכיר, מתורגמים באופן מצוין על-ידו. בסימן ח' הוא מספר את מעשה לאזארוש. ספור המעשה בכלל קרוב מאד לזה שבלוקאס (16, 16—25), ואולם משפטים אחרים מתורגמים כצורתם מן המקור : „בני, זכור שהיו לך טובות הרבה בחייך, ולאזארוש סבל יסורין ; ומעתה יהיה הוא בהצלחה, ואתה תהיה בעינוי" 18).

ר' ליפמן יודע לא רק לתרגם פסוק כצורתו בלטינית, כי אם גם לספור את כל השמות הנרדפים עם איזה ערך בשפה זו, ולבאר את הגוון המיוחד לכל אחד מהם. יודע הוא מלבד virgo תרגום המלה עלמה בישעיה, גם puella, ancilla , והוא מבאר לנו את החלוק : וירגו פי' גבירתנית 19). אשה של איש בל"א מענ"אינא männin , הרי זו בעולה ; אנצילא או פועלא — זה בתולה (רכ"ה). לאומרים, שיוסף לא היה בעל מרים כי אם חברה ושומרה, הוא עונה : „והרי בלשונם : ביר — איש 20), ולא כתב קושטו"ש, שהוא שומר, או פרוקורטור (כצ"ל), שהוא משרת, אלא כתב בפירוש בירום, [להודיע] שהוא אישה" (ח').

ולא זו בלבד אלא שלפעמים הוא חוקר חקירות מקוריות בשפה. ככה

---

15) ופעם על-ידי ו' : דיוש (בהוצאת האקשפאן בטעות : ריוש) — Dives (ח).

16) וכן האות y : „כרש הראשון הנקרא בלשון הנוצרים צירו"ש" (של"א).

17) ומה שכתוב שם : „ועוד הלא שמעתי שכתב להם הנוצרי" צ"ל : שמעת ; וכן הוא אומר (בראש הסימן) : „אם יחציפו פניהם וכו' תקשה להם".

18) השוה לזה את תרגומו של דליטש :

בני, זכור כי אתה לקחת טובך בחייך,
ולעזר לקח את הרעות,
ועתה הוא ינוחם,
ואתה במעצבה.

19) מובן שעד כמה שהמחבר מכוון להוכיח, שאף הולגטה לא דברה אלא בבעולה, אינו אלא טועה ; עיין לאוו Lebensalter in der Jüdischen Literatur (שציגידין 1875) הערה 20 לחלק ד', עמוד 393.

20) כאן נוסף בטעות (מסוף המשפט, כנראה) : „בירו"ם אישה".

„וכן כתב להם ספר גריגוריאוס: מי שאינו נימול כאברהם, יצחק ויעקב, לא יוכל להכנס בגן עדן״ (רי״ח) 8). ואולם בקיאותו בדברי חכמיהם היא הרבה יותר גדולה. מכיר הוא את כל הפסוקים, שהם מביאים מהם ראיה לאמונתם, ולא רק אותם הפסוקים שכל דרשן משתמש בהם בשעת הכושר, כי-אם גם את הדרשות המיוחדות למלומדים שלהם. בסימן ח׳, למשל, הוא אומר: „והנה חכמיהם אומרים שהיתה מרים ארוסתו של יוסף, ומזה היו יודעים שגם היא ממשפחת דוד, כי בדורות הראשונים אשה נשאת למשפחת אביה, כמו שנאמר גבי בנות צלפחד, שהיו לבני דודיהן לנשים״. החכמים הנזכרים כאן הם אמברוזיאוס 9) ודמסקינוס 10). וכן בסימן כ״ג הוא כותב: „לגלגו הנוצרים ואמרו: הנקבות שאין להן מילה, אין להן דין יהודית״. מקור הטענה הזאת היא ביוסטין מרטיר, בוכוחו עם טריפו 11).

בקיאותו זאת עשתה רושם עז על כל המתוכחים עמו ועל כל הטוענים כנגדו, אשר לא יכלו לבטלו בטענתם התמידית, שהיהודים בורים ואינם יודעים דבר-אמת על האמונה הנוצרית 12). מלבד זאת הועילה בקיאותו להמון קוראיו, שידעו את מקורותיהם של המתוכחים, שיהיו נכונים לכל טענותיהם, ושיהיה נכון בפיהם מענה לשאלות היותר קשות הבאות מן המקורות היותר חשובים.

הרבה הועילה לר׳ ליפמן גם ידיעתו בשפת לטין 13), שהוא קורא לה גם „לשון הנוצרים״ (של״א, ועיין קנ״ה ושמ״ח). הוא היה קורא את ספרי הנוצרים, וגם את תרגום ולגטה שלהם על התורה, במקורם 14). אוהב הוא להביא בוכוחיו פסוקים שלמים מספרות הנוצרים במקורם. ופה כדאי לעמוד, מצד אחד, על כללי העתקתו, ומן הצד השני, על אופן תרגומו. העתקתו מעידה עליו שהיה קורא מובהק בלטינית. שיטת הקריאה הידועה לו היא, כמובן, השיטה הקלאסית. מבאן: „צירקומציזוש״ (רי״ח), שתי הצ׳ במקום c לפני i, והקי׳ במקום c לפני u, ז׳ במקום s לפני תנועה, וש׳ במקום s

8) לגריגוריאוס זה הוא מתכוון אולי גם במקום שהוא מספר, איך לגלגו הנוצרים לכסא של אליהו (כ״ב), כי גריגוריאוס בספרו (38—III, Opera) מאשים את היהודי נשא (?) מסיציליה, שיש לו מזבח לשם אליהו. עיין גידימן Geschichte des Erziehungswesens in Italien (עמוד 28) המשער שכונת גריגוריאוס כאן היא לכסא של אליהו.

9) Ambrosius, In Lucam, ספר ג׳.

10) Damascinus, ספר ג׳, פרק ט״ו.

11) „ועוד מה שאין מין הנשים יכול לקבל מילה בבשר סימן לדבר, שמילה זו נתנה לאות ולא למעשה צדק; כי גם לנשים נתן אלהים את היכולת לקיים את כל הצדק והטוב; ואולם אנחנו הרואים, שצורת הגוף של הזכר שונה ביצירתה מצורת הגוף של הנקבה; ובכל זאת יודעים אנו, שאין אחד מהם צדיק או רשע על פי הסיבה הזאת, כי אם על פי החסידות והצדקה״ (116—XXIII, Dialogus)

12) הבישוף סטיפאנוס מיוחס את בקיאותו זאת של ר׳ ליפמן לזה שהיה מבקר, כנראה, בבתי-המדרשות של הנוצרים ושומע שם את דרשות נואמיהם.

13) עיין צונץ, Zur Geschichte und Literatur עמוד 104.

14) גייגר, Proben Jüdischer Vertheidigung בספר השנה לליברמאן, חלק ג׳ עמוד 10.

14*) בהוצאת אמשטרדם כאן צירקומציסוש, ואולם במלה שאחריה: זיקוט= Sicut.

מלחמת-כופרים חשובה. קודמת היא ברבע מאה שנים גם להוסיזם. ומי יודע אם לא פנתה את הדרך, באופן ישר או בלתי-ישר, לפני „בני חושם" 24).

זאת ועוד אחרת: יצחק טראקי היה מגין על התנ"ך, על ספר-הספרים, שהיה קדוש גם בעיני הנוצרים עצמם. ומובן הדבר, שהיהודי המלומד, הקרוב יותר אל כתבי-הקודש ואל רוח השפה שנכתבו בה, יכול לבארם ביאור יותר הגיוני ויותר מתקבל על הדעת מביאורם של הגוים בני דורו, שמלבד חוסר-ידיעתם בתנ"ך ובשפתו עוד מסורתם מכבידה עליהם ומרחיקתם מהבנה הגיונית בדברי הנביאים. ר' ליפמן צריך להגן על התלמוד ועל ביאורי חכמי-התלמוד בכתבי-הקודש. הוא צריך להגן על ספר בלתי ידוע, אבל שנוא ונבזה, על ספר, אשר לשמו ולזכרו תחיל הכנסיה כולה מכעס, איבה ושאיפת נקמה.

ולבסוף, יצחק טראקי היה מתוכח עם המשכילים של בני דורו, עם הטשיכוביצים והבודאנים, הוגי-דעות חפשיים, חושבים מקוריים ומבקרים עמוקים. מתנגדיו של ר' ליפמן היו הדרשנים הנוצרים הבורים, או הכמרים המלומדים בספרות הנוצרית והרחוקים מכל השכלה, או המומרים גסי-הרוח וחסרי-הדעה, — אנשים אשר לא ידעו דבר בתורות עיוניות, החוזרים תמיד על טענות המוניות, שנשנו כבר מאה פעמים ואחת, אנשים שאין לענותם אלא כדרכם, בתשובות המוניות ומחודדות. ר' ליפמן איננו צריך כלל להתעמק בפלפול התיאולוגיה הנוצרית, — יודע הוא את הפסוקים היותר חשובים של הברית החדשה ואת המאמרים של אבות-הכנסיה הנשואים על כל שפתים, יודע הוא את המנהגים הנוצריים המעוררים את לעג-הזרים, יודע הוא את כל ראיותיהם מן התורה, יודע הוא את התשובות אשר השיבו עליהן החכמים שקדמו לו ואנשים פשוטים מהמון בני ישראל, יודע הוא מה שפוגע עמוק-עמוק בנשמת מתנגדיו ומה שמביישם ומשתיקם וגם מה שמוצא חן בעיני שומעיו היהודים, מה שמבדח את דעתם ומה שמחזק בהם את הרגשת נצחונם, — ובידיעותיו אלה הוא משתמש בכל הזדמנות ובכל שעת-הכושר.

* * *

מלבד וכוחיו עם הנוצרים, וכמו חלק מהוכוחים האלה, יש לו לר' ליפמן גם וכוחים עם „המשומדים". הוא קורא להם לפעמים מינים (ד', ע"ו, רס"ה, ר"צ, ש"כ) 25), לפעמים כופרים (ג', ה', ט' 26), נ"ו, קי"ב, קכ"ו, קנ"א, רל"ו,

---

24) ובכבר העיד יוסף הכהן, שהמומרים היהודים עוררו את לבות הנוצרים שינהו אחרי הריפורמציה. השוה לוצאטו ב„הליכות קדם" לפולאק (אמשטרדם, 1846) עמוד 79. ועיין בשאלה זו אצל גייגר(Nachgelassene Schriften כרך ג', מאמר ד', עמוד 178-223.) Isaac Troki, ein Apologet des Judenthums am Ende des sechtzenhten Jahrhunderts

25) וכן „המין ואשר נטה אחריו" (ב').

26) בסימן זה הוא כותב: „הכופרים פקרו על רש"י שפי' מלמד שבא אדם וכו' ולא נתקררה דעתו וכו'". ואעפ"י שגמרא מפורשת היא, נראה שכיון מחברנו בזה ללעוג לבקיאותם של המומרים. וטענת-מומר זאת נזכרה כבר אצל האפיפיור גריגוריאוס התשיעי. עיין מאמרו של איזידור לאב La Controverse de 1240 sur le Talmud במאסף Revue des Etudes Juives כרך ג' עמוד 254.

חקר ומצא „שקורין בלשונם ליום א׳ — דומינקא 21) די פירייא, פי׳ יום א׳ למלאכה, וליום ב׳ קוראים שקונדא די פירייא — פי׳ יום ב׳ למלאכה, נמצא שיום א׳ מותר במלאכה והשביעי אסור (קנ״ה).

לא „כאלם לא יפתח פיו״ עומד ר׳ ליפמן לפני שופטיו. הוא בא אליהם מזוין בכלי-נשקם הם. מה שהם יודעים יודע הוא מכבר, ואולם כלום יודעים הם מה שהוא יודע? אין להם אלא לשמוע את תורתו, את תשובותיו החודרות ואת טענותיו הקשות. היפלא הדבר בעינינו, שהנוצרים לא יכלו לשכוח מאות שנים את היהודי המנצח — Judaeum Triumphatorem — וישתדלו בכל כחותם להשיב לר׳ ליפמן ולבטל את נצחונו?

* * *

רגילים להשוות את ר׳ ליפמן בעל הנצחון ליצחק טראקי בעל „חזוק אמונה״ ולמצוא בכל את יתרונו של זה הקראי על הרבני שלנו. ובאמת, יצחק טראקי יודע יותר את התיאולוגיה של הנוצרים, בקי יותר בספרות המלומדים שלהם, וטענותיו פחות המוניות ויותר הגיוניות ומלומדות מטענות ר׳ ליפמן. ואולם אל לנו לשכוח את התנאים החברתיים והמדיניים של התקופות, אשר חיו בהן שני המתוכחים הגדולים האלה. והתנאים הם שונים אלה מאלה תכלית שנוי.

יצחק טראקי הוא בן דור חפשי בוכוחיו. הוא גר בסביבת נוצרים, הכופרים ברוב עיקרי כנסיתם ואף באמונת השלוש 22). הוא בא בחברת כתות-מינים שונות המתנגדות זו לזו וכולן יחד לכנסיה הקתולית. והוא משתמש בכלי-זינה של כתה אחת נגד חברתה. וגם בהלחמו נגד הנצרות בכלל יש לו תומכים רבים בין הנוצרים בני דורו, המלאים פקפוקים וטענות והמתפרצים נגד האמונה הזרה, אשר קבלו אבותיהם באונס לפני מאות שנים אחדות. רוח הראציונאליות כבר צררה בכנפיה את המשכילים יושבי אירופה. ועליה סומך טראקי במלחמותיו כנגד הכנסיה 23). ר׳ ליפמן הוא לוחם בודד במועדיו. לבדו הוא עומד כנגד חיל שלם של אויבים אדירים ומאוחדים. כל מלת-הרהבה שלו, כל דבור מפוצץ מדבוריו נופל כחץ אל שדה מערכת של קנאים נלהבים. מלחמתו הקודמת בדברי ימי הכנסיה לכל

---

21) כנראה היה כתוב כאן: דומיניקא או פרימא די פירויא. ואין צורך להגיה ולתקן כאן כדרך שעשה גידימן, Geschichte des Erziehungswesens, חלק ג׳ עמוד רמ״א.

מכל האמור למעלה ברור הדבר, שידיעתו של ר׳ ליפמן בלטינית היתה יסודית ושלמה. ומה שכתב גייגר במכה״ע שלו, שר׳ ליפמן לא הבין את המלה „אנטיקרישט״ אשר בארה (רנ״ט) „סוף הנוצריות״, אינו מוכרח, כי באמת אין באור זה אלא אחד מבאוריו הרבים של ר׳ ליפמן, שבהם הוא מהתל בנוצרים בלשון נופל על לשון: לא ante — ראשית כי אם „סוף הנוצריות״.

22) בפרק י׳ מספר א׳ מזכיר בעל „חזוק אמונה״ את Nicholas Pruta ואת ספרו De Uno Vero Deo, את Martin Zachowitz ואת ספרו הפולני Dialogus ואת ספרו הלטיני Sermo Trium Dierum הסותרים כל אחד ואחד את „כל ראיות מאמיני השלוש מעיקרן״.

23) „כל ימי צבא — — — נתוכחתי עם הגמונים ושרי המדינות — — — ולא הכלימוני — — — אלא הוסיפו לאהוב אותי בשמעם דברי וטענותי ותשובתי״ (הקדמה ל„חזוק אמונה״).

כשהיא מעוברת (ק"ה), ועל שהם עושים שני ימים יום טוב, ולא שני ימים יום כפור (קל"ה).

ואולם, באמת, איננו מתוכח על פרטי דעותיהם של הקראים, כי-אם טוען הוא כנגד השקפת-עולמם וכנגד יחוסם אל דברי ימי מסורת-ישראל. בפרשת משפטים הוא מוכיח להם, שרבים מדיני ממונות ונפשות הנזכרים בספר הברית, דינים שטעמם צריך להיות גלוי לכל בר דעת, אין להם שחר ואינם צודקים, אם לא שניישבם על-פי המסורת בתורה שבעל-פה. ושם הוא מביא גם פסוקים רבים אחרים, הנשמעים כסתירה לכל המקובל בעם, שרק התורה שבעל-פה מבארת אותם (ס"ב—ס"ח; וכן קמ"ג, קצ"ב). הוא מוכיח לקראים, שבלי תורה שבעל-פה לא יתכנו אף המנהגים המקובלים בידיהם: מי אסר להם שחיטת אם ובנה ובתה ביום אחד, הלא רק „אותו ואת בנו" אמרה תורה? (ק"ה). הוא מראה להם, שהתורה שבעל-פה היתה כבר ליהודים בימי משה, שמשה עצמו ב י א ר את התורה 33), וחדש על-פי יסודות תורה שבעל-פה עניני עגלה ערופה ויפת תואר ושלוח הקן, שהם עיקרי משנה תורה, שכולה תורת משה וחידושו היא, כי „א ם י א מ ר ו ש ג ם מ ש נ ה ת ו ר ה מ א ת ה ג ב ו ר ה, א ם כ ן כ ב ר ז י י פ ו ת ו ר ת נ ו, שאין דבר זה משמע מפשוטו בשום מקום" (קכ"ג).

בוכוחיו כנגד הקראים מזכיר ר' ליפמן פעמים אחדות את ר' מ ש ו ל ם ב ן ק ל ו נ י מ ו ס, המוכיח להם, שדרכם לפרש הכל על-פי פשוטו של מקרא סתור ממקום אחר במקרא (ס"ו, קכ"ג). הוא ר' משולם בן קלונימוס, הנשיא מנרבונה, אשר עמד לימין אלפכר במחלקתו כנגד המיימוניים 34). מובן שר' ליפמן איננו מסכים לו בענין זה, אבל במקום שהוא משיב תשובות נכוחות, צריכים דבריו להשמע ולהזכר.

ואולם בכלל נמצא ר' ליפמן תחת השפעת ר' ש מ ר י ה מ נ י ג ר ו פ ו נ ט ביחוסו אל הקראים: אבותיהם חטאו ואינם—היסבלו הבנים את עונותם? — „א ב ו ת י ה ם מאנו לקבל תורה שבעל-פה" — אומר בעל „הנצחון" (ס"ב). ולכן הוא בא לידי החלטה: „אמנם הצדוקים שבזמננו כמעט דומים לתינוק שנשבה לבין הגויים, שהרי המה לאו אותם שמרדו, רק מנהג אבותיהם בידיהם, וכן כתב רמב"ם. ולפי שמזרע ישראל הם ודבוקים ברוב האמונה, מצוה למשכם ולהדריכם בדרך ישרה" (ס"ח). ההשקפה הרבנית היסטורית היא, ומנקודת ראות ההיסטוריה אין לנו לחשב מעשה אבות עם הבנים. האמנם, מה נפלאים הדברים האלה בפי איש אשר כמעט לא ראה את הקראים!

* * *

33) כמו שבאר הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשניות.

34) על ר' משולם בן קלונימוס זה עיין גייגר, „אוצר נחמד", שנה ב', עמוד 172; Jüdische Zeitschrift X, 285; גראֶטס, Gallia Judaica עמוד 408. על-פי צונץ (Zur Geschichte und Literatur עמוד 104) מכיר מחברנו את ר' משולם זה על-פי הסמ"ג.

רפ״ו, שכ״א), פוקרים (ר״ט, רצ״ב), או אפיקורסים 27), לפעמים מלגלגים ומלעיגים (קי״ב, רל״ט, רפ״ז), ולפעמים גם בשמם האמתי (רע״ב). והוא מאשים אותם, שהם הם שגינו את התלמוד בעיני האומות, „כי העתיקו להם מן התלמוד רק את הגוזמאות התמוהות" (קי״ב) 28), ורוב ראיות הנוצרים לא באו להם אלא מיד המומרים. הכופרים האלה הם הנותנים כח ביד ה„סטרא אחרא": הם מוצאים בשביל הנוצרים את הפסוקים שיש לפרש, לפי דרכם, על אמונתם (ר״ט, שכ״א), הם מראים להם על דקדוקים שונים בשפה. המחזקים אותם בטעותם (ה׳, רצ״ב), והם מוצאים סמוכים לדברי הנוצרים באופנים שונים ואפילו בגימטריאות (נ״ו) 29).

ואולם כועס הוא ר׳ ליפמן על המומרים, לא כל-כך על אשר הם דורשים „דרשות של דופי" (ב׳), כי-אם ביחוד על לגלוגם. הלא הם „המלעיגים על יש גוזמאות האמורות בתלמוד" (קי״ב) וגם „על שמקצת יהודים ניכרים בהלוכם ובמלבושיהם שהם יהודים" (רל״ט).

ובלגלוג ובלעג נלחם ר׳ ליפמן כנגד המומרים 30), אחרי שהוא שופך עליהם את כל חמתו. הוא קורע את המסוה מעל פניהם, בספרו ליהודים ולגוים גם יחד, מה הכניס את האחים הנפשעים האלה תחת כנפי הכנסיה: לא אמונה ולא ספק העבירו אותם על דעתם, אלא בקשת התועלת, הבצע: „מה בצע לידבק בישראל שהם שפלים? טוב לי להדבק באותם שידם תקיפה" (ע״ו), — זוהי הפסיכולוגיה של „המשומדים".

* * *

מן האחים הנפשעים אך צעד אחד אל אבר מדולדל אחר בגוף האומה: אל הקראים. וכוחי ר׳ ליפמן עם האחים האלה — „צדוקין הנקראין בזמננו קראים" — (ס״ב) 31) הם היותר מפליאים. אפשר מאד שלא ראה „קרא" מימיו ושלא קרא אף באחד מספריהם. כשהוא מדבר על מנהגיהם — איסור בת אח (ס״ו), התרת יבמה קודם חליצה (קמ״ג) — הוא אומר: „שמעתי". ומה שהוא יודע על תורותיהם אינו אלא מהדברים המפורסמים ביותר ומהמחלוקות הישנות, שהן באמת מחלוקות של צדוקים (ק״ו) 32). ידועים לו רק לגלוגים אחרים של הקראים על הרבנים: על שהם שוחטים את הבהמה

---

27) ואך לשוא יאמר וואגנזייל, שר׳ ליפמן קורא לנוצרים אפיקורסים, (Confutatio, Tela Ignea Satanae עמוד 120).

28) בתשובתו הראשונה של ר׳ יחיאל לניקולאוש דונין: „אמנם ידעתי כי דברי החכמים בהתלמוד לא מאומה כתבו החכמים רק דברים כנים ואמתיים ואם מופלאים הם לשומעיהם; וגם יש כאלה רבים מאד במקרא, כמו פי האתון, ואשתו של לוט — — —, ומלחמות סיסרא — — —, וקיקיון דיונה — — —, ומעשה דאלישע — — — וכיוצא בהם רבים". ועיין ביחוד ב„מלחמת מצוה" לר׳ שלמה בר׳ שמעון בר׳ צמח (הרשב״ש בהרשב״ץ).

29) „ויורהו ה׳ עץ" מפרשים הנוצרים שתי וערב, וכופרים סמכו לדבריהם עץ בגימ׳ צלם"

30) „הנצחון" ע״ו. עיין שם שהוא מחלק את המינים לשנים על-פי הרמב״ם.

31) ועיין „יוחסין": „ומשם מתבאר, כי הצדוקים אינם הקראים שבזמננו, כי אלו מודים בשכר ועונש ותחיה, מה שאין כן הצדוקים".

32) צונץ מעיר בכל זאת, שר׳ ליפמן יש לו ידיעה בקראות (Zur Geschichte und Literatur, עמוד 104).

ב) ר׳ ליפמן המחבר

רבים מאד הספרים והכתבים אשר כתב ר׳ ליפמן. ואף על פי כן אין אף אחד מהביבליוגרפים העבריים, אשר רשם את כולם או אפילו את רובם. אזולאי איננו מזכיר לא את האיש ולא את ספריו. „סדר הדורות״ לא הזכיר אלא את „הנצחון״ ואת „ספר הברית״ ופירוש „הג״מ י״ט ליפמן״ לשיר היחוד 35). פירשט, בביבליותיקה שלו, אינו מזכיר אלא את „הנצחון״, את שיר-הנצחון, שהובא אצל וואגנזייל ואת הפירוש לשיר היחוד. שטיינשניידר (בקטלוג הבודליאני) מזכיר רק שבעה, וצונץ (בספרו המאוחר Nachtrag) מביא רק שמונה מכל כתבי ר׳ ליפמן שאנו מונים כאן.

רבים מספרי ר׳ ליפמן אבדו אולי בשרפת הספרים העבריים בפראג בימי ר׳ גדליה הרופא (מת בשנת 1486). ואולם רבים עוד נשארו אתנו. את כל כתבי ר׳ ליפמן יש לחלק: לספריו ממש, שהרוב מהם בידינו ואחדים לא נמצאו עדיין, ולספרים המיוחסים לו.

הספר הראשון אשר יוחד בו המחבר הוא —

1. ספר הנצחון

רגילים לקרוא לספר-הוכוחים של ר׳ יום-טוב ליפמן מיהלהויזן בשם „נצחון״ 36), ובאמת אין שמו אלא „הנצחון״; ככה יקרא לו המחבר עצמו בכל מקום 37). מלבד הדיוק לשם האמת, יש בגלוי שם זה גם גלוי צד נסתר ביצירתו של מחברנו. המלה „הנצחון״ עם הכולל עולה בגימטריא ר״י ורומזת לשם המחבר „ליפמן״. כמו שראינו כבר, יצא בעל „הנצחון״ מבית-מדרשו של ר׳ אלעזר מגרמיזא. וקבלה היתה בבית-מדרש זה להשתמש בגימטריאות לרמיזת שמותם בשמות ספריהם 38). ר׳ אלעזר בעצמו אומר לנו בהקדמתו, שקרא את שם ספרו „רקח״ — רומז על שמו „אלעזר״, והוא מצוה לתלמידיו לאמר: „כל אדם צריך לרשום שמו בספרו״ 39). ועוד נראה, שר׳ יום-טוב ליפמן מיהלהויזן רמז את שמו גם בספר „האשכול״.

---

35) את „הנצחון״ הוא מכיר על־פי הוצאת האקשפאן: ת״ד, ובכל זאת הוא מערבבו עם הנצחון הישן וכותב: „פלפול עם נוצרים בסדר תנ״ך, וסדר און גליון״. ואת „ספר הברית״ הוא יודע רק מפי׳ סדור רבי הערץ. עיין לקמן.

36) צונץ, Zur Geschichte und Literatur עמוד 104, ואחריו כל חכמי ישראל. אגב, צונץ מתרגם את השם נצחון בכל מקום Sieg (שם עמוד 85, 86) ונמשך בזה אחרי הנוצרים.

37) בהקדמתו הוא כותב: „ואל יאשימני המוציא בס׳ הנצחון וכו׳״, ובתוכן העניינים בסופו: „כל סימני הנצחון שנ״ד״, ובחרוז שם: „סליק סימני הנצחון״; ובחתימת הספר: „לקיימני הנצחון לגמור״; ובכתב־יד „האשכול״ י״ג, שורה א׳: „פירשתי יפה בס׳ הנצחון״; ובסוף הספר שם ט״ז: שורה כ״ו: „כדפי׳ בהנצחון״. וכן בספר „כוונת התפלה״ פעמים: „בספר הנצחון״.

38) עיין מאמרו של מ. ה. לאנדהויאר: Vorläufiger Bericht über mein Studium der Münchener hebräischen Handschriften ב־ Literaturblatt des Orients, כרך ו׳ (1845), מספר י״ב, עמוד קפ״א, קפ״ב.

39) והוא מוכיח, שזו היתה דרכם של ראשונים: „תנא דבי אליהו״ מתחיל במלת „ויגרש״, בגי׳ „תנא דבי אליהו״ (519); מדרש תדשא מתחיל ב„תדשא״,

עד הנה ראינו את ר' ליפמן מתוכח עם הזרים ועם האחים העומדים מחוץ למחנה. נתבונן נא ונראה במלחמה שהוא עורך על הנחשלים שבתוך המחנה. „מהרהרים" הוא קורא להם. יהודים שרפתה רוחם וחלשה אמונתם, והם מלאים ספקות נוראים ושאלות מרות, הרהורים קשים וערעורים עזים, והם רואים עולם הפוך בעיניהם, והנהגת הבורא כולה מוקשה אצלם, ומעשי הצדיקים אינם נכונים בעיניהם, ופסוקים רבים נראים להם כסותרים לכל המקובל וכמערערים את היסוד. הם השואלים: במה חטא דוד, אם ה' הסיתו? (קפ"ו) ובמה חטא בלעם, אם אמר לו ה': לך עם האנשים? (קי"ז). הם המהרהרים אחרי מדת הדין בענין צדיק ורע לו רשע וטוב לו, או „המחשבים שהפגעים רק מקרים עליהם" (ק"נ). הם המפקפקים בגמול עולם הבא, שהרי „לא הוזכר בפירוש גמול הטוב בעולם הבא על קיום המצות, כמו שהוזכר גמול הטוב בעולם הזה" (ש"ב). ביחוד קשים עליהם יסורי ישראל. ואין הם מאמינים באחרית הימים: הגלות מעבירתם על דעתם ועל דעת קונם. לבם נוקפם על הפסוק בתוכחה: „והיו בך לאות ולמופת ולזרעך עד עולם", שמשמעו „שאין לשונאי ישראל תקוה" (קמ"ד). והם שואלים עם המשורר: „ואתה זנחת ותמאס — — — איה חסדיך הראשונים?" (רפ"ו) והם מעמיקים לחטט בפצעי עמם: למה זה יענשו בני אומות העולם על צרות ישראל, „הלא בעון ישראל באים עליהם גלות וצרות וגזרות, ובשליחות הש"י ובסבתו מצרים לנו האומות?" (רל"ה). ובראותם את אריכות הגלות הזאת מהגלויות שלפניה, הם מתיאשים מגאולה ואומרים: „כמה דורות צדיקים עברו מעת החורבן ועד עתה, ואפילו הכי לא בא משיח" (רל"ז).

ר' ליפמן כועס עליהם ועל המינות שבלבם, ולפעמים הוא משתפם עם הכופרים והמינים, אבל בכל תשובותיו איננו מחרף אותם, אלא מוכיח להם מן הפסוקים ומן הסברא, שמשוגה אתם, ושאין להם אלא לקבל את ההשקפה המסורתית, ואז ינוח לבם מרגזו הקשה, ואז ישובו להאמין ולקוות כאמונת עמם וכתקותו.

הששי". אלא שגם שטיינשניידר לא התבונן יפה בסימן אחר, (ש"ל) ; משם נראה, שלפי דעת המחבר עצמו תבוא הגאולה בשנת אלף ושל"ה, ונראה ברור, — אף על פי שהמחבר אומר: אך מי יודע זמן תחלת המנין ? — שהן אלף ושל"ה מחורבן הבית השני 45). הרי שנכתב הספר לא יאוחר משנת 1403 או 1405, הרי שנתחבר הספר בין 1401 ל-1405.

חלוקה משולשת לספר „הנצחון". ראשית, יחלק לפי פרשיות התורה ולפי שמות ספרי הנביאים והכתובים, שאת פסוקיהם הוא בוחר לפרש 46) ; נוסף על זה וכוחו עם „המשומד". וכאן כדאי להראות, שהמחבר לא כוון בכלל לכתוב פירוש על התנ"ך. רק מעטים מפרקי הנביאים והכתובים נתבארו. ואף מפרשיות התורה חסרות רבות: מקץ — בבראשית; ויקהל, פקודי — בשמות; מצורע — בויקרא; במדבר, נשא, קרח, מסעי — בבמדבר; וילך — בדברים. לא כוון המחבר אלא לבור את הפסוקים, היכולים לשמש בתור נושאי וכוחיו עם הפוקרים השונים, אלא שסדר את הפסוקים האלה לפי סדרם בתנ"ך. כדאי להתבונן גם אל סדר כתבי-הקודש בספר „הנצחון" 47), סדר השונה לגמרי מאותו המקובל אצלנו. אחרי התורה והנביאים הראשונים באים בספר „הנצחון" יתר כתבי-הקודש בסדר זה: ירמיה, יחזקאל, ישעיה, תרי-עשר, רות, תהלים, איוב, משלי, קהלת, שיר-השירים, איכה, דניאל, אסתר, עזרא, דברי הימים 48). סדר זה מיוסד על הברייתא בבבא בתרא י"ד ע"ב 49). לפי עדות כ. ד. גינזבורג 50), שלשה כתבי-יד ישנים של התנ"ך נמשכים אחר כל הסדר הזה; וששה כתבי-יד אחרים בוחרים לסדר את הכתובים בסדר זה 51).

החלוקה השנית של הספר היא לפי הסמנים. מספר כל הסמנים שבספר הוא שנ"ד, כמנין ימות הלבנה, כמו שמבאר המחבר עצמו בסוף הקדמתו:

---

45) על דבר חשוב הקץ עיין לעיל סוף פרק ב'.

46) וכן יתחלק גם „נצחון ישן" (הוצאת וואגנזייל בספרו Tela וכו').

47) על הענין הזה העיר כבר האקשפאן, De Usu, הקדמה, סימן י"ג, עמוד רכ"ג.

48) וכן ב„נצחון ישן": תורה; יהושע; ירמיה, יחזקאל, ישעיה; הושע, מיכה, נחום, [ישעיה נ"ד, עמוס], חבקוק, צפניה, זכריה, מלאכי; משלי, קהלת, איוב, [ישעיה, תהלים, זכריה], תהלים.

49) „ת"ר: סדרן של נביאים: יהושע ושופטים, שמואל ומלכים, ירמיה ויחזקאל, ישעיה ושנים עשר". „סדרן של כתובים: רות וספר תהלים, ואיוב ומשלי, קהלת, שיר השירים וקינות, דניאל ומגלת אסתר; עזרא ודברי הימים". סדר זה יש לו בסיס היסורי, והוא מראה על בקרת כתבי-הקדש של חכמי התלמוד בתקופה מוקדמת. ברור הדבר, שראו בישעיה יסודות מאוחרים לתקופת יחזקאל, וע"ש ספרי חגי, זכריה ומלאכי סדרו את תרי-עשר אחרי ישעיה ואחרי יחזקאל. בסדר כתובים התקרבו כמעט לסדר המקובל אצל מבקרי כתבי-הקדש שבזמננו, ואולם אפשר שביסוד הסדר הזה מונחת המסרת: רות המספרת על-דבר הולדתו של דוד קודמת לתהלים שנכתב על-ידי דוד ולספרי איוב („כמ"ד בימי מלכת שבא היה", רש"י שם), משלי, קהלת ושיר השירים — שנכתבו על-ידי שלמה, קינות — בזמן החורבן, דניאל ואסתר — בגלות בבל, עזרא ודברי הימים — אחרי העליה.

50) Introduction to a Critical Edition of the Bible, לונדון, 1895.

51) על החלוק שיש בזה בין הספרדים והאשכנזים ועל נוסחאות שונות בספרים שונים, עיין „מנחת שי" בהקדמה לספר תהלים.

ופה מקום להסיר שגיאה שנפלה בקביעת זמן חבור „הנצחון". המוציא לאור הראשון של „הנצחון", תיאודור האקשפאן, אומר בשער הספר 40), שזמן חבורו הוא 1399; ומבלי חקור בדבר קבל גרץ 41) את העדות הזאת המסיחה לפי-תומה. ואולם נעלם מעיני שניהם לרגע, שבסימן שנ"ה של ספר „הנצחון" מזכיר המחבר את ענין הקדושים, שנהרגו על קדוש-השם „בראש חודש אלול ק"ם לפ"ק ואחרי-כן בכ"א בו", ונמצא שנכתב הספר 42) לא יוקדם מספטמבר 1400; ולפי מה שלא כתב המחבר „בראש חודש אלול שנה העברה", רק „בראש חודש אלול ק"ס", נראה שהשנה כבר רחוקה ממנו, ונמצא שלא יוקדם הספר לשנת קס"ב, היא שנת 1401—1402 למספרם. מה שנוגע ל- terminus ad quem, הנה יש לנו כעת ראיה שלא יאוחר משנת קע"ג (1413), שהרי ספר „האשכול", שנכתב באותה שנה, (שנת „יום טוב" לפ"ק), מזכיר כבר את ספר „הנצחון". ואולם כבר מצא שטיינשניידר 43) בגוף ספר „הנצחון", שספרנו זה לא יאוחר לשנת ק"ע (1410) 44), שהרי המחבר אומר מפורש בסימן של"ה: „והנה הסכמת רבים מן ההמון שלכל היותר לא יתאחר ביאת משיחנו ובנין בית המקדש כי אם עד שנת ק"ע לאלף

בגי' „זה רבי פינחס בן יאיר" (705); בראשית רבה מתחיל ב„ואהיה שעשועים", בגימ' (עם הכוללים) „ריבי הושעיה רבה" (825); בראש פרקי דר' אליעזר אנו מוצאים את הפסוק „מי ימלל גבורות ה'", העולה בגי' „אליעזר בן הורקנוס" (797); וסדר עולם מתחיל במלת „מאדם" בגימטריה (עם הכולל) „יוסי" (86). אמנם גם הרס"ג עשה כן באזהרות ובהרבה מפיוטיו, כמו שהעירני מורי הפרופ' מאלטער ז"ל; וגם הקליר רמז את שמו בראש או בסוף פיוטים אחדים, כמו שהראה רש"י רפופורט במאמרו „תולדות הקליר" הערה כ' (עמוד רי"ב וכו', „תולדות", הוצאת „תבונה", ורשה, תרע"ג); ואולם הרוקח ותלמידיו נהגו לרמוז את שמותיהם בשמות חבוריהם הגדולים, בשמות ס פ ר י ה ם.

40) וכן במאמרו De Usu עמוד ר"כ; שגיאה זו נוסדה על סימן שמ"ו ב„הנצחון", שבו מספר המחבר על התפס היהודים למינות „בד' ימים לחדש אלול ש' ה" א קנ"ט לאלף ה ש ש י (!)".

41) „דברי ימי ישראל", חלק ו' עמוד ע"ה הערה א' (תרגום עברי); ועל-פיו רש"י פין ב„כנסת ישראל" חלק א' דף רכ"ב.

42) גרץ מזכיר את וואלף חלק א' עמוד 347 (קרא: 374) ואומר „ששם הזמן משובש, ותחת 1399 נמצא שם 1459. ואולם תקון שגיאה זו מראה, שגרץ לא קרא את גוף המאמר אצל וואלף. באמת אין הביבליוגרף הנוצרי הגדול מזכיר אלא את בעל היוחסין (צ"ל: בעל הנוספות להיוחסין) ובעל צמח דוד, שאצלם שנת רנ"ט היא שנת מתברנו (עיין לעיל). וואלף בעצמו מתנגד לזה, מבכר הוא את שנת קנ"ט של האקשפאן; והוא מבכר לבאר את שגיאתם של ההיסטוריונים היהודים באמרו, שנתחלפה להם בודאי רנ"ט ברי"ט. וכדאי לציין, שבסמכו על עדותו של גרץ בקש רצ"ה יפה לבאר את „טעותו" של וואלף, שנתחלפו לו בטעות פרטי השנה של היהודים (קנ"ט) על של הנוצרים — 59(14) !

43) Catalogue Librorum hebraeorum in Bibliotheca Bodleina, עמוד 1410. מבלי הזכיר את שם שטיינשניידר יאמר מ. זליקסון ב- Jewish Encyclopedia כרך ח' עמוד צ"ז, שכנראה, נכתב ספר „הנצחון" לפני שנת 1410.

44) גם גרץ עמד על זה, כנראה, ובהוצאה ב', כרך ח' עמוד 71 הוא אומר, שזמן חבור הספר הוא 1410. וכן כתב גידימן, Geschichte des Erziehungswesens und der Kultur der Juden, חלק ג' פרק ו'. ושניהם טעו בזה, כמו שנראה לפנינו.

בא אליו האקשפאן בלוית אחדים מחבריו, כדי למשוך את היהודי ברשת הוכוחים. והוא מוסיף לספר: „מתוכח הייתי עם הרב על תהלים כ״ב, וכוח הרב היה מלא מרירות, ופתאום הופיע ליפמן זה״. כנראה, צריך להבין כאן, שבמשך הוכוח הסוער הוציא הרב פתאום את ספר „הנצחון״ להוכיח את צדקתו. האקשפאן חטף את הספר מיד היהודי ויחש לשימו בעגלתו, וימהר הביתה להעתיקו, במחשבה תחלה להשיבו אחר-כך לידי בעליו 56). אף נמצאו לו להאקשפאן צעירים אחדים מתלמידיו וידידיו, אשר עזרו לו להוציא את הספר מידי הרב על-ידי גנבה לשם שמים, ואשר עבדו אתו יחד כל הימים בתור מדפיסים ומגיהים 57). במשך זמן ההדפסה עבד האקשפאן עבודה נמרצה על ספרו De Usu, אשר הוסיף כחלק שני להוצאתו. שני החלקים נגמרו ויצאו לאור (הראשון באלטדורף 57*) והשני בנירנברג) בשנת 1644, בספר בן 512 עמודים בתבנית 8° עם שני מפתחות. „הנצחון״ עצמו עם מפתחו נדפס על 214 עמודים.

ההוצאה נחמדה בחיצוניותה, הדפוס משובח, האותיות מאירות, ובשולי הגליונות הרחבים מראה מקומות לפסוקים ולמאמרים. על שער הספר, שכולו עברי, ציור מקורי יפה, שיש לו רעיון משיחי-נוצרי. הציור נחלק לשלשה חלקים. החלק הראשון העליון מתאר את התקופה הראשונה של „שני אלפים תהו״: על חוף ים כורע נח ברך לפני „יהוה״, המתגלה בשמש מתפרצת מבין עננים, רק קרנים אחדות מגיעות אל נח — „שבע מצות בני-נח״. החלק השני מתאר את התקופה של „שני אלפים תורה״: מזה ומזה לעמוד אחד, הדומה לשער-נצחון והמכיל את שם הספר ותאורו („ספר נצחון אשר חבר ר׳ ליפמן לנצח צדוקים ונוצרים מהרהרים ומלגלגים לנצח; הוי שקוד ללמוד מה שתשיב: נדפס פה בישיבת אלטדורף בעיון רב״), עומדים שני הרועים: מצד זה משה, קרני-הוד על ראשו, בימינו שני הלוחות וכתובים עליהם „עשרת הדברים״ ובשמאלו שבט; ומצד זה אהרן לבוש בגדי-כהונה, אורים ותומים, חשן ואפוד, בימינו מחתת הקטרת ובשמאלו מקל-השקד. ולמטה החלק השלישי, המתאר את התקופה של „שני אלפים ימות המשיח״: יהודי ונוצרי נפגשים: היהודי עור — „מי עור כי אם עבדי״, אות-הקלון בבגדו ואבוקה בידו. „סומא, אבוקה למה לו? — בני-אדם שרואין אותי מצילין

---

56) וואלף המספר את הדברים האלה בפרטות בספרו הגדול Bibliotheca Hebraea IV-893, נהנה, כנראה, הרבה מהמצאתו של האקשפאן, באמרו, שהאקשפאן השיג את הספר „באמנות מיוחדת״ — singulari arte — ואולם בצדק שואל שטיינשניידר במאמרו Christliche Hebraisten, ערך האקשפאן, סימן ר״נ (בעתון Zeitschrift für hebräische Bibliographie לשנת 1898, חוברת א׳ עמוד 16, 17): באיזה מין תואר היו מתארים אומנות זו, לו היה יהודי עושה כך לבני מחלוקתו? ונעים לשמוע את רעדסלוב קורא להמצאה זו בשמה האמתי: Ein in den annalen der Wissenschaft einzing dastehende Raub (Deutsche Biographie X—299).

57) והם הנקראים בשמותם: א) S. Snellius, אשר פרסם אחר־כך תרגום לטיני של „הנצחון״ על רוב הנביאים והכתובים, ועל סימן ח׳ בבראשית. עיין לקמן עמוד 100, 101. ב) J. H. Blendiger, אשר תרגם גם הוא לטינית את כל „הנצחון״, מלבד חלק התורה, עיין שם. וג) Jo. Frischmuth.

57*) ולא בנירנברג, כאשר טעו רבים לחשוב ולרשום.

„כל סימני ספר (כצ״ל במקום הספר) הנצחון הזה שנ״ד 52), כמניין ימי שנת הלבנה אשר ישראל מונין אחריה, לרמוז שכל ימות השנה חייבין כל ישראל לדקדק באמונתם וכו׳״. הראשון אשר השפיע עליו מחברנו בנדון זה של חלוקת חבור לשנ״ד סמנים הוא ר׳ ישראל איסרלין, מחבר ספר „תרומת הדשן״ 52*).

החלוקה השלישית אינה בגוף הספר, אלא נעשתה, כנראה, אחר מעשה, על-ידי המחבר. היא החלוקה אשר כתב עליה בהקדמתו: „והנה אחלק ס׳ הנצחון לז׳ חלקים לז׳ ימי השבוע כנגד ז׳ ימי בראשית״. ליום ראשון — „תשובות וסתירות דברי הנוצרים״ — ס״ו סימנים; ליום השני — „ישובים על מעשה הצדיקים״ (בהוצאות: הצדוקים) — ל״ט סימנים; ליום השלישי — „פירושים על הפסוקים התמוהים״ — מ״א סימנים; ליום הרביעי — „טעמי המצוות״ — ל״ד סימנים; ליום החמישי — כנגד המהרהרים בכה״ק והמלגלגים על דברי רז״ל — מ״ב סימנים לכה״ק, וי״ג לדרז״ל; ליום הששי — כנגד המינים והצדוקים שכפרו בתושבע״פ — ל״ג סימנים לראשונים, וי״ד לשניים; ליום השבת — ט״ז עיקרי הדת „ודעת המשכילים עליהם״ — מ״ח סימנים. חלוקה זו אמנם לקויה בחסר 53) ויתיר 54), ואולם מיוחדת היא במינה, בהיותה אולי הרשימה היחידה ממין זה בספרות ישראל שבימות-הבינים, המוסרת לנו את תוכן הענינים לא לפי הסדר שבספר, כי-אם לפי התוכן הפנימי של סימנים שונים נפרדים ורחוקים זה מזה. לולא הרמיזה לימות השבוע ולולא הראיות מן הפסוקים, שיום ראשון, למשל, מסוגל לתשובות נגד הנוצרים ולדחותם בקש, על-שם שנאמר בו: והארץ היתה תהו ובהו, ויום רביעי מסוגל לתשובות נגד „השרצים המשוקצים המהרהרים — והמלגלגים״, על-שם שנאמר בו: שרץ נפש חיה, יכולים היו לחשוב שבן דורנו חבר את האינדכס המצוין הזה 55). הרגשת-הסדר בולטת פה מכל שורה ושורה, וכאן אין התוכן משועבד לצורה אפילו לרגע אחד. למשל, מספרי הסימנים ליום ויום אינם נאנסים להתאים לגזרה אחת, לגימטריאות וכדומה.

בפעם הראשונה נדפס הספר על-ידי הכומר תיאודור האקשפאן מוינה, פרופיסור מורה לשון עברית באוניברסיטה באלטדורף. במכתב-ההקדשה אשר כתב האקשפאן אל הפטרון של האוניברסיטה, הוא מספר, איך נתגלגלו הדברים ובא לידו הספר הזה, שהיהודים מסתירים אותו כל-כך מעין כל. כתב-יד „הנצחון״ היה ביד ראש הקהל בשנייטך (Schnattach) הקרובה לאלטדורף, אבל „הרב״ הזה לא חפץ בשום אופן להראות אותו לאיש. אז

---

52) ובכל-זאת בהוצאות אמשטרדם וקניגסברג נתחלק הספר לשנ״ה סמנים, בהשמטת סימן פ״א.

53) כל הסמנים שברשימה זו רק ש״ל.

54) חסרים הסמנים: ג, ד, כ, כ״ח, ל״ז, מ׳, נ״ג, נ״ח, ע״ז, פ״ד, ק״ג, ק״ט, קי״א, קי״ח, קי״ט, קכ״ב, קכ״ד, קכ״ז, קכ״ח, קל״א, קל״ב, קל״ו, קל״ח, קמ״ג, קנ״ב, קנ״ג, קס״ד, רי״א, רכ״ז, ר״ל, רל״ו, רל״ח, רנ״א, ש״א. כפולים: ז׳, ט״ז, כ״א, כ״ז, צ״ז, קט״ז, קנ״ה, רמ״ח, ש״ג. (כל זה על-פי הוצאות אמשטרדם).

55) לפי עדות המחבר, עשה את הרשימה הזאת „למען יקל על הדורש למצא בו חפצו״.

בגוף הספר נשנות שגיאות מכל המינים במעט על כל עמוד ועמוד 61). נוסף עליהן חוסר מאמרים שלמים. בסימנים קנ"ה, שכ"ו ושל"ה חסרים המאמרים המתחילים ב„אני הכותב חשבתי כך", „ואני הכותב אומר", מה שמוכיח רק, שאלה אינן אלא הוספת המוציא לאור או הוספות מעתיק אחד בכתב-יד, שהיה אולי לפני ההוצאה העברית 62) ולא לפני האקשפאן; ואולם בסימן ר"י חסר המאמר „וברוך כבוד ה' ממקומו, ר"ל, שפע כבודו הוא מעצמותו וגו'", מאמר שאין שום יסוד לחשבו להוספת-מעתיק, שעל-פי סגנונו ותכנו הוא כולו ליפמני. בסימן ח' חסר המאמר „וגם ראי' מכל הנבראי' וכו'", שגם כן אין יסוד מספיק להסתפק בשייכותו לגוף הספר 63).

נוסיף על זה סרוסי סימנים 64). סוף שמואל א' בסימן ק"פ ושמואל ב' ו' בסימן קע"ט; הוספות זרות ומשונות: „סליק, סליק, סליק" בסופי סדרות אחדות, „סליק" בסופי סדרות אחרות, ורוב הסדרות בלי כל „סליק", ותצא לנו תמונה ברורה מפגימות ההוצאה ומחסרונותיה הרבים.

ובכל-זאת אין לשער את גודל ערכה של ההוצאה הזאת ואת הברכה המרובה אשר בה, כי שמרה על קריאות רבות נכונות, שנשתבשו בהוצאות העבריות ואולי גם בכתבי-יד אחדים. נוסחת הוצאת האקשפאן מפיצה לפעמים אור על משפטים שלמים שעוברה צורתם בידי המוציאים העברים. וגם במקום ששתי הנוסחות נראות כצודקות, נצטרך לתת את היתרון לזו שבהוצאת האקשפאן. דוגמות אחדות תספקנה להוכיח ולברר את הענין. בהוצאות אמשטרדם וקניגסברג, בהקדמה, בסימני יום ד', סימן קי"ד, אנו קוראים „הפרשה מטומאה וטהרה", — דברים שאין להם שחר: הפרשה מטהרה מי

מרע"ה", במקום שנבואת בהוצאות העבריות. מה שמעיד ביחוד על חסר הדיוק הוא רוב השגיאות בפסוקים הנזכרים בכל מקום: „ופרחתי עץ יבש" במ' והפרחתי — נמצא גם בהוצאות העברית; „עני רוכב על החמור" במ' ורוכב — גם כן בהוצאות העבריות; „המשכילים יזהירו" במ' והמשכילים; „אם יסתירו מנגד עיני" — בק' אם יסתיר — במ' ואם יסתרו; „ולא יוכלו בני מנשה" במ' ולא יכלו — שגיאה זו אינה בהוצאות העבריות; „בני אתה היום ילדתיך" במ' אני היום ילדתיך; „יהיה נכון הר בית ה'", במ' נכון יהיה, — שגיאה זו איננה בהוצאות העבריות; „ולא שמת להם רחמים ב ש ו ב ה ו נ ח ת" במ' „ולא שמת להם רחמים" — המלים בשובה ונחת נמצאות גם בהוצאות העבריות; „ויראהו ה' עץ" במ' ויורהו; „וימים רבים לישראל ולא אלקים" במ' ללא אלקים, — שגיאה זו ושתים שאחריה אינן בהוצאות אמשטרדם; „ויתיצב בלבו" במ' ויתעצב אל לבו; „ואבדתם הגוים" במ' בגוים; „ויברך אלהים את יום ה ש ב ת מקדש אותו" — בעבריות תקנו את המלה מקדש ואולם לא את המלה השבת; „וענו אותם ארבעים (!) מאות שנה", — שגיאה זו אינה בהוצאות אמשטרדם.

61) מעין „שלא תסף (!) נחלתה למתה (!) אחר" (ח).

62) עיין לקמן.

63) וכן חסר בסימן כ"ג המאמר המתחיל „ועוד שנאמר"; בסימן ל"ג מאמר „ועוד פי' אחה"; בסימן נ"ה מאמר „עוד דקדקתי"; בסימן ק' מאמר „ועוד טעם אחר"; וכן המאמר המסגר הארוך בסימן ק"ו. ואפשר שמאמרים מעין זה החסר בסימן כ"א: „כי מי שרוצה לקבל עליו אמונתם עשה מחמת אונס ופחד המיתה וכדי להנצל גופו" השמטו בכוון, וזה אמנם יטיל צל על אמונת המו"ל.

64) בהקדמה למאמרו De Usu (עמוד 226) מתאונן האקשפאן על המצב הנורא שבו נמצא הכתב-יד שהעתיק ממנו, ביחוד בנוגע לציון הסמנים.

אותי מן הפחתים" והנוצרי ספר „מקרא" בידו, עיניו מלאות אור: „אבל כבוד ה' עליך זרח", והוא מושיט את ספר-ההצלה לעור... 58).

מעבר לשער הזה יש שער אחר לטיני, המלא פרטים מענינים. כדאי להעתיקו כולו כאן בתרגום עברי:

„ספר נצחון של רבי ליפמן נכתב בשנת 1399 להולדת הנוצרי, ויבוקש ימים רבים, וזה לא כבר, במזל מיוחד, הוצא מידי היהודים, והוא מתוכח עם הנוצרים, הצדוקים ואחרים. הוצא לאור בדפוס האקדימיה על-ידי הכומר תיאודוריקוס האקשפאן, מוינה, פרופיסור ללשון הקודש באלטדורף. ונוסף עליו מאמר על ערך ספרי הרבנים, מעין הגנה על הנוצרים נגד ליפמן המתפאר בנצחונו. כל אחד משני אלה עם מפתחותיו הנחוצים לו, בעמלו של ולפגנג אנדטר. ואחרי-כן הוצא לאור בנירנברג בשנת 1644".

צריך להודות, שהוצאה זו, גם מצד פנימיותה, הוכנה באמונה רבה ובלי כוונה להזיק, בלי הגהות ותקונים, בלי שאיפה לחסר או להוסיף, אבל בחוסר ידיעת השפה והמקורות מצד המדפיסים, בחוסר עיון (למרות מה שהאקשפאן מעיד על הספר שנדפס „בעיון רב") וכמעט בלי דיוק כל-שהוא מצד המגיהים והמוציא לאור. ולכן יצא הספר לקוי ופגום, כולו מלא שגיאות גסות, המעידות על הבורות הגמורה של המדפיסים, ומרובה חסרים ויתירים שלא מדעת, המעידים על קריאה רהוטה ועל העתקה בלי הבנה. השגיאות האלה היו למשל בפי רבים, ואולי ביחוד בפי היהודים, אשר על כן התעורר וואגנזייל וישוה את הוצאת האקשפאן לשני כתבי-יד, שהיו תחת ידו, ויכתוב הגהות להוצאה זו להראות, שבעיקר הדברים לא שנה האקשפאן מגוף כתב-היד דבר 59). ואמנם צדק וואגנזייל בעיקר משפטו, ואולם הרבה שגיאות נעלמו גם מעיניו. כדי להעריך את ההוצאה הערכה יפה וכדי לראות באיזה ספר פסול השתמשו הנוצרים בישיבותיהם בבואם לנצח את מנצחיהם, וגם כדי להשיג את מדת ההשכלה העברית של הנוצרים באמצע המאה השבע-עשרה, די להשוות את ההקדמה בהוצאת האקשפאן ובהוצאות העבריות 60).

---

58) כדאי היה לדעת, מי הוא הצייר הפלמוני, אשר צר תמונה זו, שכולה היא אמנותית. פני משה שלה יותר יהודיים ויותר מביעים עמק המחשבה והרגש מפני משה ברוב התמונות הנעשות על־פי פסל מיכאלאנגילו.

59) בשם Correctiones Lipmannianae בספרו Sota, ע' לקמן עמוד 102.

60) יש כאן סרוסי־אותיות: „כצתי חטאתיך" במ' כתצי בהוצאות העבריות; גם סרוסי־מלים: „אל יצא אדם בקריאה ידי תובה רהוטה" — נמצא גם בהוצאות העבריות (ק), וצ"ל, כמובן: אל יצא אדם ידי חובה בקריאה רהוטה; חסרות אותיות: „כאשר ד ב ר י" במ' דברתי, „ו ד ע ת ה ש כ י ל י ם" במ' המשכילים; וחסרות מלים: „משה רבנו ע"ה של כל הנביאין" במ' מרע"ה רבן של כל הנביאים — בהוצאות העבריות; יתרות אותיות: „תמצא ע נ י נ י ם" במ' ענינם, ירובעם במ' ירבעם; בלבול אותיות: „דרכי ט ע ם" במ' דרכי נועם, „אמנם" במ' אם גם; „עשרת הדברים בכתבו על הלוחות" במ' נכתבו; מלים ומשפטים שאין להם קשר: „כדאיתא בפרק א ר ב ע ת ס פ י'" — בהוצאות העבריות תקנו: כדאיתא בדרוש חכמינו ז"ל; „שאין ראוי להתפלל כי אם ל ה י ו ' יחיד לבדו" — בעבריות: „כ"א להש"י שהוא לבדו", ואולי צ"ל: כי אם לה' (ליהו'?) [שהוא] לבדו יחיד; „פ י ' מ ב ר כ ו ת ו מ ש א ר ב ר כ ו ת", בעבריות תקנו: פי' הפסוק את כל הדבר וגו'. ישנן שגיאות המעידות על חסר ידיעה כל שהיא בדקדוק: „שהנבואת

הגנות שבהוצאת האקשפאן נכנסו בעין אל ההוצאות העבריות 71). ואולם מן הצד השני, התקונים הרבים שבהוצאות העבריות מאין באו? האמנם לא השתמשו באחרים מכתבי-היד הרבים אשר היו עוברים מיד ליד ברחוב היהודים? 72). מובן, שבשביל רוב התקונים הספיקה להם ידיעת הלשון 73) והספרות 74). אך במה נבאר את ההוספות המרובות? 75) אין זאת אלא שהוצאת האקשפאן יחד עם כתב-יד אחד או רבים הונחו ליסוד ההוצאות העבריות.

כל המתבונן מקרוב בספר „הנצחון" רואה, שהמחבר התכוון לעשותו ספר שמושי ביד כל המתוכחים 76). יכולים לאמר, ש„הנצחון" הוא ספר למוד וכוחים, ספר המחנך את בני ישראל בחכמת הניצוח, „המלמד בני יהודה קשת". פה ושם אנו מוצאים עצות טובות למתוכחים, פה ושם פונה המחבר ישר אל הקורא ומלמדו: „ועוד תגיד להם — — —" (קכ"ב). פעמים שהוא מסדר את טענות חניכו: „לכן שאל מהם מה קרישטוס; וכאשר יאמרו שהוא בלשון יוני משוח, מעתה אמור להם שקרישטוס הוא משוח ולא יזו"ש" (רנ"ח). ויש שהוא קובע כלל גדול ומחזקו ביד המתחנכים בוכוחים: „ותשובה זו שייך לומר להם על כל הגנות שני בתלמוד על ישו, ואמור להם שאין זה יזו"ש" (שמ"ח). כלל זה אינו מקורי אצלו, והוא בעצמו מספר על מקורו:

---

71) ודי להזכיר כאן שגיאה מעין: „עבודת אלקים (!) אחרים" הנמצאת גם בהוצאת האקשפאן גם בהוצאת קניגסברג; וכן: „ועוד עניין אחרת (!) דומה לזאת (!)" (יב) שבשתי ההוצאות.

72) כתבי־היד של „הנצחון" מרובים מאד, וכבר העיר על זה גייגר במאמרו Proben, (עמוד 48 הערה 1), נזכר אצל אייזיק אקריש בהקדמה למכתבי האפודי. וכתבי־היד האלה נפוצים כעת בכל ספרויות העולם: באוצר ספרי הבודליינה יש שמונה כתבי־יד. עיין Catalogue of the Hebrew Manuscripts of the Bodleian Library לאדולף נייבואר (אוכספורד 1886): 1911—2, 2149—3 (נגמר במו"ש בסלו ה' ר"ז), 2159—2163, 2293; וכן יש שם שני קטעים (ב־2148, 2266), שני לקוטים (1589, 2408), קצור אחד (2180). כתב־יד „הנצחון" שבמוזיאום הבריטי Harley 5528, נעתק בוורמש בש' רפ"ה. כתב־יד בית מדרש הרבנים בניו־יורק. (בשני אלה השתמשתי, ותקנתי שגיאות רבות על־פיהם). דוקס Orient כרך ל"ב, חושב את כתב־יד האמבורג 76 שנעתק בשנת קפ"ב ליותר מוקדם. כתב־יד בזיליאה 10, שהיה בידי בוכסטורף, בא לשם מאיטליה. עיין מאמרו של שוואב Manuscripts hébreux de Bale ב־Revue Etudes Juives, כרך כ"ה, עמוד ר"נ. כתב־יד לייפציג 21, 22, בקטלוג של דליטש. כתב־יד הביבליותיקה הלאומית בצרפת 734—735 (שוואב שם). כתב־יד א. נ. אדלר 392, 1530. עיין Catalogue of Hebrew MSS in the Collection of Elkan Nathan Adler קמברידזש. 1921. שני אלה נמצאים כעת בבית מדרש הרבנים בניו־יורק.

73) למשל, בתקנם „נבואת מרע"ה" במקום „הנבואת מרע"ה".

74) לכן מדוייקים יותר הפסוקים המובאים בספר; וכן ציינו ההוצאות העבריות את מקורות מאמרי התלמוד, מה שלא יכול לעשות האקשפאן המעיד על עצמו (בהקדמתו לספר De Usu עמוד 223) שבשעת הוציאו את „הנצחון" לאור, והוא אז בן ל"ו שנה, לא ראה עדיין את כל התלמוד בעיניו.

75) עיין לעיל על החסרים בהוצאות האקשפאן.

76) עיין גייגר במאמרו הנ"ל.

איכא? ובהוצאת האקשפאן כתוב פשוט: „הפרה מטמאה ומטהרה", וזהו באמת תוכן סימן קי"ד הדן בפרה אדומה. בסימן רכ"ז בהוצאת קניגסברג: „והביאו סוף הפרשה לראיה שנא' שרש ישי אשר עומד לנס עמים ומפרשים גם לשון אות" ובהוצאת האקשפאן: „ומפרשים נס לשון אות", וכן, כמובן, צריך להיות, וכן הוא בהוצאות אמשטרדם. במקום „לגלג הנוצרי" שבהוצאת קניגסברג (כ"א) אנו מוצאים את הגירסה הנכונה: „לגלגו הנוצרים" בהוצאת האקשפאן ובהוצאות אמשטרדם. בהוצאת קניגסברג: „אך עולם כמנהגו נוהג שאדם השפל נתן ביד רבים, והכח ביד המושל בו לחוטא בו לגוזלו ולהרגו אם ירצה", — ואצל האקשפאן: „הכח ביד המושל בו לחטוא בו וכו'". בסימן קי"ב בהוצאות העבריות: „ושמעתי גם על קרא אחד ז"ל שהמיר לגלח ואומר" — ואין פירוש למלים אלו. הגירסה משובשת גם בהוצאת האקשפאן, ואולם משם יכולים להוציא את הגירסה הראשונה, ששם כתוב: „שמעתי שהביר לגלח ואומר", וכנראה היה כתוב „שהסביר לגלח ואמר" 65).

הוצאת האקשפאן היתה ידועה ומפורסמת בין היהודים, ולא רק הונחה ליסוד ההוצאות העבריות 66), כי-אם גם נפוצה בין הקוראים העברים, בהשמטת החלק הלטיני 67).

ההוצאה העברית הראשונה 67*) (אמשטרדם תס"ט) לא הופיעה אלא ס"ה שנה אחרי הוצאת האקשפאן. שנתים אחר-כך (תע"א) הופיעה הוצאה שניה שם, אבל כל חדושה הוא רק השער, החדש קצת; ובשנת תקפ"ו יצאה הוצאת קניגסברג 68). ההוצאה העברית הראשונה מעידה על עצמה, שנוסדה על ההוצאה הנוצרית, שכך כתוב על שערה: „ספר נצחון אשר חבר רבי ליפמן ז"ל ונדפס מקדם באלטדורף ע"י האדון יואן כרישטופר ואגנזייל (!) ועתה נדפס מחדש למלאות רצון המבקשים וכו'. — — — ובאשר שחפשנו ומצאנו הרבה טעיות באותו הנדפס מישן, ע"כ הוצרכנו להוסיף ולגרוע בכמה מקומות, כדי לעשותו על סדר נכון בעיון נמרץ כפי השגת ידינו". מצד אחד כמעט ברור הדבר, שבידי המוציא לאור העברי היתה הוצאת האקשפאן 69), ואולי היו לפניו גם תקוני וואגנזייל 70); וכבר ראינו לעיל, שרבות מהשגיאות

---

65) וכן בנוגע לסמנים: בהוצאת ק': פ' פ"ב; ובהוצאת האקשפאן: פ', פ"א, פ"ב.

66) עיין לקמן.

67) ובעל „סדר הדורות" ידע אותה, עיין שם, שער הספרים, אות ג', ערך נצחון.

67*) אם נאמין לעדותו של הארנברג (עיין לקמן פרק ד' הערה ק"ג) היתה שם הוצאת אמשטרדם קודמת, משנת תנ"ט.

68) ומשום טעמים מובנים נזהר המו"ל מהודיע בקהל רב על מקום הדפוס, וכתב באותיות קטנות את שם עירו ובאותיות גדולות את שם אמשטרדם: „כמו שנדפס באמשטרדם". מלבד זה יצאו עוד הוצאות אחדות באמשטרדם ובקניגסברג.

69) אולי הראיה היותר מוכחת היא מה שגם בהוצאה זו נוספו תשובות הרד"ק, שלא היו בכ"י ר' ליפמן, ושהוסיפן האקשפאן מדעתו מתוך ספר „לקח טוב": ut si quid forte in Lipmanno desiderares, e Kimchio haustum suppleres (עיין De Usu, הקדמה, עמוד 224).

70) ומכאן אולי טעותו.

בספרות בודאי השיבו היהודים בני דורו של ר' ליפמן או בני הדורות הקודמים, יהודים פשוטים, אשר בשעת הדחק הואר עליהם אור עליון, ותהי להם „סייעתא דשמיא" וישיבו חורפיהם דבר. את כל אלה אסף ר' ליפמן אל ספרו ויהיו לאחדים בידו. ומספרו שבו שנית אל העם ותתפשטנה בתוכו 85*), ותמלאנה את הגיטו היהודית שחוק ואומץ לב, ותתנה תקוה בלב כל יהודי ויהודי, שמהיום והלאה לא יבוש, כי ידבר את אויביו בשער.

ואולם לא בלי סכנה שמר העם על ספר „הנצחון": כל מי שהחזיק את הספר בביתו ידע שהוא עובר בזה על גזרת האפיפיור, ולכן מעטו כל כך הוצאות הספר. אלא שמחברים אחדים התחכמו להכנים בספריהם דברים מספר „הנצחון", בהסתר ובהעלמה. ככה עשה זאת, ביחוד, בעל ה„באר משה", אשר כתב בשביל המון העם. על־ידו נתפרסמה תורת ר' ליפמן, אף על פי שנשכח שמו ושם ספרו 85**).

2. ספר האשכול

נמצא בכתב־יד בבית מדרש הרבנים בניו־יורק, ומתוכו הוא מעתק ומוצא לאור בחלק השני של החבור הזה.

3. ספר אלפא ביתא

נמצא בדפוסים בחצי השני של הספר הנקרא בשם „ברוך שאמר". (ובדפוס שקלאוו תקס"ד, מדף י"ז עמוד א' דבור המתחיל „הא לך א"ב". עד דף ל"ב ע"ב, הוא סוף הספר, עם קצת הפסקות) 86).

במקום אחר 87) נראה, איך גלה ר' שניאור זקש שמחבר הספר הזה הוא ר' ליפמן שלנו.

בגוף הספר מספר המחבר, שזה לו ל"ג שנה קבל את תואר „צורת־האותיות" מן מהר"י וירד 88) ומן הר' מרדכי ומן הר' שמשון ברוך שאמר 89). כנראה, גם השנים הנזכרים כאן ראשונה, סופרים ידועים היו בדורו, כר' שמשון בן אליעזר, וכנראה היו עוד כולם בחיים בזמן כתבו את

85*) ביחוד היו ידועות למתוכחים, שקמו אחריו. ככה, ביחוד, לר' בנימין בר' משה מעיר רומי, בעל „תשובות הנוצרים", שהוצא לאור על־ידי רש"ה דגל־זהב ב„קובץ על יד" לשנת תרנ"ט.

85**) ר' משה בר' יששכר הלוי, המכונה משה שערטלן, כתב בשנת שס"ד את פירושו „באר משה", ח"א על התורה ועל חמש מגלות וח"ב על נ"כ. את המלים הקשות באר יהודית; אחרי הפסוקים הקשים הוסיף פירושי גדולי המפרשים, וביחוד הראב"ע והרד"ק; ובסוף כל סדרה מסדרות בראשית ובאחדות מסדרות שמות הביא את רוב דברי „הנצחון" בהעלם שם המחבר והספר: „מצאתי בס' ישן". ידוע שהרבנים דאגו להפצת „באר משה". עיין Еврейская Старина חלק א' עמוד ל"ט, על פי ווערטשטיין.

86) ולשוא חושב צונץ 46, Nachtrag שרק החלק מי"ז עד כ"ד הוא של ר' ליפמן.

87) במבוא לספר „האשכול": חלק שני מחבור זה, עמוד 117.

88) בדפוס: מהרדת"א.

89) עיין הקדמה לספר „ברוך שאמר".

„גם הוכיחו חכמי פריז 77) להם ששני ישו היו, שהרי ישו שמאמינים בו היה בימי הילני המלכה וכו'" (שם). ואמנם יש ביד טענה כזו להשתיק את כל המשטינים על התלמוד. פעמים שרי ליפמן מזהיר את קוראיו מלגלות דברים אחדים לנוצרים: לא מסתורין שלנו, כי לדעת המחבר אין מסתורין לישראל, כי-אם דברים היכולים לחזק את הנוצרים בטעותם 78) (רפ"ט). ולעומת זה הוא מיעץ שנדרוש להם לנוצרים בשבח התלמוד ונראה להם על דיני הממונות, המגלים את חכמתנו ובינתנו לעיני העמים, כי אז „יחזרו וישבחו את התלמוד לאחר שגינוהו" (קי"ב); עלינו להראות להם, שאף הם צריכים לתלמוד, כשהם באים לקיים יחוסו של ישו (שם).

אמנם גם יתר ספרי הוכוח שנכתבו לפני „הנצחון" היה להם אופי חנוכי זה. ואולם, ראשית, נתבטא פה האופי הזה בטוי חזק; ושנית, אין ספר אחר אשר קבץ ואסף כל-כך הרבה טענות, ואשר לא השמיט כמעט שום אחת מטענות המתנגדים ואשר לא הניח שום אחת מהן בלי תשובה. ובאמת, נתקבל הספר בישראל כספר שמושי למתוכחים. לא לחנם התאוננו הנוצרים — האקשפאן, וואגנזייל וחבריהם — שהיהודים שולחים למחנה הכנסיה את כל חציהם מבית-נשקו של „הנצחון" 79).

זו היתה יצירה עממית אמתית: מן העם לוקחה ואל העם שבה. רוב התשובות שבספר אינן תשובות מלומדות, אלא תשובות עממיות, תשובות שנאמרו ברוח העם, תשובות שכל יהודי למדן או מי שאינו למדן יכול להשיב לנוצרים ולמומרים. יתר על כן, רוב התשובות אינן מקוריות 79*), זה מכבר היו מהלכות בשוק היהודים: את זו השיב ר' יחיאל 80), ואת זו השיב הרמב"ן 81), את זו השיב כבר המקנא 82), וזו השיבו כבר חכמי התלמוד המתוכחים עם המינים 83), זו נזכרה כבר אצל יוסטין מרטיר 84) וזו אצל אוריגינים בשם המתוכחים הראשונים 85). ותשובות אחדות שאין להן מקור

---

77) והם ר' יחיאל וחבריו. עיין וכוח ר' יחיאל אצל וואגנזייל בספרו Tela.

78) בענין „מי השמד" והסגולות לשמור עליהם. וכן אומר הרמב"ן: „וגם זה הענין לא רציתי לגלות להם וכו'". עיין „וכוח הרמב"ן", בספר וואגנזייל הנ"ל, עמוד ל"ז.

79) האקשפאן כותב בחלק De Usu עמוד 215: „--- unde tanquam ex insidiis tela adversus Christianos depromsere" וואגנזייל קורא לספרו: Tela Ignea Satanae, h. e. Arcani etc.

79*) לדעת אד' פוזננסקי: Schiloh, Ein Beitrag zur Geschichte der Messiaslehre (לייפציג 1904) חדשה אצל ר' ליפמן הראיה, שנבואת־שילה עולה על תקופת אחרית הימים אחרי מלחמת גוג ומגוג האנטיקרישט.

80) עיין לעיל הערה 77.

81) עיין לעיל הערה 1 בפרק זה.

82) למשל, תשובתו על „כי ארד אל בני אבל שאולה" (סימן י"ט בספרו) היא יסוד תשובת ר' ליפמן („הנצחון" סימן א'). עיין מאמרו של צדוק כהן במאסף Revue des Etudes Juives כרך ג' עמוד כ"ג.

83) התשובות על נעשה אדם ודומיהן.

84) למשל, תשובות ר' ליפמן על שאלת „לא יסור שבט מיהודה" הובאה כבר אצל יוסטין מרטיר בוכוחו פרק י"ג.

85) אוריגינוס בספרו „נגד צילזוש" (חלק א' פרק נ"ה) מזכיר כבר שהיהודים דורשים את נבואות „עבד ה'" על עם ישראל. וכן ב„הנצחון" רל"ו.

הסוד. אבל את זה יפרש המחבר בפרקים הבאים 96).

בפרק השלישי 97), הנועד לנבונים, מבאר המחבר 98) את סוד תמונת הרכבת האותיות, סוד מספרן וסוד סדרן 99): „שי״ן תמונת וי״ו יו״ד זיי״ן, ויהיה צרופה זי״ו, והשי״ן פי׳ שכינה; וסמך השי״ן אחרי הרי״ש, כי הרשע מסלק גילוי זיו שכינה מן העולם; ומנין זיו — כ״ג, וכן כ״ג תיבות מן יברכך עד ואני אברכם, לומר שעל-ידי ברכת כהנים יהיה גילוי זיו שכינה עלינו״.

הפרק הרביעי 100) מקדש למשכילים, ובו יבואו סודות הספירות, כפי שנרמזו באותיות: א—כתר עליון, ב—מחשבה, י—יסוד, כ—מלכות, וכדומה. טיפוסית היא הערתו לאות עי״ן: „כבר פירשתי, שהע׳ רומזת לתורה שהיא עין השכל, וע״כ קרא שמה עי״ן, ולה שני ראשים: לדמות חסד ואמת, כי כבר פירשתי, כי צורת ראש הזיי״ן היא תפארת, וגופה משוך לחבר זיי״ן ונו״ן — הרי אמת, וצד ימינה חסד״.

אחר הפרק הזה באה חתימה קצרה, שבה קורא המחבר לסופרים, שישימו דבריו על לבם ויכוונו בהם בטהרה. והוא גומר בתפלה קצרה: „והי״ת יכפר מה ששגיתי בקיצור ידיעה וברוב גילוי, ומה שהעלמתי בה, כי שגיאות מי יבין, מנסתרות נקני״. והוא חותם: „כה תפילת החותם טביומי״.

והמעתיק מוסיף: „סליק ס׳ הא״ב אשר יסד מהר״ל של״ו״. צונץ, זקש ושטיינשניידר 101) כבר פירשו, ששל״ו ר״ת „שייחיה לימים ושנים״. הרי שהמעתיק העתיק בחיי המחבר. בכתב-יד אחד של בית-מדרש הרבנים בניו-יורק כותב המעתיק: „מורי דוד 102) האשל הגדול ר׳ יום טוב של״ו״. מהמעתיק הזה, שהוא, כנראה, בן-אחיו או בן-אחותו של ר׳ ליפמן, העתיקו, כנראה, גם יתר המעתיקים, אשר השאירו את המלה של״ו גם אחרי מות מהר״ל.

אחרי הספר הזה בא בדפוסים פירוש חדש על הא״ב 103), שבהקדמתו הקצרה אנו מוצאים את המלים: „עלה בלבי לדרוש את הא״ב על ה׳ פנים״. ובסופו חתימת המעתיק: „סליק הא״ב מבעל המחבר ס׳ האשכול״.

הפירוש החמישי הזה אולי נוסף אחר-כך על-ידי מחבר ספר הא״ב. כי לכתחלה היתה כוונתו לחבר את הספר על „ארבעה פנים״, כמו שכתוב בהקדמה וכמו שכתב המעתיק הקורא להמחבר מהר״ל של״ו. אף על פי

---

96) בסוף הפרק הזה בא מאמר המבאר טעם החלק ד׳ פרשיות בשל ראש לד׳ בתים והתאחדן בשל יד לבית אחד, על־פי רבנו בחיי המקובל.

97) מדף כ׳: ד״ה „והא״ עד דף כ״ב. סוף ד״ה „תי״ו״.

98) על־פי ספר התמונה, ספר הבהיר, ספר אוצר הכבוד, ספר הרוקח וספר האותיות.

99) כאן השפע הרבה מהראב״ע, כמו שהוכיח ר״ש זקש ב„כרם חמד״, כרך ח׳ עמוד ר״ו.

100) מדף כ״ב. ד״ה „והא״ עד דף כ״ד. סוף ד״ה „וראוי״.

101) עיין לקמן מבוא לספר „האשכול״. בדפוס שקלאוו הקרי: שליו, בלי סימן ר״ת.

102) כנראה צ״ל: דודי.

103) מדף כ״ד: ד״ה „ויזהר״ עד סוף הספר בדף ל״ב.

ספר הא״ב הזה. ואולם ר׳ ליפמן לא הסתפק בקבלתו זו. הוא ראה, שיש מחלוקת בדבר צורת-האותיות „לא בין חכמי התלמוד בלבד, אלא אף בין בעלי הסודות״, עמד וקבץ על יד „ספרים וראיות וסודות״, וטרח „לחבר א״ב״, „לפי כל מפרשי פסקים אשר בידינו, והראיות מתלמוד בבלי וירושלמי, ומא״ב דר״ע, ומתוך דברי החסיד, והרוקח, ורבינו שמחה ז״ל, ומתוך ספר אוצר הכבוד, וס׳ הבהיר, וס׳ התמונה״, ומתוך ידיעתו בעשר ספירות וקבלותיו. הוא מזכיר בשם רק אחד, אשר קבל ממנו סוד תמונת הרכבת האותיות, סוד מספרם וסוד סדורם, באמרו: „הקר״א הידוע הראה לי ס׳ התמונות וגם ידיעתו בתמונתם וחברתיו על ידיעתי״. הקר״א הזה אולי הוא „הקדוש ר׳ אהרן״ בלומליין בניישטאט 90), שהיה מקובל לפי דעות תלמידו ר׳ אייזיק טירנא 91), והמלה „הידוע״ אולי היא טעות-סופר במקום „הי״ד״, שנוהגים לכתוב אחרי שם מי שמת על קדוש-השם, לאמר: „ה׳ יקום דמו״. — ואחרי ל״ג שנות עבודה חבר ר׳ ליפמן את ה„אלפא ביתא״ הזאת: „אולי יראו הסופרים וייראו מפני כבוד בוראם מלשנות תואר הצורות״. מלבד זאת חשב, שה„אלפא ביתא״ הזאת תועיל לו בכתבו ספר תורה מתוקן.

את ה„אלפא ביתא״ יכולים לחלק לארבעה פרקים: הפרק הראשון 92) נועד להמון הסופרים, ל„כל אדם מבין לשון הקודש״. בו ידבר המחבר רק על תואר צורת האותיות, מבלי אשר יביא ראיות לדבריו. חלק זה מצטיין בבהירות יתרה ובפרטי פרטים: „ה״א תואר צורתו יהיה כמו דל״ת, רק שהנקודה תלויה בה; ואותה נקודה לא תגיע למעלה בגגה, ולא תהיה הנקודה משוכה, אלא תהיה למעלה דק ולמטה עב ומעט עקומה לצד ימין; ולא תהיה הנקודה רחוקה מגגה יותר מעבי הקולמוס, ולא תהיה סמוכה לגגה עד שאדם בינוני יוכל להכיר החלק ביניהם בריחוק ד׳ אמות; ולא תהיה הנקודה נגד אמצע הגג, אלא תהיה בצד שמאל נגד סוף הגג; ומקל קטן בצד שמאל על פניה ולמעלה״ 93).

הפרק השני 94) נועד לחכמים: בו יבואו הראיות והסברות והטעמים של צורות האותיות. הטעמים שונים הם. אחדים מהם הם פשוט לתקנת הסופרים, למשל הע׳: „ראשה הראשון כמו היו״ד, ופניה כלפי מעלה מעט; — — — וגופה עומד, כדי שנוכל להסמיך אות אצלה״. טעמים אחרים לקוחים מהתלמוד ומאותיות דר׳ עקיבא 95). צורת אותיות אחרות יש לפרש על-פי

---

90) ואין לומר ר׳ אביגדור קרא, כמו שחשב שטיינשניידר בקטלוג הבודליאני, עמוד 1413, ועל-פיו צונץ (Nachtrag) כי למה זה יקרא לו הידוע לכל? ואין לגרוס: הקרא הי״ד, שהרי ר׳ אביגדור לא מת על קדוש השם, עד כמה שידוע לנו. נשארת רק ההשערה שבפנים, או השערה אחרת: שהקרא הנזכר הוא הקדוש ר׳ יצחק קרא, אבי ר׳ אביגדור.

91) „מנהגים״, (קרוב לשנת ר״ל): „מימי גדלתי בין החכמים המקובלים מהר״ש ומהרא״ק ומהר״א הקדוש הי״ד״.

92) מדף י״ז, ד״ה „הא לך א״ב״ עד דף י״ח. סוף ד״ה „ויש״. אחרי ההקדמה מתחיל הפרק (בסוף דף י״ז.) בכללים אחדים: א) כל האותיות מדובקות מלבד הה׳ והק׳; ב) כל האותיות מוקפות גויל.

93) עיין גם תאורי אותיות ל, מ, פ, צ, ק, ש.

94) בדף י״ח. ד״ה „אחרי״ עד דף כ׳: סוף ד״ה „טעם״.

95) פעמים רבות הוא מביא כאן את דבריהם של החסיד והרוקח.

הגומרות בעכ״ה עוסקות באותיות ספר תורה. ובאמת אנו יודעים שר׳ שמשון עסק כל ימיו בכתיבת תפלין ויסד הגהותיו על הלכות תפלין של ר׳ אברהם, ור׳ ליפמן התעסק בכתיבת ספר תורה, ובשביל זה פנה אל חקירת צורת האותיות (כמו שהוא עצמו מספר בהקדמה), ולכן הוא מדבר על סופרי ספרי תורה בהגהותיו.

5. תקון ספר תורה

ר׳ זלמן כהן בעל „היריעה״ כותב בשאלתו למהרי״ל: „ובתיקון ספר תורה של מהר״ר ליפמן ראיתי שכתוב, שמצות שרטוט מבפנים, והביא ראיה מקווצותיו תלתלים, והאריך מאד״ (שו״ת מהרי״ל, תשובה צ״ז, דף מ״ז, דפוס קרימונה, שי״ו).

ואין זה ספר „אלפא ביתא״ שלנו 108), כי הספר הזה נמצא אצלנו בשלמותו, ואין שם זכר לשאלת השרטוט. ומה מאד מתקבל על הדעת, שכתב ספר מיוחד על תקון-התורה, כי יגע לחבר ספר תורה, כידוע לנו 109).

וכנראה מכתב-יד אוכספורד (רשימת נייבואר 820), כתב הרז״ך הגהות על הספר הזה: „עיין בקובץ שלי שכתבתי עליו מגלת סתרים בתיקון ס״ת שיסד מהר׳ ליפמן״.

6. תקון תפלין ומזוזות

בשנת 1867 מצא שטיינשניידר (בבית מסחר הספרים של שיינבלום) כתב-יד ישן בשם „תקון תפלין ומזוזות, אשר חיבר ותיקן המושכל והמקובל מה״ר ליפמן מולהוזן ע״ה החתום בכל ספריו שחיבר טב יומי״. כתב-יד זה התחיל ב„ספר הא״ב״, ואחריו בא החלק העוסק בתפלין ומזוזות בעיקר. חלק זה מתחיל במלים: „מכאן ואילך כל שאר תיקון תפלין ומזוזות״.

ובבוא שטיינשניידר (בשנת 1878) לרשום את רשימת כתבי-היד העברים שבאוצר-הספרים בעיר האמבורג, מצא שם כתב-יד אופינבאך 291 (וברשימת שטיינשניידר 234), שגם בו בא אחרי „ספר א״ב״ שלנו מאמר העוסק בדיני תפלין; בראשו: „אתחיל לכתוב קצת טעמי של עשיית התפילין״, ובסופו: „תסלת זה הספר בעזרת אשכול הכופר״ 110). ואין ספק שיש בחתימה רמז לספר „האשכול״.

---

108) צונץ, נאַכטראַג, עמוד 46, סימן 4, משער, שספר א״ב שבידינו הוא חלק מתקון ספר תורה זה; ואינו מכרח.

109) עיין לעיל, ועיין „אלף בית״ ב„ברוך שאמר״ דף י״ז. והוא על-פי הרמב״ם הלכות ספר תורה פרק ז׳ סימן י״ב: „מ״ע על כל איש ואיש מישראל לכתוב ספר תורה לעצמו״.

110) עיין על כל זה: שטיינשניידר Catalog der hebräischen Handschriften in der Stadt-bibliotek zu Hamburg (האַמבורג 1878), וכן הוא בפירוש בלקוטי הרמ״א (שנדפסו בסוף ספר „יוחסין״, הוצאת קניגסברג, 1857, עמוד קס״ג): „מהר״ר הילל הזקן מערפורט, מהר״ר יעקב מולין הוא הנקרא מהרי״ל, מהר״ר יעקב ווייל, מהר״ר ליפמן בעל הנצחון״.

שהפירוש הזה ארוך ביותר, בכל זאת אינו בעיקרו אלא חזרה על רוב מה שנאמר בארבעת הפרקים הראשונים עם קצת הוספות. המחבר אמנם אינו מזכיר את הפרקים הראשונים ואף לא את „האשכול" והפירוש על ספר יצירה, ואולם מזכיר הוא את מחלוקת רש"י ור"ת בהרכבת צורת החי"ת. מזכיר הוא גם כן את החסיד ואת ר' שמחה, כמו שמזכירים אותם הפרקים הראשונים.

החדוש שבפרק זה הוא חישוב הקץ. המחבר מביע את דעתו, שכבר הגיע זמן קץ גאולתנו, רק שהתשובה מעכבת מצדנו ומאחרת את הגאולה (אות הא) 104). פה אנו שומעים תירוץ הרב על שלא נתקיים חשבונו הראשון, שבשנת קס"ה יבוא המשיח. ובמקום אחר בפרק זה הוא מביא חשבון-קץ חדש, שעל-פיו יבוא מ"צ בשנת „נקם" לפרט — ק"ץ (אות ס', צ') 105). אנו שומעים פה את הד קול צרות ישראל בימי גזרת פראג — שנת „נקם" תקום את דמו של הקדוש ר' אהרן ושל כל הקדושים והטהורים, שמסרו את נפשם על קדושת השם.

על-פי זה יוצא לנו, שזמן כתיבת הא"ב, בכל אופן זמן כתיבת חלקו המאוחר, לא יאוחר לשנת ק"צ. וכתיבת ארבעת הפרקים הראשונים לא תוקדם אולי לשנת קפ"א, שנה שמת בה הקדוש ר' אהרן על קדושת השם.

4. הגהות על ספר ברוך שאמר

מלבד ספר הא"ב כתב ר' ליפמן, כנראה, הגהות לספר „ברוך שאמר" של רבו בצורת האותיות, ר' שמשון בר' אליעזר ברוך שאמר. כבר הכיר זאת ר"ש זקש, שההגהות שיש בהן דברי קבלה שייכות לר' ליפמן. ואולם באמת יש קצת דברי קבלה גם בהגהות ר' שמשון. אבל יש אולי אופן אחר איך להכיר את הגהות מחברנו.

כנודע, כתב ר' שמשון את ספרו בדרך הגהות על עיקר הנוסחה של ר' אברהם מזונשהיים. והנה רוב ההגהות האלה אין להן חתימה כלל. ואולם יש בספר שורה שלמה של הגהות הגומרות במלים „עכ"ה", לאמר: „עד כאן הגהה". רוב ההגהות האלו מדברי קבלה הן, והן שייכות בלי ספק לר' ליפמן, כמו שאפשר להכיר ברור מההגהה בדף ז' ע"ב 106), הגומרת בתפלה: „והש"י ימחול ויסלח לי למען שמו הגדול, שכתבתי דברים אלו בכאן" 107). וכן ההגהה בדף ט', המתחילה במלים: „פקח עיניך וראה". סגנונו של ר' ליפמן.

ועוד אחת: הגהות ר' שמשון עוסקות באותיות של תפלין וההגהות

---

104) דף כ"ו.

105) דף כ"ט: ל':

106) כל ההגהה הזאת, המתחילה במלים: „כי על פנים נחבר האותיות בלי פירוד, כי האל"ף רמז ליחוד השם האמתי, כי הב' יודין והבריח התיכון שהוא כמו ו' הם כמנין כ"ו" וכו' וכו', עוסקת כולה בקבלה, וכל הענין נמצא בהרחבה בספר הא"ב (דף כ' עמוד ג' אות א'). ואם הגהה זו משל רבי ליפמן היא, אז הזכיר גם את „שערי אורה".

107) תפלה זו דומה ממש לתפלת מהר"ל בסוף ספר הא"ב (כ"ד.): „והי"ת יכפר מה ששגיתי בקצור ידיעתי וברוב גילויי".

יד אחד, המכיל כתבי מהרי"ל ומהר"י ווייל, ראה גם „אגרת ששלח מה"ר ליפמן מולהוזן ע"ה בכל הארץ להסיר מכשול שופרות שאינן של איל, והקשיבו אליו הכל, וגם מהר"י סגל הצריך ק"ק דמגנצא לשלוח לארפורט אחר שופר של איל; ואחר האגרת יש ד' שטות של הסכמה מר' יחיאל בר' אפרים סחלין" 113).

את האגרת הזאת פרסם אחרי־כן ר' אברהם ברלינר ב„הלבנון", שנה ו' (1869), בחלק „כבוד הלבנון", עמוד רע"ח ורע"ט.

בראש האגרת מוכיח ר' ליפמן מהגמרא ומהאלפס, מהמיימוני, הסמ"ג, „ספר יראים" וה„אור זרוע", שעיקר המצוה בשופר של איל. אח"כ הוא מספר שזה מ' שנה נתבטלה כמעט מצוה זו בכל מדינות אשכנז, כי האומנים הגויים הדרים בארפורט המתקנים את השופרות לכל יהודי המדינות הללו („כל הארץ באו הנה לקנות") היו ממירים קרני אילים בקרני תישים, „והיו העתודים העולים על הצאן". הסוד הזה נודע לאחר שלמד ר' זמלין הכהן מארפורט את מלאכת השופרות, ולאחר שגבו עדות מאת האומן הגוי ואומן א' מישראל ושניהם הודו, שמימיהם לא עשו שום שופר של איל. „ובשמעי זאת — מוסיף ר' ליפמן לספר — חרדתי חרדה גדולה, אשר בכל ארץ אשכנז שהיא קרן ישראל ירדה (?), ולא עשו בהלכה, ולא יעשה בישראל ככה, ואין זה סימן ברכה, כאשר אני מראה אותכה, דגרסינן בפ"ק דר"ה 114): כל שנה שאין תוקעין לה בתחלתה מריעין לה בסופה. והחזקתי יד הכהן הנ"ל — והוא כהן וראשון במלאכת מצוה — והוא תקן שופר של איל לעיני. על כן שמחתי שמחה גדולה, אשר זכיתי להרים קרן ישראל". מאז ועד זמן כתיבת האגרת — במשך ב' שנים רצופות — נתוספו עוד אמנים רבים מישראל והם מתקנים את השופרות של איל ומניחים להיכר בראש השופר מקום אשר לא יגרדו.

אבל מכיון שהמצוה עדין רפויה בידי רבים ומכיון שבסוף שנה זו, שנת כתיבת האגרת, „קללה של ר' יצחק פגעה בנו בכמה מקומות", לכן החליט ר' ליפמן, בהסכמת רבנים תופסי ישיבה, ועל פי בי"ד שלשה, ה"ה: בראש קהלת ארפורט — הישיש ר' אברהם, והנה"ר ורידיל והר' משה בה"ר צדוק לגזור בכל תוקף „שלא יעשה שום איש שום שופר שאינו של איל עוד", ולהחרים את העוברים על הגזרה: „ארור האיש אשר יעשנו אפילו של תיש, ואצ"ל של פרה".

וכדי לחזק את המצוה, למד ר' ליפמן עצמו, כנראה, את המלאכה, אולי בורנקנשטיין, למד על מנת ללמד את המלאכה לכל איש אשר יחפוץ לדעתה: „וכדי להחזק המצוה—הוא אומר—אנכי אערבנו ומידי יבקשנו כל איש אשר נשאו לבו לקרבה אל המלאכה — לתקן קרני אילים, אלמדנו ואעסוק לו בדבר קט ללמדו לגמרי היטב". וכן קבלו עליהם ר' זמלין כהן הנ"ל והאומן גוטליפ גנש ללמד את המלאכה. ועוד מבטיח ר' ליפמן לכל אשר ישלח לידו קרן של איל לתקן ממנו שופר „בדבר שוה", כנראה, בעד מחיר השוה לכל

113) בהעתקת ר"א ברלין כתוב כאן: „ר' יתראל בר' אפרים סחלמן".
114) בהעתקת ברלינר כתוב כאן: בפ"ק דפה, וברור שצ"ל: דר"ה, והכוונה למאמר ר' יצחק שם דף טז:

7. תקון סדר הגט

כתב-יד בודליאני אחד, 2010—5 (נייבואר, קטלוג כתבי-יד עברים בודליאנים). הוא „סדר גיטין וחליצה לר' יעקב מרגליות מוורמ"ש מסודר ע"י בנו". והמחבר כותב שם: „לכן נגערתי (!) חצני ללקט אורות, אור יקרות, ליקוטי בתר ליקוטי אדוני אבי הגאון מהר' יעקב מרגליות זלה"ה, כמו שהעתיק הוא בכתב ידו ושאר גדולי מנהיגי דורם — — — מהר"ר מנחם מארפוק ז"ל, מהר"ר זך בעל הירועה ז"ל, מהר"ר הילל הזקן מערפורט, מהר"ר יעקב מולין סגל ז"ל, מהר"ר יעקב ווילא ז"ל, מהר"ר ליפמן ז"ל — — —".

זהו בודאי ר' ליפמן שלנו 110), וידענו שסדר „תקון הגט", ושבחוהו חכמי הדור עליו, לפי עדותו של מהר"י ברונא (ב„ים של שלמה", גיטין פרק ב' סימן ה'): „ובתיקון הגט שבידי, שתקן ה"ר ליפמן ע"פ קבלת מהר"ר מנחם ממירזבורג ומהר"ר מאיר מבילוא" 111). על גליון התקון הזה כתב מהררי"ב את הגהותיו (שם, שם, סימן כ"ד).

8. שאלות ותשובות

ב„תשובות ומנהגי מהרי"ל" מאת תלמידו ר' זלמן שוטיגווירא יש לנו שאלה ששאל „ר' ליפמן מולהוזן ז"ל מאת ר' שלום ניישטאט" בענין בדיקת כלה ע"ד הפלפול, ותשובת ר' שלום עליה (עיין שם, הלכות טבילה, דף ק"ז, סביוניטה שי"ו).

אפשר שהרבה שאלות כאלה שאל; ואפשר גם ששאלו אחרים ממנו והשיב.

ידענו גם על שאלת-תשובה ששלח לבני רעגנשפורק על-דבר אופן כתיבת שם הנהר דוניי, שהם כתבוהו בב' יודין והוא שלח להם: „ראיתי מגדולי אושטריך 112) שהיו כותבים דונאו, מה תהא על הגט ששלחתם לידי?" (שם, הלכות גיטין, דף פ"ט).

ההקדמה לאגרתו בדבר השופר כתובה בסגנון התשובות של הדור ההוא.

9. כתב הרשאה

בכתב-יד רשז"ח האלברשטאם מספר 223 נמצא כתב-הרשאה, שנתן בשנת קע"ג בפראגא מתא, ועל החתום באו: יום טוב בר שלמה הנקרא ליפמן מילהוזן דיין, מנחם בר יעקב שלם דיין, אביגדור בן הקדוש ר' יצחק קרא דיין.

10. אגרת על השופר

שד"ל מסר לנו ב„כרם חמד", כרך ז' עמוד נ"ו, ובמכתבו ליה"ש, שבכתב-

---

111) וצ"ל: מבולדא, והכוונה לר' מאיר הלוי מפולדא, עיין Central Anzeiger für Jüdische Literatur, שנה א' (1890), חוברת א', עמוד כ"ב.

112) לדעת גידימן במאמרו Die Neugestaltung des Rabinerwesens und deren Einfluss auf die talmudische Wessenschaft (נדפס בהירחון f. Geschichte u. Wissenschaft d. Judenthums (1864), עיין שם עמוד 98) **מכוון כאן** ר' ליפמן לר' מאיר הלוי בר' ברוך מוינה, מחדש הסמיכה.

המקודש, שאות א׳ רומזת אליו, ובפעם השביעית זיו שכינה, שאות ז׳ רומזת אליו על־פי „ספר הא״ב״.

ומה שאמר כאן י״ג עיקרים, אין הכוונה לעיקרי האמונה של הרמב״ם, שהרי ר׳ ליפמן חשבם ט״ז, אלא הכוונה, כנראה, לי״ג מדות הבורא, כנ״ל.

12. פיוט „בלי חבור״

ומצאנו לו לר׳ ליפמן גם פיוט אחד על תארי הבורא, שעיקר כוונתו הרחקת הגשמיות. הפיוט נתחבר בתור פזמון „לאדון עולם״, שיש לאמרו אחרי החרוז „ולו העוז והמשרה״.

כדאי להביא כאן את כולו 115):

בְּלִי חִבּוּר, בְּלִי אִסּוּף, בְּלִי פֵּרוּד וְהִתְמוּרָה.
וְאֵין דָּבָר אֲשֶׁר קִדְּמוֹ, וְאֵין אַחֲרוֹן לְהָאַחֲרָה.
וְאֶחָד הוּא, מְיוּחָד הוּא, בְּרוּחוֹ רוּם בְּחוּג שִׁפְרָה.
וְהוּא רִאשׁוֹן, וְהוּא אַחֲרוֹן לְכָל חֹמֶר וְכָל צוּרָה.
בְּלִי עֵרֶךְ, בְּלִי דִמְיוֹן, וְלוֹ כֶתֶר וְהָעֲטָרָה.
וְאֶחָד הוּא, בְּלִי שִׁנּוּי, וְלוֹ חָכְמָה מְפוֹאָרָה.
וְלוֹ בִינָה וְהָעֵצָה, וְהַגְּדוּלָּה וְהַגְּבוּרָה,
וְתִפְאֶרֶת מְסֻתֶּרֶת וְהוֹד נֵצַח לְהַאְדִּירָה.
בְּשָׁמַיִם וּבָאָרֶץ מְלוּכָה לוֹ מְנֻזָּרָה,
וּמִתְנַשֵּׂא עֲלֵי כִסֵּא יְסוֹד צַדִּיק, הֲדַר אוֹרָה.
לְדוֹר וָדוֹר לְרֹאשׁ אֶחְזוֹר לְהַלְּלוֹ עוֹד בְּשִׁיר זִמְרָה.
וְהוּא נוֹעַץ בְּהָאָמוֹן, וְשַׁעֲשׁוּעָיו בְּרִית תּוֹרָה.
וּבָרָא כֹל לְיֵשׁ מֵאַיִן, יְחִידִי הוּא, בְּלִי עֶזְרָה.
והוא אלי וחי גואלי וכו׳ מנת כוסי ביום אקרא.
וְהוּא רוֹפֵא וְהוּא מַרְפֵּא, וְהוּא צוֹפֶה וְהוּא עֶזְרָה.
בידו אפקיד רוחי וכו׳ ה׳ לי, ולא אירא.

הפיוט הזה, שנכתב על משקל „אדון עולם״, יתר ושתי תנועות ויתד ושתי תנועות, מלא רמזים מעולם הקבלה. מלבד ברור ענין האחדות והקדמות הרוחניות והנצחיות, הכניס בו המחבר גם את סוד הספירות.

115) י״א מי״ד שורותיו נדפסו בספר „בכושרות״ לר׳ אפרים, חלק ב׳ דף י״ח. והמדקדק ר׳ שבתי סופר חבר פירוש לפיוט הזה. עיין „שומר ציון הנאמן״ (1852) מספר קכ״ה, ששם העתיק פיליכובסקי את הפיוט יחד עם הפירוש מתוך כתב־יד בית המדרש בלונדון. על־פי העתקתו אני מביאו כאן, בהוספת נקוד.

נפש. לבסוף הוא „מגלה בפומבי", שבשעת הדחק יכולים לפנות אל כל אומן עושה בליסטראות, כי אומן כזה צריך לדעת „רוב מלאכת שופר אילים".

ואחרי אשר הוא מברך את כל השומע אליו ומקלל את האחרים — „מכלל ההן אתה שומע קלל על הלאו" — הוא פונה בבקשה זו אל כל הרבנים: „אחלה פני רבותינו שיסכימו וימלאו דברי להחמיר ולא להקל וישלחו נוסח כתבי זה, כל אחד לגבולו סביב, כדי לפרסם המצוה ולחזר אחריה".

והוא גומר בברכה מחורזת כדרכו: „והיה ביום ההוא יתקע בשופר של איל, ונזכה ליום ההוא ולא ליל, וישראל עושה חיל". וחותם: „נאום ליפמן מולהוזן".

ואמנם מעתיק האגרת, שהיה גם תלמידו של ר' ליפמן, מעיד, שהרבנים כולם נשמעו לבקשת ר' ליפמן: „וכל האגרת הזאת נשתלחה למדינת רינוס בהיותי אני הכותב שואב מי באר בארפורט בישיבת מהר"ל ז"ל הנ"ל; גם הייתי עמו אח"כ ונתבקש לישיבה של מעלה, והסכימו יתר מרבותינו ומתוך כך (?) שוב לא ראיתי [שופרות של תיש?] אך (של) נתפשטה התקנה בארץ, בכל יושבי הארץ".

11. תפלה

ר' ליפמן היה רגיל לגמור את כל ספריו בתפלה. ואולם יש לנו ממנו תפלה שלמה בסוד י"ג ונדפסה בשל"ה (ח"א מ"ג, דפוס פאריצק, תקע"ז). כדאי להעתיקה בשלמותה:

יהי רצון מלפניך, השם המקודש י"ג,
למען אברהם ויצחק הראשונים בבריתות י"ג
ולמען יעקב איש תם וצאצאיו י"ג,
תחנני עם מקיימי תורתך הנדרשת במדות י"ג,
וברכני לשמרני ממקרה,
ולא ימנעו ממני מדותיך הי"ג,
והוציא שכלי לפועל תורה,
ותחנני ואדעך בשם עם יושר עיקרים י"ג,
ותשא זיו שכינתך אלי ועלי תשרה,
ותשים לי שלום מהמונעים באילו י"ג.

בראש התפלה כתב השל"ה: „ומצאתי תפלה ישנה מיוסדת בשם טביומי, זה נוסחה", ואחריה בא פירוש קצר על רמיזות הי"ג.

אין ספק, שזוהי תפלת טביומי שלנו: ראשית, שם מחברה; שנית, הסגנון; שלישית, הבקשה על „הוצאת השכל לפועל"; ורביעית, וזו העיקר, סוד הי"ג; השוה דרשת ר' אשר בן דוד שהוא מזכיר ב„הנצחון" (ר"ב), — רמז „אחר" לי"ג עקרים ומדות. ובספר „כוונת התפלה" אומר לנו ר' ליפמן, שב„ספר הברית" פירש את כוונת י"ג מדות באריכות (עיין לקמן).

צריך לשים לב לזה, שפה נזכרו הי"ג ז' פעמים: בפעם הראשונה השם

תשמור ועוד אמרו רז"ל כל מצוה שקבלו ישראל בשמחה עדיין בשמחה שנ' שש אנכי" וכו'.

ולפעמים יהיה הפשט מוזר מאד, כמו ליום שני: „אין ערוך אליך בספר", כך כתוב בספר שנאמר אין ערוך אליו".

ולפעמים על דרך הגימטריא והנוטריקון: (ליום שני) „בצבאותיך אות [כבודך]. מפני שהש' נקרא צבאות פי' אות בצבא שלו שה' המלאכי'". וכן בפי' ל„אלילים אלמים" (יום שני): [אלילים] גי' אלמים, ולפי שיצא ירבעם מיוסף שחלם מאלמים אלמים חסר ויו".

ואולם לעתים קרובות מאד פונה המחבר אל העיון והסוד, כדרך שהוא עושה בספר „האשכול".

בפירוש המלים „בצבאותיך אות כבודך ——— וחי לא ראה פני כבודך" (ליום שני) הוא מעיר:

„ובא החסיד להרחיק את השגת עצמות השם מכל חי, כדפי'. לכן מפרש שלשון צבאיו לא נאמר על עצמו, כי אם על כבוד גלוי שכינתו, הכבוד הנראה על הכסא בכל פעם, לפי מה שצריך לרמיזה למלאכים או לנבראים, שהם צבאו של שם."

ושם בפירוש „אחרית פיהו ראשית דרכו": „וכן הוא בס"י נעוץ סופו בתחלתו, פי' כשתגיע לסוף כל מה שיכול לחשוב דומה הדבר כמו שהתחיל".

וכן בפירושו על החרוז „ראשון ואחרון מבלי ראשית ומבלי אחרית" (שם): „כלומר בלי התחלה ובלי סוף, כי השם אין נכנס בזמן, ואי אפשר לומר זמן אלא בדבר שיש לו ראש וסוף, כי אז מעת לעת מתרחק מתחילתו ומתקרב לסופו תמיד, הרי כל הנבראים נופלין תחת הזמן, והזמן עצמו בכלל הנבראים" 118).

מלבד ערכו בפני עצמו, יכולים אנחנו להשתמש בפירוש הזה הרבה בנוגע לקביעת הנוסחה של „שיר היחוד". כי רבו מאד שנויי הנוסחאות, ולפעמים המחבר בעצמו מתקן את הנוסחה השגורה:

„יש ספרים כותבים [לתבונתו הלא אין חקר.] מספר שניו לא יחק(ו)ר. וטעות, כי מוחלפת השיטה וה"ג: לתבונתו לא יחק(ו)ר ומספר שניו הלא אין חקר."

המחבר מזכיר כאן שני שמות חדשים: את ר' מנחם 119) (בפירוש מלת מבוסים) ואת ר"א בעל ספר האמת 120).

14. פירוש ספר יצירה

את החבור הזה מזכיר ר' ליפמן בספר הא"ב (פ"ד אות ב', דף כ"ב

---

118) וכן הוא ב„אשכול" דף א' עמוד א' שורה י"ד.

119) נראה לי שזהו ר' מנחם קרא (עיין בהקדמה), ולפי זה חבר ר"מ פירוש על כתבי־הקדש.

120) אפשר שר"א זה הוא ר' אביגדור קרא (עיין שם). ובסדר הדורות, שמות הספרים ע"פ א"ב, אות א': „ספר האמת מובא בספר פורת יוסף בקהלת רכ"ה ב' ורס"ז ב' בספר האמת כחומר ת"ח פ"ג". ודוקס במאמרו הנ"ל גורס במקום: „ר"א בס' האמת" — „ר"ם בס' האמונות".

13. פירוש לשיר היחוד

בסוף סדור ר׳ נפתלי טריווש (טיהינגן, ש״ך) נדפס שיר היחוד עם פירוש ר׳ ליפמן 116). על השער (עמוד א׳) כתוב:

שיר היחוד

אשר חיבר ותיקן ר׳ יודא

החסיד מרעגשפורג אשר היה מפורסם בחסידות יתירה בן רבי שמואל ז״ל והנה הרבה מאד מן דברי השירה הזאת מן קבלת הגאון המפורסם רבינו סעדיה ז״ל אשר חיבר ותיקן ספר האמונות והנה עיקר דברי ר׳ סעדיה הגאון ודברי החסיד הנ״ל ז״ל אחד הם ועיקר אמונת רב סעדיה ז״ל היא מקבלת הגאון ר׳ בחיי הדיין ז״ל וכאשר מוכח בספר חובות הלבבות האריך אשר תיקן וכאשר ראו והכירו חכמי דורו של רבי יודא הנשיא ז״ל בשיר הייחוד כי קדוש הוא לאלהיו קבעו אותו לומר בכל אילו המלכיות ברבים ליל כל נדרי כדי שידעו הכל נגד מי (ש)יתפללו למחר ביה״כ וכש[י]אמרו הוא אלהים ואין אחר (ו)יתפללו כל אחד למכפר האמתי 117).

ומעבר לדף באו דברים אלה מר׳ ליפמן בתור הקדמה לפירושו:

ועתה ראה ראותי הרבה פירושים על שיר הייחוד (הקודש) [הקדוש] הזה והנה מצאתי אותם תבן מעורב עם הבר וגם כל אשר לא נמצא בהדיא בספרים הגלויים על כל זה לא ביאר[ו] שום דבר ועל מקצת דבריו הביאו מדרשים אך לא כיונו לדעת המחבר לכן אשאל עזר מן (עזר) צורי שדי ואכתוב פה בכל אשר קבלתי פה אל פה מיודעי האמת נאום טב יומי.

ונספחה לזה הערה (של המסדר, כנראה): „והוא הגאון מהר״ר ליפמן מלהויזן ז״ל סידר ספר הניצחון״.

אחרי ההקדמה הזאת בא הפירוש. ברובו איננו מיוסד כלל על סודות הקבלה, אלא הוא הפשט הפשוט, באור המלים הקשות. ואולם לפעמים ישט מדרך הפשט אל דרך הדרש: „(ליום ראשון) שש אנכי על אמריך [אמרתיך] פי׳ זה המילה שנתנה באמירה שנאמר ויאמר ה׳ אל אברהם את בריתי

---

116) נזכר בסדר הדורות ובליטעראַטורבלאַט של האוריענט לשנת 1846 יש מאמר לל׳ דוקעס: Ueber das שיר היחוד und einige seltene Kommentarien ueber dasselbe באמת הוא דן רק על שני פירושים, ומהם השני הוא של ר׳ ליפמן. דוקעס מוסר רק פרטים אחדים בלתי חשובים, שאי־אפשר להכיר על־פיהם את טיב הפירוש.

117) כל זה, כמובן, אינו אלא מדברי המוציא לאור. ואולם המאוחרים ראו גם בזה את דברי ר׳ ליפמן. ומכאן טעותו של הרמ״א הכותב בלקוטיו הנ״ל: „ר׳ יהודה החסיד תקן שיר היחוד ע״פ ס׳ האמונות שיסד רב סעדיה גאון, והם לקחו כל דעתם מספר בעל חובות הלבבות אשר חבר הגאון רבינו בחיי הדיין. כך מצאתי כתוב משם רבי ליפמן בעל ניצחון״. ובאמת, בשני מקומות בספר „הנצחון״ מסר לנו ר׳ ליפמן את הידיעה, שר׳ שמואל החסיד הוא אשר תקן „שיר היחוד״. עיין לעיל. אף היה מי שיחס את „שיר היחוד״ לר ליפמן! (היידנהיים, על־פי שד״ל, „אגרות״, 521, עמוד 1173).

ובכל זאת הוא מיחס את חבור השיר הזה לר׳ ליפמן בעל „הנצחון״. בהקדמתו לשיר הזה, עמוד ק״ו, אומר וואגנזייל, שבגמור ר׳ ליפמן את ספר „הנצחון״, הוציא מתוכו את ראיותיו היותר חזקות וישימן בקצור ובמרץ בשיר הזה, למען יהיה ללמוד בפי עמו, שידעו מה להשיב לנוצרים המתוכחים עמהם. וואגנזייל משוה את ר׳ ליפמן בזה להוגו גרוטיוס, אשר גם הוא שם בשיר את תמצית ספרו, שכתב בעד הדת הנוצרית.

וואגנזייל אומר בפירוש, שהשיר הזה לא נמצא בכתב-יד של האקשפאן, ואולם נמצא באחד משני כתבי-היד הנמצאים תחת ידו 123). כידוע, יסד וואגנזייל את כל טענותיו המרובות כנגד ר׳ ליפמן על השיר הזה.

נתבונן נא ונראה, אם אפשר הדבר, שהשיר הזה שייך לר׳ ליפמן:

א) שמו של השיר בודאי אינו מעיד עליו, שהוא חבורו של ר׳ ליפמן. מעיד הוא רק שנוסד על ספר „הנצחון״ לר׳ ליפמן, וכמו שתרגם וואגנזייל בדיוק Compositi מתאר למלה libri לא Compositum מתאר למלה Carmen.

ב) סגנונו של ר׳ ליפמן הוא קב ונקי. ואיך נייחס לו בית-חרוזים משונה כזה המתחיל: „מונים מדני אל הנוגשים וכו׳״?

ג) המלה „אונציון״ 124), שאינה מובנה כלל, והמלה „קריזמכם״ 125), שפירושה בודאי „קרישטום שלכם״, אין דומה להּ ב„הנצחון״.

ד) הפסוקים, אשר בחר בהם מחבר השיר, הם מהיותר רגילים בדרשות הנוצרים, והתירוצים עליהם אינם מקוריים כלל אצל ר׳ ליפמן, והם קנין כל העם כולו.

ה) ואולם הראיה היותר חזקה היא, מה שבראש ארבעת הבתים הראשונים של השיר הזה רשום השם „משלם״: א) מה, ב) שוב, ג) למה, ד) מעז. את יתר הבתים קשה מאד לחלק, ואולם נראה, שר״ת שלהם הם: בר בירום או ברירומה. אי-אפשר איפוא לדעת, מי הוא משולם זה. אולי הוא אחד מצעירי חסידי ר׳ ליפמן, אשר יסד שיר על ספר רבו 126). וקשה להבין, מדוע לא עמדו כל כותבי דברי ימי ר׳ ליפמן (שטיינשניידר, צונץ ואפילו גייגר) 127) על הענין הזה, שהוא, כמובן, מבטל לגמרי את דעת וואגנזייל, שר׳ ליפמן היה מחבר השיר הזה.

---

123) והוא מעיד, שידידו המלומד כריסטופר ארנולד השוה את זה לכתב-יד של י. ה. בורשטיוס.

124) Tela, עמוד קי״ג. וואגנזייל אינו מתרגם את המלה הזאת, ובתשובתו (עמוד שע״ג) הוא משער, שהמחבר סרס כאן מלה לטינית.

125) שם עמוד קי״ז.

126) ואפשר, שנוסד השיר על „נצחון ישן״, ואז אולי נוכל לשער, שר׳ משלם זה הוא הפייטן, אשר חבר גאולה המתחילה: „מושיעי לעתות צרה, גאולת עמך הואל״, שלפי השערת צונץ (Literaturgeschichte der synagogalen Poesie עמוד תק״ז) חי במחצית הראשונה של המאה הארבע-עשרה; הוא חותם את שמו משלם בלי ו׳. לכומר נוצרי הוא קורא: לובש רקמה ותולע, ולכל פיוטו יש תוכן וכותי.

127) גייגר כותב בסוף מאמרו Proben שהשיר הזה של ר׳ ליפמן הוא, ובהערותיו (שם עמוד מ״ח) מסופק הוא, אם שייך השיר לר׳ ליפמן, כי סגנונו של השיר ותכנו מתנגדים להשערה זו.

ע״ב): „כדפי׳ בפי׳ שכתבתי על ספר יצירה״.

תוכן החבור מובן על-פי שמו. וכבר ראינו שמחברנו פונה כמעט בכל ספריו אל ספר יצירה כאל ספר, שכל דבריו ורמזיו צריכים למוד 121).

15. ציוני דרב טביומי

נזכר רק פעם בילקוט ראובני (נשא) לר׳ ראובן בן מהו״ר האשקי כ״ץ. כנראה היה זה פירוש על התורה ע״ד קבלת האותיות. השוה את המאמר שנשאר לנו ממנו:

„צ״ז כחות הטומאה הם, וזה הסוד: ואת הצ״ב למינהו, וסוד: ואת בטנך צב״ה״.

על המאמר הזה מעיד בעל ילקוט ראובני לאמר: „מצאתי זאת בקונטרס בשם ציוני דרב טביומי״.

16. ספר כוונת התפלה

נמצא בכתב-יד בודליאני, וממנו הוצא לאור בחלק שני מחבור זה.

17. ספר הברית 122)

במאמר „כוונת התפלה״ אומר לנו ר׳ ליפמן: „וכונת הי״ג מדות פי׳ באורך בספר הברית״. מכאן אנו רואים, שבספר זה, שעדיין לא הגיע לידינו, עסק ר׳ ליפמן בנושא החביב לו כל-כך, שעליו חבר גם את תפלתו. ממקומות אחרים במאמר הנ״ל נראה, ש„ספר הברית״ עסק בברור שאלות תארי ה׳ ודרכי ה׳. — הספר נכתב לפני שנת העתק הכ״י של „כוונת התפלה״, היא שנת קפ״ו.

* * *

מלבד הספרים והמאמרים הנ״ל מיחסים לו לר׳ ליפמן גם את הכתבים·

18. [שיר] זכרון נצחון

בספר Tela Ignea Satanae אנו מוצאים את השיר הזה. על השער שלו, עמוד ק״ה, כתוב: „זכרון ספר נצחון דר׳ ליפמן״. את השם הזה מתרגם וואגנזייל: Carmen Memoriale libri Nizzachon a R. Lipmanno compositi

121) את ספר „יצירה״ ידע בנוסחה, שהיתה לפני ר׳ שבתי דונולו, ן׳ דאוד, בעל הפירוש המיוחס לרס״ג, הרוקח ואחרים, ושהונחה ליסוד הוצאת מנטובה (1562). בסימן רכ״ד בספר „הנצחון״ אנו קוראים: „לשון ס׳ יצירה: משרתיו קדושים, ולו אומרים בכל יום: קדוש, קדוש, קדוש״. בנוסחה המצויה בידינו אין מאמר כזה כלל ביצירה. בהוספה לנוסחת מנטובה פ״ו מ״א אנו מוצאים את המאמר בשנויים קלים: „ומשרתיו קדושים ולו אומרים קק״ק״. ובחכמוני שם „ומשרתיו קדושים ולו אומרים בכל יום תמיד קק״ק ה׳ צבאות״.

122) „סדר הדורות״, בחלק הנקרא שמות הספרים על-פי א״ב, אות ב׳, דף קל״ג (הוצאת ורשה תרל״ו): „ספר הברית מ׳ ליפמן בעל נצחון. מובא בפי׳ סדור רבי הערץ״. נזכר כבר אצל צונץ Nachtrag zur Literaturgeschichte der synagogalen Poesie עמוד 46 (ברלין, 1867).

24. חבור בצווי יום השבת

ב„הנצחון" קכ"ד: „חבורנו בצווי יום השבת". יכולים לחשוב, שהכוונה למאמר מיוחד, שחבר ר' ליפמן בענין צווי יום השבת. ואולם בהוצאת האק-שפאן אנו קוראים: „בחיבורינו" וברור שצ"ל: „בציוני"; וכן הוא, באמת, בכתב-יד בית מדרש הרבנים. והכוונה לדברי ההקדמה ליום השבת.

25. ארחות צדיקים

גידימן 135) משער, שספר-המוסר הזה, שהוא אולי גולת-הכותרת של ספרות-המוסר של עמנו, יצא מתחת ידו של ר' יום טוב ליפמן מיהלהויזן. עוד זר אחד נוסף לראשו של מחברנו, עוד כתר-תפארה. ואולם צר לי מאד, שאינני יכול להסכים להשערתו של גידימן, שגם לפי דברי עצמו, „אינה אלא השערה".

ראיותיו של גידימן הן:

א) הספר נכתב אחר גירוש צרפת, אחר שנת 1395, והוא זמנו של ר' ליפמן.

ב) המחבר מבקר את דרכי-הלמוד השוררות בארצו, שהיא בודאי ארץ אשכנז. ועיקר בקרתו היא שבני דורו עוסקים בפלפול ומתרחקים מן התנ"ך ומכל חכמה. ואף ר' ליפמן מוכיח את בני דורו על כך.

ג) המחבר מעלים את שמו, כנראה, מפני שנזהר מקרוא את שמו על בקורת חדה כזאת.

ד) ר' ליפמן הוא היחידי אשר ידע לכתוב עברית צחה ברור ההוא, היחידי אשר עסק בידיעת התנ"ך, והיחידי אשר היה קרוב לספרות הפילו-סופית-היהודית.

ואולם קל מאד לראות את חולשתן של הראיות הללו:

א) הספר נכתב אמנם אחרי גלות צרפת. ואולם, כנראה, זמן רב אחרי מאורע זה, כמו שנראה ממה שלפנינו: „אבל מיום שנתגרשו מצרפת נתמעט הלמוד מאד. ועוד בדור הזה נשכחה התורה מחמת כי הלומדים הללו סבורים לעשות כמו הראשונים להחזק בפלפולים, אך אינם דומים לחכמי צרפת, כלל וכלל לא: לבם היה פתוח כאולם ותורתם היה אומנתם והיו ממיתים עצמם עליה יומם ולילה, לכן השיגו וידעו בפלפולם; אבל עכשו אינם יודעים כן, אלא מבלבלים זה את זה וכו'" (שער התורה, עמוד צ"ח, בהוצאת אמשטרדם תצ"ה). מכאן ומכל האמור בסוגיה שם נראה ברור, שגירוש צרפת הוא דבר אשר קרה זה כבר, לכל הפחות, לפני שני דורות או שלשה. ואיך אפשר לשער, שר' ליפמן, שהוא בן דור הגירוש, ושהיה כבר בן ארבעים שנה בודאי בשעת הגזרה, יכתב על החכמים שלפני הגירוש כעל מאורע רחוק כל-כך?

ב) דרכי-למודו של דורו של ר' ליפמן אינן מצטיינות כלל בנטיה אל הפלפול והחדוד. ספרות-המנהגים של הדור הזה רחוקה, כמעט, לגמרי מן הפלפול. וכן קשה לראות את הפלפול, שעליו מדבר בעל „ארחות צדיקים", אף בשאלות ותשובות של הדור ההוא. ואם נקרא ללמוד הדור ההוא פלפול,

---

135) Geschichte des Erziehungswesens חלק ג' עמוד רכ"ג.

19. פירוש על התורה

כתב-יד אופנהיים (80—82) נחשב לפירוש ר' ליפמן על התורה, וכן חשב גם צונץ 128), אף על פי שרשימת כתבי-היד מיחסתו לר' יוסף קמחי, אבל, כנראה, חזר בו צונץ 129).

20. פירוש על שיר השירים

פין 130) הוא היחידי המיחס לו את הפירוש הזה: „עוד חבר פירוש על שיר השירים ונדפס בפרייבורג שנת ש"ך 1560". וכנראה נתחלף לו לפין שיר היחוד בשיר השירים.

21. פירוש על ההפטרות

צונץ (Zur Geschichte und Literatur, עמוד פ"א) אומר, שיש לר"ח מיכל פירוש ישן על ההפטרות בגליון פירוש רש"י כתב-יד משנת 1388. ואולי אינו אלא העתקה מפירושי ר' ליפמן על הנביאים, שבספר „הנצחון". (ואז צריך לשער, שנפלה טעות במספר שנת הכתב-יד). ואף בזה חזר בו צונץ, שאינו מזכירו בספרו Nachtrag

22. פירוש על אבות

ב„הנצחון" קצ"ז אנו קוראים: „ועוד הלא אין דור ריק ממרע"ה עד הנה שלא היו אנשים מקובלים עד אנכה"ג, והם מסרוה לחכמי המשנה, כמו שאפרש בפרקי אבות". על יסוד האמור יחס האקשפאן 131) פירוש על אבות לר' ליפמן. ואחריו נמשך גם צונץ 132). ואולם כבר הראה שטיינשניידר 133), שבמאמר הנ"ל יש לקרא: „כמו שמפרש בפרקי אבות". וכן הוא, באמת, בכתב-יד בית מדרש הרבנים בניו-יורק. ואף צונץ חזר בו, כנראה 134).

23. שיר היחוד

במקום פירוש על שיר היחוד, היידנהיים (בהגהות ר' חיים) מיחס את שיר היחוד עצמו לר' ליפמן. (עיין לוצטו, אגרות שד"ל, מספר 521, עמוד 1173). ואין צורך כלל לסתור דעה מוטעת זו.

---

128) Zur Geschichte und Literatur, עמוד ק"ד.
129) שלא הזכירו ב- Nachtrag עמוד מ"ו.
130) „כנסת ישראל" חלק א' עמוד רכ"ב.
131) בהקדמה לספרו De Usu, עמוד ר"ב.
132) Zur Geschichte und Literatur, עמוד קכ"ט.
133) ברשימת ספרי הבודליאה, במאמר המיוחד לר' ליפמן.
134) Nachtrag, עמוד מ"ה, מ"ו.

החפץ ללמוד האמת. ולכן שפתו היא שפה עממית, שפה שאינה מבקשת להתקשט, ושכל שאיפתה, — אם יש לה שאיפה, — להיות מובנת לכל. אפילו במקום שהוא מדבר על תורת-הסוד, שהוא צריך להעלימה ושאינו אלא כמגלה קמעא ומכסה רובה, איננו שוכח מי הם קהל שומעיו וקוראיו, והוא מסביר וחוזר ומסביר את דבריו בשפה שרוב בני-אדם נזקקים לה, ושאין בה אף רמז דרמיזא מן הסודיות:

„והנה אין הפה רשאי לדבר, מכ"ש שאין היד רשאית לכתוב בעניני מהותו. — — — אך ידוע תדע, כשישפיע השם יתברך חסדו וטובו לעולם זהו מדת חסד, וכשהוא נוהג עם בריותיו ברחמנות ותחינות — זהו מדת רחמים, וכאשר יקבל האדם ההיפוך נאמר שפגעה בו מדת הדין" („הנצחון", ר"ב).

ככה ידבר המורה אל תלמידיו הרכים, וככה יבחר לו את שפת העם להכנים דרך צנורותיה את הרעיונות היותר נשגבים של החכמים הגדולים. ואולם כדאי לראות ולהתבונן, שאין ההסברה של המחבר עושה רושם של סגנון מלאכותי, סגנון איש היורד ממרומי עולמות עליונים אל יושבי חשך וצלמות; להפך, חפשית היא ההסברה וטבעית, כאלו היתה זו אך זו שפתו של המחבר.

על כל מה שידבר המחבר הוא מדבר תמיד אל מי שהוא. פעם נראהו כאלו הוא מדבר אל היחיד, כמו במקום שהזכרנו, וכן ב„הנצחון" קנ"ז:

„ועתה, בני, פקח עיניך וראה, הט אזנך ושמע."

וכן ב„האשכול":

„ועתה, בני, דע את אלהי אביך ועבדהו."

ופעם נראהו כאלו הוא עומד „בפני קהל ועדה", ומשמיע עליהם את קולו מן הבמה 137):

„ועתה, בני אל חי, שימו דברי אלה על לבבכם" („הנצחון" קנ"ד).

או:

„גם, אנשי האמת, יודעי שכל ומדע באמונת האלהות, לא תתורו אחרי לבבכם לאמר וכו'" (הנצחון קכ"ד).

וכמו-כן אין המחבר חדל מדבר בעדו ובשמו. האנכיות מובעה תמיד הבעה נמרצה, והקורא אינו משתחרר אף לרגע מהרגשת „והיו עיניך רואות את מוריך": „לכן אקוב לך חור בדלת" (ב') — כותב המחבר; „לכן לא אכחד מלהראות להם פנים" (מ"א); „להוציא מינות מלב המהרהרים אפרש פסוקים אלו" (קי"ז); „לפי שהאומות מרננים — — — אתן להם טעם" (ר"ו); „וכן אני תופס עיקר" (של"ה). ביחוד מצטיינים באנכיות מודגשה זו ספרי „האשכול" ו„אלפא ביתא": שם הוא מספר לנו על גודל ערך הוספותיו ועל גילוייו בעיון ובסוד („האשכול" י"ג; הקדמה לספר א"ב) 138).

---

137) ואולי באמת יש לראות בספר „הנצחון" קובץ של דרשות שדרש ר' ליפמן ברבים, אולי מדי שבת בשבת.

138) ואפשר, שאנכיות זו היא שגרמה לו במקומות אחדים להזכיר פירושים ישנים נושנים בשם עצמו, כאילו הוא היה ממציאם. ב„הנצחון" סימן ה' הוא אומר: „אלא הדבר כמו שאפרש, שלשון מרות ואדנות שייך בו ל' רבים, בין שהוא ל' קודש בין שהוא ל' חול" — והוא בפי' רש"י, כידוע. בסימן ו' הוא כותב: „אך אני אומר, כי נעשה אדם קאי על הארץ, והכי פירושו: הש"י אמר אל האדמה: נעשה אדם, כלומר: את תהי שותפי באדם", — והוא מפי' ר' יוסף קמחי על הפסוק. ואולם כבר נודע הפירוש הזה ליוסטין מרטיר.

הנה אין לנו מפולפלים רבים גדולים מר׳ ליפמן. ובאמת אין ר׳ ליפמן מתאונן על דרכי-הלמוד, כי-אם על תוכן-הלמודים. הלא כה דבריו („הנצחון״ קכ״ד): „הרי שאין כל החכמים [חכמי התלמוד] היו בקיאים בפסוקי התורה. וכן הבנתי מתוך דברי קצת גאונים שלא ידעו לאמנו בפירושם. וכל-שכן בדורנו העני, שכמעט אין מי ששם על לב אשר אין די בלמידת תורה האסור והמותר ושאר מצות הנהגות גופניות לבד בלתי ידיעת הש״י״. קשה לראות בדברים אלה התנגדות לפלפול, כמו שראה בהם גידימן. דברים מעין אותם שב„ארחות צדיקים״ ראויים היו להאמר בדורם של הרש״ל והרמ״א, אך לא בדורם של מהרי״ל ור׳ ליפמן.

ג) כבר שמענו את דברי ר׳ ליפמן כשהוא מדבר קשות נגד בני דורו על אשר נמנעו מלחקור „בידיעת הש״י״. למרות היותו, כמעט, יחיד בדורו ובארצו בנטיתו לחכמת העיון, הרהיב עוז בנפשו לקרא למונעים עצמם מן העיון „עבדים״ (ב׳). איך זה יעלה על לבנו שאיש כזה, אשר לא חת מפני בני-ברית ושאינם בני-ברית, יתירא מהביע את דעתו כנגד דרכי-הלמוד שלא נראו בעיניו?

ד) ספר „ארחות צדיקים״ איננו מצטיין בידיעות פילוסופיות, ואין לנו לפנות אל היחידי אשר היה בקי בפילוסופיה. ידיעותיו של ר׳ ליפמן בספרות הנוצרים ודאי לא היו נחוצות למחבר „ארחות צדיקים״. ידיעת השפה העברית מצאה לה בכל דור בחירים אחדים. ובדורו של ר׳ ליפמן די להזכיר את המליץ הנעים ר׳ אביגדור קרא.

לעומת זאת יש ראיות אחדות המראות ברור שר׳ ליפמן לא היה מחבר הספר:

א) סגנונו של „ארחות צדיקים״ הוא סגנון של מליץ, מסלסל בשפתו, המלאה מריץ והדר. סגנונו של בעל „הנצחון״ הוא פשוט, קל ורך, — סגנון עממי.

ב) בעל „ארחות צדיקים״ אוהב את המשלים והמעשיות, שהוא מפאר ומאיר בהם את כל מאמריו. בעל „הנצחון״ איננו יודע לספר מעשיות, ומשליו מעטים ודלים.

ג) בעל „הנצחון״ מרבה בהבאת דברי חכמים שקדמו לו, וכל ספריו וכתביו מצטיינים בבקיאות שאין דוגמתה. ב„ארחות צדיקים״ אין זכר כמעט לספרות העברית שאחרי התנ״ך והתלמוד 136).

ד) בעל „הנצחון״ איננו מסתיר את נטיתו לקבלה בשום אחד מספריו. ב„ארחות צדיקים״ חסר לגמרי היסוד הסודי.

סגנונו

סגנונו של ר׳ ליפמן מצטיין בפשיטותו, בקלותו, בדיוקו, בבהירותו, ועל הכל — בתמימותו.

ר׳ ליפמן כותב בשביל ההמון הגדול, בשביל „כל אדם מבין לשון הקודש״,

---

136) מלבד ההיסטוריה של שער אהבת תורה נזכרו רק הרמב״ם והראב״ד והר״י. עיין רייפמאן, במאמרו על „ארחות צדיקים״ („השרון״ ל„הכרמל״, שנת תרכ״ב, מספר ל״ג).

· מקורית היא גם תפלתו בסוף החבור הזה:

„וה' ית' וית' — עילת הכל, אין סוף [— — —] בכל, וכל יכל, הנשמה להנשמות של השבעה, הרוכב בכולם, — היודע כוונתי, ימחול ויסלח ויכפר על רוב גילוי" 139).

אם „הסגנון הוא האיש", הנה סגנונו של ר' יום טוב ליפמן מיהלהויזן, המכונה טביומי, מעיד עליו שהיה אחד מבני העם, אוהב את העם ומדבר על לבו תמיד. אין זה סגנון של נביא מוכיח, כי אם של מנחם עמו, מצד אחד, ושל רב ריב עמו, מן הצד השני. אין אדם מחונן בסגנון כזה אלא אם כן השליך את כל צרכי עצמו אחרי גוו ויקדש את כל כחותיו לעמו ולתורתו. צריכים אנו לחכות עד תקופת החסידות, כדי שנזכה לשמוע מפי ר' לוי יצחק מברדיטשוב עוד הפעם סגנון עממי כזה, חי ושוטף, זך וקל, מלא חום ורגש, — סגנונם של אוהבי עמם.

139) השוה גם את הקדמתו לספר הא"ב („ברוך שאמר" דף י"ז:): „על כן אפתח שערי הסוד אשר לא כדת, כי עת לעשות לה' — הפרו תורתך. ואולי יראו הסופרים וייראו מפני כבוד בוראם".

הסגנון הזה איננו מעיד כלל על גאוה; אדרבה, ידועה לנו ענוותו של האיש. אלא מכירים אנו בכל דבריו, שאדם חי מדבר אלינו, אדם החי על דעותיו, המרגיש את דעותיו, אדם שדעותיו יקרות לו, ושחפצו להוקירן על כל שומעיו וקוראיו, אדם המפיץ ברבים את אור-דעותיו וחום-לבו.

תמימות! — אפשר לאמר, שזהו סוד סגנונו של ר׳ ליפמן. בשעה שהוא מתחיל לדבר על עיקרי הדת:

„ואתה, בן אדם, שמע את אשר אני מדבר אליך, ושמת דברי אלה על לבבך, כי המכיר את המלך יודע את מי הוא עובד" („הנצחון", קכ"ד).

או בשעה שהוא טוען כנגד הנוצרים:

„והלא בזדון שקר דברו, ואם טעו —
עינים להם ולא ראו" (ד׳).

או כשהוא מתוכח עם מיישט״ר וויד״ל:

„ודבר זה כשגגה שיוצאת מלפני השליט וחלילה וחס שתהיה בתורתנו הנאמרת בנבואה אות אחת בלתי שלמה; ואיך יעלה על הדעת שמה שאמרו חכמי המשנה: נצחו חכמי האומות את חכמי ישראל, שדעתם על נביאי האמת? והלא הנבואה למעלה מן החכמה?" („האשכול", ט׳. 11—15).

בכל אלה האופנים אנו רואים לפנינו את הלוחם בעד דעותיו, אשר יחם לבו בדברו, ושהתלהבות שאין לעצרה מתפרצת כמו מאליה מקרבו, ותמצא לה ביטוי באמרות קצרות ונמרצות, במליצות שוטפות וזורמות, המוליכות את הלב שבי אחרי מליצן.

כל אלה, כמו מפסיקות לרגע את הפשיטות המציינת את כל סגנונו של המחבר. במקומות כאלה אוהב המחבר לחפש אחרי חרוזים קלים, מעין:

„בא להפוך התורה
ולהשים להושך אורה" (ב׳).
„ועוד מלים — תלי תלים
והיו לאורך — ללא צורך" (ח׳).

או אחרי משלים חזקים:

„האמנם כגבוה השמים העליונים מעל טבור הארץ, גבוהה עליהם מעלת היודע האמת" (קכ"ד).

על הרוב הוא לוקח את ניביו ומליצותיו מן המוכן בתנ״ך ובאגדה. ואולם לפעמים יחדש משלו, וחדושיו מצויינים: „השי״ת — הוא אומר — איני מגזם על החוטא" (רי״ד), לאמר, אינו מדקדק עמו כחוט השערה. אחדים מחדושיו בנויים על „שחוק-מלים": „מיישט״ר ויד״ל — הוא אומר — חשב את טעמו „למופת חותך, ואני חושבו למופת מחותך, ר״ל, שבור ובלתי שלם" („האשכול" ט. 28). באופן מקורי הוא מוסר לנו את סוד ידיעתו בתורה ובחכמה: „כאשר ינקתי — הוא אומר — מדברי רז״ל וחז״ל", כי אמנם כיונק הוא מוצץ את התמצית של דברי החכמים הקודמים לו ומביא אותה לפני קוראיו ושומעיו.

מקורית היא חתימתו ב„האשכול":

„כה אמרי הצעיר והזעיר והנקלה בעולם התחתון בהרכבה האחרונה".

נצחון [בעל-מלחמה על אויבו], ולפי יכלתו הוא טוען כנגד כל העדויות. כפעם בפעם הוא מרחיב פה לדבר כנגדנו, וכל מה ששמע מפי זקנה פטפטנית או חסר-דעה או סופיסטן בעל-מליצה, — — — וכמעט כל מה ששמע בלחישה יציע לפני הקהל באופן כזה, כאלו נוסדה כנסיתנו על הדברים האלה. ואת כל הדברים, אשר או שלא שמע היטב או שלא היטיב להבין מהספורים האלה, הוא מפרסם בפני כל בני עמו, כדי שימלאו חמה עוד יותר גדולה כנגד האמונה הקתולית וכדי שיתעקשו עוד לזמן יותר ארוך וביתר עוז בחוסר אמונתם. ומכאן התפארותו בנצחון שלו, שבדעתו להפיל בקנה-קש אחד 8) את כל הכתובים, שאנו מסתעיים בהם. — — — הוא היה מלא שנאה לצלב הנוצרי, ויבז בעיניו לבטא את השם צלב, ויקרא לו בדרך הכנוי שתי וערב 9). ולו איפוא החלטתי להשיב, בחסד אלהים עלי״.

אחרי ספרו לקוראיו, שיש ליהודים שלשה עשר עקרים 10). שלכאורה אין בהם כל דופי, ואולם שבלאט ובמסתרים מתנפלים היהודים על האמונה הקתולית, „נובחים ואינם נושכים", עובר המחבר אל גוף הספר, הנחלק לארבעים פרקים, והעוסק, לא בסתירת טענות ר׳ ליפמן, אלא בעצות טובות לכמרים הבאים להטיף ליהודים 11). וכאן המחבר הולך, כנראה, בדרך סלולה: יש להוכיח ליהודים, שסרסו את נוסחאות כתבי-הקדש 12); אין לקבל את התנצלותם של היהודים בני הדור 13) בעד מה שכתוב בתלמוד; יש להראות ליהודים, שאינם „זרע אברהם", „בני ישראל", „בני יעקב", „בני יהודה", ורק המאמינים בכריסטוס ראויים לשמות האלה, באמת, אלא שהם נקראים בשם אחר, והשם ישראל בזמננו אינו אלא קללה; ולבסוף, יש לבאר ליהודים העורים, שאך מותו של כריסטוס הוא סבת גלותם הארוכה.

אין כאן תשובה מיוחדת לר׳ ליפמן, אבל כשם שהוא נתן ספר־וכוחים בידי אחיו, כך נתן סטיפאנוס הבראנדינבורגי ספר-טענות בידי אחיו המטיפים. השעה לא היתה מכשרה עדיין לתשובה נמרצה מצד הנוצרים. עדיין לא נתפשטה ביניהם ידיעת השפה העברית והבנת המקור של ספרות-הנצחון 14). אבל דבר „הנצחון" של ר׳ ליפמן כבר נשמע ברבים; כנראה,

---

8) כך הבין, כנראה, את המאמר שבהקדמת „הנצחון": „ואל יקשה בלב איש, אם אדחה לפעמים אויבי בקש"...

9) כאלו היה ר׳ ליפמן מחדש הכנוי. באמת נמצא כבר את הכנוי הזה ב„וכוח ר׳ יחיאל" וב„נצחון ישן".

10) hebraice slos eserim (!) : רמז לידיעתו בשפה העברית.

11) בשלשת הפרקים הראשונים מדבר המחבר על המעלות הנחוצות לאותם הבאים להטיף ליהודים, על השאלה — כמה פעמים בשנה יש להטיף ליהודים, ועל השאלות איך להתיחס אל היהודים ובאיזה אופן להטיף.

12) טענה שהיתה לסלע המחלוקת בין הנוצרים עצמם במאה השבע-עשרה, עיין לקמן עמוד 100.

13) Judaeorum modernorum (ראש פרק ט"ו).

14) ידיעתו של הבישוף עצמו בעברית קלושה מאד, כמו שאפשר לראות מהערה י׳ למעלה, וכן מזה שהוא מבאר לאחיו המטיפים, איך לאיית את השם המפורש. וכבר העיד וואלף, שאין הספר שלם כל כך שיוכל המחבר לצפות לחיי נצח בזכותו... (Bibliotheca Hebraea , עמוד תשל"ו).

ANTILIPMANNIANA

כמשתאה יעמוד חוקר התולדה הישראלית לפני החזיון הנפלא, אשר יקרא לו: רושם „הנצחון" בעולם הנוצרי. הבלי „תולדות ישו" הרגיזו והכעיסו רק מעטים מבין הנוצרים; לא רבים מהם נענו על התשובות ההמוניות של „הנצחון הישן"; ואולם כחץ שנון נפל במחנם „הנצחון" של רבי ליפמן. ומן היום אשר נתפרסם הספר ועד קרוב לדורנו אנו לא חדל שמו של „רבי ליפמן" מהיות למפלצת לכל נוצרי מתוכח, וימים רבים היתה סתירת טענותיו של „בעל הנצחון" לחובה מוטלת על כל פרופיסור מורה שפת-עבר, כתבי-הקדש או תיאולוגיה בבית-מדרשו. הספרות שנתחברה בכוונה מפורשת לסתור את טענותיו של רבי ליפמן יכולה להקרא בשם, אשר נתן כריסטיאן סכוטאן לספרו: אנטיליפמניאנה 1). זוהי ספרות רחבה ועשירה, ואנחנו כאן אך נעיף עין על-פני כולה, ונעמוד ביחוד על ספריה היותר חשובים והיותר אפיים.

באמת התחילו טענות הנוצרים כנגד „הנצחון" לא מיום אשר פרסם אותו האקשפאן (בשנת 1644), כי-אם כמעט מיום כתיבתו. הראשון אשר יצא לערער עליו, אולי עוד בחיי מחברו, היה סטיפאנוס בודיקיר, הבישוף השלשים וששה של מדינת בראנדנבורג (1384—1459). תשובתו עודנה בכתב-יד בבית-אוצר-ספרי-המלוכה בברלין 2). בהקדמה לספר זה, הנקרא „כנגד היהודים" 3), כותב המחבר: „וגם זה לא כבר 4), קרוב לשנת 1420, הופיע במלכות פולניה, במדינת קראקוב, איזה יהודי, הקורא לעצמו רבי ליבמאן 5), אשר מגאותו הנבזה לא הסתפק בחרפות שחרפו אבותיו בספרי התלמוד 6) את אדוננו ישו הנוצרי, את אמו הברוכה וגם את הכנסיה הקתולית הקדושה, אלא הוסיף חרפות חדשות על הישנות, בכתבו את הכזבים היותר מפורסמים כנגדנו. אין ספק, שהיה יודע אך מעט בשפה הלטינית, כמו שנראה מכתביו, וכנראה היה מבקר את הדרשות, שהכמרים דורשים לפני המון העם, ועל-פיהן הוא מביא כמעט את כל דברי התורה והנביאים, שיש בהם עדות על כריסטוס, בספרו נצחון 7), כלומר, השתמשו היהודים בראיותיו בבואם להשיב על דברי הכמרים המטיפים

---

1) עיין לקמן עמוד 101.

2) Verzeichniss der lateinischen Handschriften [der königlichen Bibliotek zu Berlin] מאת וו. רוז (V. Rose) (Theol. Fol. 118) מספר 558 בכרך ב׳, מחלקה א׳ (ברלין 1901).

3) Contra Judaeos, והוא החלק השני של ספר, שחלקו הראשון נקרא: De decem praeceptis. החלק שלנו מתחיל בדף ש׳ וגומר בדף שנ״ד.

4) החלק הראשון של הספר נכתב בשנת 1449, ס״ו לחייו וכ״ח לכהונתו.

5) Rabi Libman.

6) In libris talmud.

7) Niczachon.

(1507—1528) (21 : במלחמתו על הספרות העברית הוא מתאמץ להוכיח, שכל הספרות הזאת, וביחוד, חלקה התלמודי, אינה אלא ספרות-נצחון נגד הנוצרים 22). ידוע הדבר, שבשנת 1509 הוציא המלך מכסימיליאן פקודה הגוזרת על היהודים למסור בידי פפירקורן את כל ספריהם, שיש בהם טענות על הנצרות או התנגדות ליהדות עצמה, ובין הספרים אשר החרמו בפראנקפורט נמצא גם ספר „הנצחון" 23). — המומר-בן-הרב, א נ ט ו ן מ ר ג ר י ת א, מחדש אז (1530) את טענת „עלינו" וטענת „ברכת המינים" 24) ומבטיח לקוראיו להשיב על דברי ספר „הנצחון" 25).

* * *

והימים ימי „התחיה" והריפורמאציה. י ו ה א נ י ס ר י י כ ל י ן מוצא עוז בלבו להלחם לא רק בעד התלמוד, כי-אם גם נגד המון המומרים מבני ישראל, אשר קמו אז להשחיר את פני אומתם ותורתה 26). מכיר הוא את ספרות-הנצחון של בני ישראל, אבל אין הוא רואה בשלשת הספרים היחידים השייכים לספרות זו: „הנצחון", „ברודר פול" (כלומר, וכוח הרמב"ן) ו„תולדות ישו", אלא ספרי-התול, שאמנם יש לשרפם ולהעניש את כל יהודי המחזיקם בביתו, אלא שהיהודים עצמם מביטים על הספרים האלה כעל „חיצונים", וכבר אסרו על עצמם כתיבת ספרים כאלה או מסירת תכנם מפה לפה 27). ל ו ת י ר, לעומת זאת, בימי גבור שנאת ישראל בלבו, סומך על דברי המומרים ומפרסמם בין בני אמונתו החדשה; ביחוד, הוא

פרק כ׳. כשטוענים טענה זו אל היהודים, מספר קארבין, הם מסתירים את הנוסחאות האמתיות של ברכת „ולמשומדים", או מתאמצים לסרס את פירוש המלים בה. וכן מתאונן המומר לפני בני אמונתו החדשה, שהיהודים מקללים לא רק את המומרים עצמם, כי אם גם את אמותם-הורותם.

21) ביחוד, בספרו Hostis Judaeorum (1509), שבו הוא מזכיר את הכנויים „תלוי" ו„לחם טמא", שכנגדם טען פסח-פטר, וכן את ברכת „ולמשומדים".

22) כבר בספרו הראשון Judenspiegel (1507): דרש פפירקורן, שיקחו מאת היהודים את כל ספריהם, שהם הם מקור עקשנותם ועורונם; כי בכל ספריהם, מלבד בכתבי הקדש, מגנים היהודים ומחרפים „את ישו הנוצרי, את אמו הבתולה מרים ואת כל קדושי-אל".

23) "Nixaon" — עיין מקורות למאמרו של קראקויר: Pfefferkorn et la Confiscation des livres hébreux à Frankfort en 1510 במאסף Revue des Etudes Juives כרך כ"ב עמוד קי"ת.

24) בספרו Der Gantz Juedisch Glaub, עמוד רמ"ו ועמוד ש"ו (פרנקפורט דמיין, 1689). ויש להשוות לזה את עדותו של יוסלמאן רוסהיים ב„ספר המקנה", הובאה אצל נייבואר, Letterbode, כרך ו׳, עמוד קל"ט.

25) Declaratio cap. LIII. Jesaiae (1534), עמוד פ׳, — עיין וואלף Bibliotheca חלק ג׳ עמוד תרס"א.

26) מימיו, הוא אומר, לא ראה עוד יהודי מומר אחד, אשר יוכל להבין או אפילו רק לקרא את התלמוד. עיין מאמרו Ratschlag ob man den Juden alle ire bücher abthun und verbrennen soll המאמר הידוע בשם Gutachten ונדפס (1510) בהקדמה לספרו Augenspiegel, עיין שם דף ד.

27) בספר הנ"ל, גליון B דף ב. הוא כותב בנוגע לאותם הספרים, שהם מכוונים, באמת, נגד הנוצרים: Deren hab ich nit mer dann zvay geleszen, das ain wird genant Nizahon das ander Tolduth Jeshu hanozri, das auch von den Juden selbs für apocrypho gehalten wird. את ספר הנצחון הכיר

ליהודים, ואת ידיהם של המטיפים האלה בקש הבישוף בודיקיר לחזק.

ואפשר הדבר, שעוד זמן רב לפני זה נתפרסם דבר „הנצחון", ואולי נכלל כבר ספרנו זה בחרם האפיפיור בינידיקטוס השלשה עשר, שהחרים בו (בשנת 1415) את ספר „תולדות ישו", הנקרא אצלו „מר מר ישו", ואת כל שאר ספרי-הוכוח של היהודים 15).

וקרובה מאד ההשערה, שההתאוננות על ספרי היהודים המלאים חרפות וגדופים על ה' ועל משיחו, שנשמעה בישיבת המחלקה לתיאולוגיה של האוניברסיטה בוינא בשנת 1419 15*), לספר „הנצחון" שלנו נתכוונה.

כמו-כן יש לשער, שקאפיסטראנו, — הנזיר הנודד המטיף למסע-צלב חדש נגד הטורקים ולמלחמה עצומה נגד ההוסיטים וכל „המינים", ביחוד, נגד היהודים 16), — אשר נמצא בקראקא בשנת 1454, שלח משם גם את ספר „הנצחון" אל האפיפיור ניקולאש החמישי, בתוך שאר „ספרי-מינים פסולים" 17). כידוע, דרש הנזיר הזה, אשר זכה לשם „שוט היהודים", שיגרשו את היהודים מכל הערים על אשר הם מבזים את „לחם-הקדש", — עלילה, שנתפרסמה, ביחוד, על-ידי פסח-פטר, המומר, שכנגדו יצא ר' ליפמן בספר „הנצחון" 18).

הרבה גרמו לפרסום הספר גם המומרים של המאה החמש-עשרה וראשית השש-עשרה. אין ספק, שבין הספרים, אשר הלשין עליהם החזן קלמן מרגנשבורג, בבואו להמיר את דתו (1470), כי מלאים הם גדופים ונאצות על הנוצרים ועל אמונתם, נכלל גם ספרנו 19). על רוב טענותיו של פסח-פטר חוזר כעת המומר ויקטור קארבין בספריו אשר כתב, משנת 1504 ואילך על היהודים, חייהם ומנהגיהם „וכל טעויותיהם"; ביחוד הוא מחדש את הטענה הישנה על „ברכת המינים" 20). כמעט על כל טענותיו של פסח-פטר חוזר המומר-להכעים פפיפרקורן בימים ההם

15) — — statuimus, ut nullus Judaeus — — — libellum illud, qui apud eos Mar Mar Jesu nominatur, — — — legere, audire, aut apud se retinere praesumat; — — — et hoc idem de illo censemus, qui apud se **quemcunque librum,** breviarium, seu scripturam, maledictionem, vituperiam, seu **contumelias contra Salutorem nostrum Christum Jesum, sacratissimam Virginem, Eius Matrem,** aliquem Sanctorum, seu **contra fidem Catholicam,** — — — continentes praesumpserit retinere. מתוך הבולה של בינידיקטוס, המובאה אצל בארטולוצצי בספרו Bibliotheca Magna Rabbinica עמוד תשל"ד. הדגשתי את המלים המתאימות לתארים, שבהם תאר אחר-כך כטיפאנוס בודיקיר את ספר „הנצחון".

15*) בתשיעי לחדש יוני: Mencio facta fuit de — — — quibusdam libris execrabilibus, quos habent in contumaciam Creatoris et blasphemiam Christi, הובא מתוך הארכיון של האוניברסיטה בוינא, אצל גולדמאן, Judenbuch der Scheffstrasse zu Wien, עמוד קי"ח, בהקדמה ל„ווינר גזירה".

16) על-אודותיו, ביחוד, אצל פיטרי (Petri): Leben des Heiligen Johannes Capistranus.

17) גריץ, „דברי ימי ישראל" (תרגום עברי), חלק ו' עמוד רכ"ז.

18) עיין לעיל עמוד 21.

19) גריץ, שם, שם, עמוד רס"ט.

20) עיין ספרו De Vita et Moribus Judaeorum (אויגשבורג, 1511),

הלקוח ברובו מתוך ספר-פלאי, ספר שהוצא לאור, בתוך חמש שנים, על-ידי חברו של מינסטר, תלמידו של ר' אליהו בחור, — פ ו י ל ו ס פ א ג י ו ס.

עדיין לא נתברר הדבר, מי הוא מ ח ב ר „ס פ ר א מ נ ה", שפאגיוס מוציאו לאור עם תרגום לטיני בשם Liber Fidei בשנת 1542. נאמנה עלינו עדותו של פאגיוס, בהקדמתו לתרגום, שמחברו הוא יהודי מומר 35); וכבר הוכיח שטיינשניידר 36), שאין זה פויל די בונפוא, אשר חי ופעל בפאריש כמאה שנים לפני פאגיוס 37). ואולם ברצות פאגיוס להקדים יותר מדי את זמנו של מחבר הספר, — מאתים שנה לפני זמן ההוצאה, — הוא נכשל ומכשיל את החוקרים. באמת, די להסתכל בשורות הראשונות של הספר, כדי להכיר, שהוא נשען על ספר „הנצחון" 38). המחבר הכותב עברית מוציא מאמרים שלמים מתוך „הנצחון", ביחוד, מאמרים שתכנם — חקירה 39), משחרר את המאמרים האלה מיסודות תלמודיים ומניח אותם יסוד לתאור עיקרי האמונה הנוצרית. בסוף פרק ב' אומר המחבר: „מכאן ואילך אכתוב תשובות על נצחון". התשובות הבאות כאן מכוונות לכל ספרות הנצחון, וביחוד לספר „הנצחון הישן" ול„הנצחון" שלנו 40).

* * *

המאה השבע-עשרה מתחילה בשאיפה גלויה מצד הפרוטיסטנטים להכנים את היהודים תחת כנפי אמונתם. הלותירנים חדלו כבר להלחם באפיפיור,

---

35) ולמרות העדות הזאת קורא וואָלף לפאגיוס „מחבר" הספר: עיין Bibliotheca שלו חלק ג' עמוד תרס"א.

36) במאמרו הנ"ל, כרך ד'.

37) והשערתו של פירליס, (Beiträge zur Geschichte der Hebräischen und Aramäischen Studien, מינכן, 1884, עמוד קפ"ג), שיד המומר גיראַרדוס וילטויק (מי שהיה ציר המלך קארל החמישי בקושטא) היתה באמצע, מועילה, לכל היותר, לבאר את הסדור, אבל לא את חבור הספר.

38) ותימה על שטיינשניידר, שמתוך טרדתו להשוות את מינסטר לפאגיוס לא התבונן, שכשם שמינסטר תלוי בפאַגיוס, כך פאַגיוס תלוי ב„נצחון" שלנו. המאמר הראשון אצל מינסטר בעיקר אמונת האחדות (ראש חלק א') הוא: „אמונתנו היא שלמה באלהים חיים ומלך עולם". המאמר הזה בא לו מפאגיוס (פרק א' סעיף א'): „אהבתי את אדוני שבשמים ואת איילת אהבים ואהבת ה' יתעלה ויחודו ואמונתו חקוק (!) בלבי, ויש לי אמונה שלמה באלהים [חיים] ומלך העולם". ואולם אם נחקור למקור הדיקלאראציה היפה הזאת, ואם נחפוץ להבין את הרמז של „איילת אהבים", די לנו לפנות אל סימן ב' של „הנצחון" לר' ליפמן: „ואם אמור יאמר העבד: אהבתי את אדוני — שבשמים, ואת אשתי — איילת אהבים —, שלמדתי תורה, גמרא וסברא, ואהבת ה' ויחודו ואמונתו חקוקה בלבי — — —". אחרי זה אנו קוראים אצל פאגיוס: „ולאפוקי מן הטועים פילוסופיא (!)", והוא מסימן א' בס' „הנצחון": „ולאפוקי מן הטועים בפילוסופיא ואומרים שהעולם נוהג בלי מנהיג". — אח"כ אצל פאגיוס: „ולאפוקי ארסטוטלים שהוא ראש המינים — — — וסתר הרמב"ם זה הדעת", ואצל מינסטר: „וסתר הרמב"ם ז"ל הדעת". ושניהם על-פי הנצחון סימן ב': „וכתב רמב"ם על ראיית אריסטוטלס, שהוא ראש אומות העולם, — — — וסתר הרמב"ם זה הדעת".

39) השוה המאמרים שהובאו בהערה שלפני זו.

40) כדאי להקדיש חקירה מיוחדת להשואת המקורות.

חוזר על דבריו של אנטון מרגריתא בנוגע לטענת „עלינו" 28). בפי הבישופים של הדור ההוא נעשה כבר „הנצחון" שם-לואי לגנאי, ו א ו ר ב א נ ו ס ר ה י ג י ו ס כותב אז (1535) במכתבו לקהלת ברונשוויג, שלא יענו לו בדברי הבל ורעות רוח, כדרך „הנצחון", אשר רמה אותם יותר מרי שלמה (ברור, שהכוונה כאן לרש"י) 29). ואולם בכעס דומה לזה מדבר על „בעל הנצחון" גם המשכיל הכופר מ י כ א ל ס י ר ו י ט ו ס 29*).

רק שני אנשים בדור הזה החליטו, ש„הנצחון" של רי ליפמן אין לראותו לא כספר התולים ולא כספר מלא הבלים, אלא כחבור וכוחים, שהעולם הנוצרי מחוייב לדעתו ידיעה ממשית ולענות על כל טענותיו. ימים רבים התכונן ס י ב א ס ט י א ן . מ י נ ס ט ר להוציא לאור איזה ספר-נצחון יהודי ולהשיב על דבריו 30). תאותו זאת לא באה, אמנם, ואולם כל ימי חייו היה הוגה, כנראה, בספרות הנצחון לישראל. הערותיו לתנ"ך מלאות מאמרים מספר „הנצחון הישן" ותשובות — על-פי רוב בעברית — עליהן ועל דברי הראב"ע ור' דוד קמחי 31). ואולם בהקדמתו לתרגום העברי של „הבשורה על-פי מתיא", אשר הוציא לאור 32), אנו מוצאים כבר מאמרים רבים מתוך ספר „הנצחון" לר' ליפמן 33). ההקדמה הזאת 34) מצויינת בכלל בתכנה,

---

עוד בשנת 1505: באותה שנה הוא כותב בתוברתו "Docter Johanns Reuchlins tütsch missive, warumb die Juden so lang im ellend sind". שהיהודים מחרפים את ישו ואת אמו בספרים „נצחון" ובתפלתם „ולמשומדים". עיין ל. גייגר: Johann Reuchlin, sein Leben und seine Werke ליפציג, 1871), עמוד ר"ז

28) עיין לותיר, Von den Juden und ihren Lügen, עמוד ק"נ (הוצאת 1543).

29) Obsecro ut scribatis clara, solida et vera: nam figmenti vestri Nitzachon ipse jampridem legi, quae nihil aliud sunt quam indoctae ac impiae fabulae; stultus enim ipse auctor historiarum ac scripturarum ex aequo fuit ignarus, et vos simplices magis decipit quam R. Schlomo אצל האקשפאן De Usu עמוד רי"ז. ואולם, על-פי האקשפאן, אין כוונתו של רהיגיוס אורבאַנוס כאן אלא ל„נצחון ישן", אבל זוהי דרכו של המוציא-לאור הזה ושיטתו: כל הקודמים לו לא הכירו, לפי דעתו, את „הנצחון" לר' ליפמן. ואולם כמו שראינו כבר וכמו שעוד נוסיף לראות, אין לדעתו זאת שום יסוד.

29*) "Perfidus ille Judaeus Baal Nizaon", ובספרו: Christianismi Restitutio (1553), על השלוש, ב'—ס"ו.

30) בהקדמה לחוברתו Precationes Hebraicae (שנת 1542?) הוא כותב: — — — proprium quoque libellum aedere statui in quo diligentissime congeram praecipua Judaeorum argumenta — — — וקשה לאמר שהכונה כאן לספרו „הוכוח", כי זה הלא יצא לאור בשנת 1539, וחוברת-התפלות מעידה על עצמה, שיסודה ב„ספר אמנה", אשר יצא לאור בשנת 1542.

31) Hebraica Biblia של מינסטר בהערות הנמצאות בעמודים ק"ח, רל"ה, שט"ו, ש"ע, שע"ט, תשס"ה, תשס"ח, תתל"ה, תתנ"ב, אקס"א, אקע"ד.

32) שם ההוצאה במלואו: תורת המשיח: Evangelium secundum Matthaeum, in lingua hebraica cum versione latina atque annotationibus Seb. Munsteri (1537). מינסטר עצמו הושב את החבור העברי הזה למקור העברי של הבשורה על-פי מתיא.

33) וכבר עמד על זה בוכסטורף Bibliotheca Rabbinica עמוד שפ"ה, Synagoga Judaica עמוד כ"ו.

34) על ערכה זה הראה שטיינשניידר במאמרו Paul de Bonnefoy et le Livre de la Foi, במאסף Revue des Etudes Juives כרך ה' (1882).

וכל כך למה? במה העלה ר׳ ליפמן את חמתו של בוכסטורף? אך ורק בזה שגם הוא, כרי יוסף אלבו, הנזכר כאן לפניו, מרגיש את העיקר של שכר ועונש, כנגד אמונת הנוצרים, שישו כפר במיתתו על כל החטאים.

כבר כאן גלה בוכסטורף את דעתו, שר׳ ליפמן, אשר כתב את ספרו „בשנת 1459״, נלחם בעיקר כנגד הספור האיבנגליי של ארבעת כותבי האיבנגליון. ביחוד חזק את עדותו זאת בספרו, אשר נכתב בשנת 1613 בערך, Bibliotheca Rabbinica (44: בו הוא אומר, ש„הנצחון״ של „רבי ליפמן מילהוזינגס״ מכוון בפירוש כנגד הספור האיבנגליי״. ומפני ש„הנצחון״ שלנו אינו נוגע בספור זה אלא לעתים רחוקות ועל־פי רוב רק בדרך אגב, לכן שער בארטולוצצי (45, שבוכסטורף לא הכיר אלא ספר־נצחון אחר, שנכתב זמן רב אחרי שלנו, בשנת 1459, ושכנראה לא היה מכוון אלא כנגד הברית החדשה. אבל להשערה זו אין שום יסוד, ואין ספק בדבר, שר׳ ליפמן ורבי ליפמן מילהוזינוס אחד הם, ששנת 1459 היא אותה הרשומה ב„צמח דוד״ (46, ושדברי בוכסטורף בשני המקומות הנזכרים לעיל סומכים, ביחוד, על סימן ח׳ שבספר „הנצחון״, שכנגדו נלחמו כל חכמי הנוצרים בדור ההוא, סימן המוקדש כולו לסתירת עדות האבנגליון (47.

בוכסטורף חפץ מאד לראות בצאת „הנצחון״ לאור, וכשהתחיל ו י ל ה ל ם ש י ק א ר ד להכין את עצמו להוציא את „הנצחון״ של ר׳ מתתיהו (48 לאור, שלח לו בוכסטורף גם את כתב־יד „הנצחון״ (49 של ר׳ ליפמן (50. אבל המות הקדימו לשיקארד (51, והוא באמצע עבודתו (52. ועיני הנוצרים המלומדים עודן כלות לראות את „הנצחון״ של ר׳ ליפמן.

מפי מינסטר ופאגיוס, בוכסטורף ושיקארד נודע להם, שהספר הזה איננו רק ספר גדופים על הנצרות, כי־אם גם חבור מלא טענות כנגד עיקרי הדת

על הקריאה בלי נקודות, שם עמוד תרמ״ז). באותו ספר עצמו, בבאור לראשי־תיבות שבמכתבי היהודים (עמוד תרס״ב), הוא מפרש: „בע״ה i. e. בעונה הרבה״).

44) עמוד שפ״ה (בהוצאת 1740): Hic expresse contra historiam Evangelicam est directus.

45) Bibliotheca Magna Rabbinica (1693), חלק ד׳ עמוד י״ב. וזוהי גם דעת וואָלף, Bibliotheca Hebraea, חלק א׳ עמוד תשל״ז.

46) עיין לעיל עמוד 62.

47) הוא הסימן, אשר תורגם ראשונה על־ידי סניליוס, עיין לקמן עמוד 100.

48) נזכר בהקדמת שיקארד לספרו הנודע בשמו העברי: „בחינת הפירושים״; ובפרק ו׳ למוד כ׳ מספרו „משפט המלך״ Jus Regium Hebraeorum (1625) מביא שיקאַרד את חרוזי „ר׳ מתתיה המנצח״ על עיקר אמונת המשיח, „אמונה, שהיהודים מחזיקים בה למרות כל האכזבות״: — credant contra spem in spem.

49) כתב־יד זה הביא אתו טרימיליוס (Tremellius) מאיטליה.

50) עיין קארפצוב בהוספותיו ל„משפט המלך״ למקום הנ״ל, באוצרו (Thesaurus) של אוגוליני, כרך כ״ד עמוד תת״ה.

51) על־פי בוכסטורף, Bibliotheca Rabbinica, עמוד שפ״ה (הוצאת 1740).

52) הכוונה לספרו של שיקארד: Triumphatorem Vapulantem sive refutationem blasphemi libri Hebraici (טיבינגן, 1629, תבנית 4°). ואף לחנם חשב בעל המאמר Polemics ב Jewish Encyclopedia, שספר זה נכתב כנגד ר׳ ליפמן.

מצד אחד, ומן הצד השני — שחררו את עצמם כבר מהסבלנות ההומאניסטית, שלא נזקקו לה אלא לשעה קלה. מה שלא עלה ביד הכנסיה הקתולית עם גזרותיה ורדיפותיה, עם האינקויזיציה והאוטו־דא־פי, האמינו שעלה יעלה בידם; כי הם ילחמו בנשק חדש: בהוכחות ובמופתים, בוכוחים שאינם פוסקים, בתשובות נמרצות על כל טענות מתנגדיהם. האוניברסיטות בבזיליאה ובליידן ובאלטדורף פותחות אז שעורים מיוחדים לידיעת השפה העברית, וביחוד, לידיעת תורת הוכוחים. יוחנן בוכסטורף האב, בוכסטורף הבן, קונ־סטנטין ל'אימפיריר, שיקארד, האקשפאן, וואגנזייל 41), — כולם עושים תעמולה לדתם ואינם חדלים אף לרגע מוכוחים דתיים. לא בחצרות מלכים נשמעים הוכוחים כעת, לא באזני אפיפיורים והגמונים, לא במעמד הפרשים ועם הארץ, כי־אם מעל הקתדרות באוניברסיטות באזני תלמידים רבים ועל דפי הספרות התיאולוגית לכל האינטליגנציה הנוצרית.

חלוק גדול אחד נכר ברגע בוכוחים החדשים האלה. רק צד אחד מתוכח: הצד השני, שכנגדו טוענים כל המתוכחים, איננו שומע כלל את הטענות, איננו חפץ כלל להטות אזן, ולפעמים תכופות לא ידע אפילו, שיש כאן אנשים המתוכחים כנגדו 42). מובן, שהצד הראשון יודע ומכיר בזאת. ונראים הדברים, כאלו אין להם אלא החפץ להצטדק בעיני עצמם, לסתור טענות עצמם, להשתיק ספקות עצמם. אלא שאם כן כל גדופיהם וחרפותיהם כנגד היהודים, כל לגלוגיהם וזלזוליהם — למה? אולי לא באו גם אלה אלא להחריש את קול הכפירה המתקרבת בצעדי ענק.

איך שיהיה, הספרות הוכוחית רוחת בעולם הנוצרים ותופסת מקום בראש. וגם בספרות של התקופה הזאת, המטרה לכל החצים הוא רבי ליפמן, והחומה שהכל משתערים אליה הוא ספרו „הנצחון".

הראש והראשון שבדור, י ו ח נ ן ב ו כ ס ט ו ר ף ה א ב (1564—1529), מורה עברית באוניברסיטה הבזילאית, נגע בספרו Synagoga Judaica (1603) ב„נצחון" של ר' ליפמן. מובן, שספר „הנצחון" אינו אצלו אלא „טמא וארור"; מחברו לא כתב מה שכתב אלא „מפיו של השטן בעצמו" 43);

41) על כולם, מלבד בוכסטורף הבן, שעבודתו נבלעת בעבודת אביו, ידובר בסעיפים שלפנינו.

42) יוצא מן הכלל רק ר' מנשה בן ישראל.

43) ניצחון Huc etiam facit impurus ille et execrandus liber Nizzachon, id est, Victoria, de Christianis scil. reportata, quem Rabbi Lipman composuit, et ex ore ipsius diaboli dictantis excepit, anno Christi 1459, quo Evangelicam historiam quatuor Evangelistarum impugnat, et ex quo Sebastianus Munsterus ante complures annos, meus in hac Academia antecessor, et linguae sanctae professor, multa attulit et refutavit in Evangelio Matthaei Hebraico a se Basileae edito. פרק ג', עמוד כ"ו (הוצאה ג', שנת 1680). — בוכסטורף איננו שם לב לתשובות ר' ליפמן וחוזר על טענת „עלינו" ועל טענת „ולמשומדים" (שם פרק י'). — במקום אחר: Linguae Sanctae Hebraeae Thesaurus Grammaticus פרק ב', מתאמץ בוכסטורף להוכיח, שר' ליפמן היה בור בידיעת השפה העברית! (על ידיעתו של בוכסטורף, „עזרא של הנוצרים", בעברית יכולים להעיד חרוזיו העבריים באותו הספר: „ב ו ק ש ט ר ף. יבא פתאם. וכדי יוציא. יום פעמים" (בסוף ההקדמה לספר הנ"ל); „הזריז יקדים למצוה, הרפה יבוא לקצוה" (בסוף המאמר

יירו כל החצים בנוצרים" 59), בכל-זאת הוא מדבר על-אדות ר' ליפמן ברגש של כבוד, בראותו בו יהודי למדן ובקי, בעל סגנון מלומד ובעל השפעה מרובה.

במאמר עצמו מבקר האקשפאן את דעות הנוצרים המאשימים את היהודים בסרוס דברי כתבי-הקדש, וכן את דעותיהם של כל המתנגדים למסורה 60); בחריצות יתרה ובהתפעלות של מאמין הוא מוכיח, שכל ההאשמות כנגד היהודים, סופריהם ומסרתם אינן צודקות ושרוב התקונים בכתבי הקדש מיותרים ומגוחכים. אך לצחוק יהיו הנוצרים, אם יבואו אל היהודים בטענות כאלה. וכן הוא מזהיר את אחיו, לבל יחזרו על ההבלים, אשר נשתרשו בלבותם בנוגע לתלמוד. מזכיר הוא את דעות הנוצרים בענין זה. ביחוד, את דעת לותיר, הרואה בתלמוד את „המגלה העפה" של זכריה. הטענות השגורות בפי הנוצרים הן, שהתלמוד מתנגד ליראת-השם האמתית, שהוא מתנגד לצדיקים ומגין על הרשעים, שהוא מתנגד אפילו לתורה ולנביאים, ולבסוף, שהוא מתנגד למעשים טובים ולרחמנות. האקשפאן לועג לכל הטענות האלה. מדבר הוא הרבה בשבחו של התלמוד: אין לנו לדון את התלמוד על-פי מעוטו, כי-אם על-פי רובו.

בפרק האחרון מדבר האקשפאן על וכוחי היהודים כנגד הנוצרים. רוב הדברים שהיהודים שמים בפי הנוצרים לא יצאו, לדעתו, אלא מפי השוטים שבהם. לא לחנם, הוא אומר, פרצה מחלוקת בין התיאולוגים הנוצרים, אם כדאי להתוכח עם היהודים מתוך כתבי-הקדש. הוא בעצמו נוטה לצד האומר, שכדאי להתוכח עמם, אבל אך ורק בנוגע לשאלות האלה: א) מה הם הפסוקים שלפי דעת היהודים עצמם נאמרו על ביאת המשיח; ב) להוכיח מאלה שהמשיח בא כבר; ג) שישו הוא הגואל הרוחני; ד) להוכיח שהנביאים עצמם נתנבאו להשתנות התורה; ה) להראות שבאמת אין חדוש בנצרות כלפי היהדות.

לו נשארו הוכוחים כנגד „הנצחון" על השטח הזה, כי אז מי יוכל לשער את התועלת שהיו מביאים. אבל האקשפאן הוא כמעט היחידי, אשר דבר בטון כזה. הבאים אחריו לא יצאו בעקבותיו.

עוד לפני אשר יצא ספר „הנצחון" לאור על-ידי האקשפאן הספיק הצעיר סיבאלדוס סניליוס מנירנברג, אשר עזר למורו בהוצאת הספר, לתרגם לטינית חלק ממנו 61), והוא סימן ח', המוקדש כולו לוכוח כנגד אלהיותו של ישו ולידתו הסודית. בשנת ההוצאה תרגם את ישעיה ותרי-

---

59) Unde tanquam ex insidiis tela adversus Christanos depromsere, עיין **De Usu** עמוד רט"ו.

60) עדות השליחים; סוקינוס, בתשובה שהשיב לבלירמינוס; אוסטורודוס; שמאלציוס; גיניבראַרד; מאַרסינוס; קורניליוס אַ לאַפידי; מרקוס מרינוס; סקאַליגר; פראַנציסקוס גומאַרוס; קאַפילוס; שינדלר. ביחוד מאשימים את הרבנים בזה: פיליפ גואַדאַגנולוס, אבגובינוס, סקאַליגר, פלאַקיוס ומונטאַקוטיוס.

61) ושם החוברת, שנדפסה באַלטדורף בשנת 1643 בתבנית 4°, הוא: סתירה על לידת ישו ועל שבאו כולם לגיהנם: h. e. Num. VIII. Spectans ad c. 2. Gn. v. 17. Arcani libri Nizzachon, quo R. Lipman fidem Christianam de Jesu Salvatoris Nostri secundum carnem nativitate, potissimum vero quem Pontificii appelant limbum patrum, impugnavit.

הנוצרית, שהוא נוגע בשאלת האחדות והרוחניות של השם, ההשגחה והידיעה, הבחירה החפשית, השכר והעונש, כלומר, בכל אותן השאלות היסודיות המבדילות בינה ובין היהדות. בכה שמעו מפי המומר כריסטיא-נוס גרשון 53), שר' ליפמן חולק על תורת החטא הקדמון. ושאלת העיקרים נעשתה לשאלת-השאלות בכנסיה הפרוטסטנטית: מכיון שבטלה את האמונה באפיפיור שאין בו אָון, צריכה היתה למצא בסיס חדש קבוע ומקובל, ואותו בקשה ומצאה בעיקרים שאין בהם טעות ושאין להזיזם ממקומם. מכאן העירנות והשקידה להתוכח נגד עיקרי היהדות.

בשנת 1627 פתחה האוניברסיטה בליידן קתדרה לוכוחים דתיים, וקונסטנטין ל'אימפירור נבחר להיות לפרופיסור בקתדרה זו, בתור ובתואר Controversarium Judaicarum Professor. יש לשער, שרוב הרצאותיו היו וכוחים כנגד המתוכחים היהודים, וביחוד, כנגד ר' ליפמן 54). בהערות לספרו של בירטראם 55) מביא ל'אימפירור מאמר אחד „מספר הנצחון עצמו“, להוכיח את אמתת דבריו. המאמר הזה נכתב בשנת 1641, רק שנים אחדות לפני הופיע ספר „הנצחון“.

כי לבסוף בא חלומם של הנוצרים. תיאודור האקשפאן (1607—1659), פרופיסור מורה עברית באוניברסיטה של אלטדורף, הצליח להשיג 56) כתב-יד אחד של ספר „הנצחון“ ויוציאו לאור בעיר בית-מדרשו בשנת 1644. על טיב ההוצאה כבר דברנו לעיל. כאן עלינו לדון על ה„מאמר“ המצורף להוצאה, אשר קראהו המחבר בשם Tractatus de usu librorum rabbinicorum 57).

בהקדמתו אל הקורא (עמוד רט״ו—רנ״א) מדבר האקשפאן על „הנצחון“ ומחברו ר' ליפמן ועל ספרי-הנצחון האחרים, שהיו בידי החכמים הנוצרים עד עכשו 58), על זמן החבור, סגנונו ואופן וכוחו, על מאמרי התלמוד שהוא מביא, על סדר כתבי-הקדש שבספר זה, ולבסוף, על וכוחי המחבר עם הצדוקים; וכאן מקדיש האקשפאן מאמר ארוך לבאור מהות הצדוקים, במה נבדלו מן הפרושים, והוא הולך ומונה את כל הטעויות, שטעו חכמי הנוצרים שקדמו לו בענין הצדוקים. היחס אל ר' ליפמן כאן חדש לגמרי. אמנם גם האקשפאן אינו חולק לו מחמאות, גם הוא רואה בספרו „מארב אשר ממנו

---

53) Des Juedischen Thalmuds Fuernehmster Inhalt und Widerlegung (נכתב בשנת 1607), חלק א' פרק י״ב, פרק העוסק במנין המצות, עמוד פ״ג (הוצאת 1685).

54) על־פי עדותו של בורשטיום בהקדמתו להוצאת „צמח דוד“ (1644), התכונן כבר ל'אימפיריר לצאת בתשובה נגד ספר „הנצחון“.

55) שם הספר במלואו: Bonaventura Cornelius Bertramus de Republica Ebraeorum, recensitus, commentarioque illustratus opera Const. L'Empereur (1651).

56) ובאיזה אופן השיגו, כבר ראינו לעיל עמוד 65.

57) ובשמו המפורט: De Scriptorum Judaicorum in Theologia usu vario et multiplici tractatus ואנחנו מזכירים אותו כפעם בפעם בקצורו: De usu.

58) כמו שראינו כבר לעיל, בהערה כ״ט לפרק זה, משתדל האקשפאן להוכיח, שעד עכשו לא ידעו הנוצרים אלא את „הנצחון הישן“.

הספר הזה תורגם אחרי-כן הולאנדית ונדפס באמשטרדם.

ואולם האיש אשר נועד להיות בעל-הדברים היותר קשה של ר' ליפמן הוא המלומד הנוצרי יוהן כריסטוף וואגנזייל. הוא נולד בנירנברג (בשנת 1633) ונתחנך שם. הוא היה בן י"א שנים כשיצא „הנצחון" לאור, והיה נער וצעיר לימים בהופיע כל התרגומים והוכוחים שנזכרו לעיל. כנראה, השפיעו כל אלה עליו ויעוררוהו להקדיש את חייו למלחמה נגד טענות היהודים על הנצרות. השפעה ישרה קבל גם מאת המוציא לאור של „הנצחון". מאת האקשפאן בעצמו. אבל הוא לא הסתפק במה שהיה לפניו, אלא נסע למרחקים לאסוף את כל אשר יגיע לידו מהספרות הוכוחית של היהודים. מלא וגדוש בידיעת השפה העברית ואחדים ממקורותיה הספרותיים היה וואגנזייל, כשנבחר להיות ממלא מקומו של האקשפאן באוניברסיטה אשר באלטדורף (1674). באותה שנה עצמה הוציא לאור את מסכת סוטה 67), ובסופה הוסיף תקונים ל„נצחון" של האקשפאן 68), על-פי שני כתבי-יד 69).

אבל לעיקר פעולתו הוכוחית נשאר עוד לחכות כשבע שנים. אלה היו, כנראה, שנות עבודה קשה ומרוכזת, שבהן התכונן וואגנזייל לעשות מה שהיה לחלום חייו, לכתוב סתירת כל טענותיו של ר' ליפמן. אבל ברור הדבר, שעד מהרה נוכח וואגנזייל, שלמרות כל עבודתו הקשה, אין זה לפי כחותיו לסתור את כל טענות ר' ליפמן, ולכן בחר לכתוב את „סתירתו" הגדולה לא כנגד ספר „הנצחון", כי-אם כנגד „שיר זכרון הנצחון", שלא נזכרו בו אלא הטענות היותר ידועות, והן מעטות במספר וגם מעוטות-ערך. וואגנזייל בעצמו ידע, כמו כל הבאים אחריו, שרוב טענותיו של ר' ליפמן נשארו בלי שום תשובה, ומכאן אולי כעסו הגדול ורוב שיחו.

שם הספר במלואו הוא:

Tela Ignea Satanae, h. e. Arcani et horribiles Judaeorum adversus Christum Deum et Christianam Religionem Libri Anekdotoi

הספרות הוכוחית שנאספה אל תוך הקובץ הזה היא:

1) שיר זכרון הנצחון
2) נצחון ישן
3) וכוח ר' יחיאל עם ניקולש
4) וכוח הרמב"ן עם ברודר פול ועם ריימונד מרטין
5) חזוק אמונה לר' יצחק
6) תולדות ישו.

כל אלה נדפסו בתרגום לטיני, שברובו הוא נכון ומתאים למקור. ואולם רק שנים זכו לסתירת-טענותיהם: הראשון והאחרון. סתירת האחרון דלה וקצרה. לעומת זאת סתירת טענותיו של „שיר הזכרון" ארוכה מאד, (בת חמש מאות עמוד, שלא לחשוב את הקדמתה), והיא מלאה בקיאות מפליאה,

---

67) Sota, hoc est Liber Mishnicus de uxore adulterii suspecta, una cum libri En Jacob excerptis Gemarae

68) בשם Correctiones Lipmannianae, מעמוד י' עד עמוד פ"א שם.

69) אחד משנת של"ז ואחד משנת שע"ט. וכן השתמש בשנויי נוסחאות שהעתיק בשבילו כריסטוף ארנולד מתוך כתב־יד „הנצחון", שהיה בידי בורשטיוס.

עשר 62). ובשנה שאחריה הוציא לאור בתרגום לטיני את „הנצחון" לנביאים ראשונים, למגלות ולכתובים וגם את הוכוח עם פטר 63). סניליום ידע את המקור העברי רק ידיעה קלושה, ומכאן השגיאות המרובות והמגוחכות בתרגומיו 64).

את חוברתו האחרונה הקדיש סניליום לחברו יוהן הייגריך בלינדינגר, אשר עזר גם הוא להאקשפאן מורו בהוצאת הספר. וגם בלינדינגר תרגם את כל ספר „הנצחון", מלבד חלק התורה, ויוציאו לאור בשנת 1645 65).

מובן הדבר, שהספרות הזאת, המקורית והתרגומית, מצאה לה קוראים רבים בין התיאולוגים הנוצרים, ורבים התחילו להכין את עצמם להשיב על טענות „הנצחון". הראשון, אשר הרהיב עוז בנפשו להקדיש מלחמה על ר' ליפמן, היה כריסטיאן סכוטאן (1603—1671). בשנת 1659 הדפיס את ספרו: Antilipmanniana, h. e. Confutatio Libri Nizzachon בחמשה גליונות של דפוס, תבנית 4°. הספר לא השאיר אחריו רושם גדול 65*), ונעלם גם מעיני וואלף. אבל הוא התחיל אז במלחמה העזה על ר' ליפמן וספרו.

ואף המומרים לא עמדו מרחוק, אף הם באו לעזרת אחיהם החדשים כנגד ר' ליפמן. המומר פרידריך ראגשטאט די ווייליי כתב בשנה הראשונה להמרתו (1671) את הספר „יפה מראה Theatrum Lucidum 66) להוכיח, שישו הנוצרי הוא המשיח האמתי, ולהגן על כבודו „כנגד טענות היהודים או הרבנים (!) בכלל, וכנגד ר' ליבמן נצחון בפרט"

---

62) השם המפורש של החוברת הזאת הוא: R. Lipmanni Disputatio adversus Christianos ad Esaiae et XII. Minorum prophetarum libros instituta נדפסה באלטדורף בשנת 1644 בתבנית 4°, ובה ששה (F) גליונות.

63) אף חוברת זו נדפסה שם בתבנית 4°, ובה שמונה (H) גליונות. ובאותה שנה הדפיס שם גם סתירת דברי ליפמן לירמיה ויחזקאל, תהלים ודניאל.

64) בכה, למשל, הוא קורא בשמואל (סימן קע"ד) במקום „אם לחשך אדם"— „אם לחשוב (!) אדם"; וביהושע (סימן קנ"ה) במאמר „והנה אחרה [השמש] מלבוא ולהערי' כיום שלם" הוא קורא ומתרגם כאלו היה כתוב „ולהעריך", אף על פי שבאמת יש לקרא כאן „ולהעריב", (כמובן מאליו, וכמו שכתוב מפורש בכתב־יד המוזיאום הבריטי, קובץ הארלי (Harley) מספר 5528); ואולם עולים על כל אלה קריאתו ותרגומו באיוב (סימן שי"ז): „וכן אמרו רז"ל: האי [אצלו: היא] בר בי רב דיתיב בתענית ליכול [אצלו: יכול] כלבא שירותה, לפי שממעט [אצלו: שממועט] ממלאכת שמים"; ואם נתרגם תרגומו יצא לנו משפט כזה: וכן הזכירו רז"ל על רב אחד אשר בשבתו בתענית גבר עליו [=יכול לו!] כלב השר [=כלבא שירותיה!]: Ita etiam Doctores Nostri f. m. memorant illud de Rabbino cui in jenjunio sedenti praevaluit canis Principis.

65) בשם: Lipmanni Nizzachon in Christianos etc. Latine conversum אלטדורף, 1645, בתבנית 4°.

65*) ועיין על זה הארנברג בספרו הנזכר להלן בהערה ק"ג.

66) ובשמו המפורש: יפה מראה **Theatrum Lucidum,** Exhibens verum Messiam Dominum Nostrum, **Jesum Christum,** ejusquem honorem defendens, contra accusationes Judaeorum, seu Rabbinorum, in genere, speciatim R. Libman Nitzachon. Opera ac Studio Friderici Ragstat de Weile, Quondam inter Judaeis Rabbinis, Jam Gratia Jesu Christi veri Messiae Confessor. אמשטרדם, תבנית 16°, 20 וגם 154 עמודים.

יה, יה, הנשא! מנוצח הוא שונאי!
כרע, שכב, נפל צפע מהלך אימים,
לא יוסיף עוד להוציא הגה. חסמתי את
פיו הטמא והמתועב, ואת הלשון הגאיונית,
אשר ירקה את ארסה היותר מזיק בפני
אלהי האמת, אל עולם, ואשר העיזה לאמר
לבן הנולד לו את כל דברי גדופיה.

יה, יה, הנשא! את החצים, את המגן,
את הקובע והשריון, אשר בטח בם
בליעל זה, לקחתי, הוצאתי מידו; ובלי נשק
נשאר וערום, טובע מכל צד בדמו,
מראשו ועד כפות רגליו.
— — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — —
קדוש, קדוש, קדוש, ה׳ צבאות!
יה, יה, הנשא! מנוצח כבר שונאך!

מובן, שמתוך כעס כזה לא שרתה השכינה על וואגנזייל. ואף לשוא שר את שיר הנצחון בסוף „סתירתו". הוא לא חדש דבר ולא הוכיח דבר, אלא אסף את כל הדברים שנאמרו לפניו אל מקום אחד, כמו שנראה ביחוד במאמרו על אחדות הבורא (Confutatio קכ״א-קנ״ה), על אמונת השלוש (קכ״ה—קכ״ח), במאמר על הפסוק „עד כי יבוא שילה" (רס״ד—שכ״ז), על הפסוק „הנה העלמה הרה" (שפ״א—תכ״ח), [ונוסף על זה המאמר על כתובת קירכיר שמצא בהר חורב (תכ״ח—תמ״ד)], על תארי הבורא (תס״ה—תע״א), על דרך הכנסת היהודים תחת כנפי הנצרות (תע״ח—תקי״ד), על הפסוק „כי ילד יולד לנו" (תקט״ו—תקכ״ג), על הרבית (תקל״ד—תקל״ח), על הפסוק „זכרו תורת משה עבדי" (תקל״ה—תקמ״ד), על מנהגי ישראל ועל הבטלם, ביחוד על הבטל מילה, מאכלות אסורות ושבת (תקמ״ד—תקע״ט), על התורה שבעל-פה (תק״פ—תקצ״ח), ועל חשבון השבועות בדניאל ועל חשבון הקץ (תר״ח—תרכ״ט). ועל אלה יש להוסיף את ההעתקות הגדולות ממאמרי אחרים: מאמר משה אמיראלדוס על-דבר הראיות על השלוש מתוך כתבי הברית הישנה (ק״מ—קע״ח) ווכוחו של המומר ריטאנגיליאוס עם רב יהודי — בעברית — (שכ״ז—שע״ג).

טענותיו העיקריות של וואגנזייל הן:

א) שאף לשוא יתימרו היהודים, כי מאמיני האחדות הטהורה הם: הנוצרים הוכיחו את אחדות הבורא בראיות יותר ברורות מהיהודים; אמונת השלוש אינה אלא פרי ההכרה, שאנחנו משיגים את האחדות מצד שלשת תאריה, — זהו רק רבוי האישים בתוך האחדות (קכ״א) 74).

ב) שהיהודים, לעומת זאת, נוטים תמיד להגשמה, כמו במאמריהם על בכיית-ה׳, המרובים בתנ״ך, וביחוד בתלמוד (קפ״א—קפ״ח).

---

74) אחר־כך בא מאמרו הארוך של אמיראלדוס על הראיות שיש להביא מתוך כתבי־הקדש על אמונת השלוש. רוב הטענות במקצוע זה ידועות היו כבר לפילוסופים היהודים הראשונים, ובמעט כולם, מסעדיה ועד הרמב״ם, השיבו עליהן באופן ישר או בלתי ישר.

ביחוד בספרות הוכוחית הנוצרית, ובקיאות בלתי רגילה גם בספרות הוכוחית העברית, וקצת גם בספרות הרבנית, בכלל.

כמו שראינו כבר לעיל, מיוחס „שיר זכרון נצחון" לר' ליפמן שלא בצדק. אבל וואגנזייל מצא את השיר הזה, לפי דבריו, בסוף אחד משני כתבי-יד „הנצחון" שהיו תחת ידו 70), ולפי עדות כריסטופור ארנולד ידידו, נמצא השיר הזה בכתב-יד „הנצחון", אשר היה בידי ווילהלם היינריך בורשטיום. וואגנזייל מאמין, שהשיר הזה לר' ליפמן הוא, ושהוא מחזיק קצור ספרו ועיקר טענותיו. באמת, אין בשיר אלא הטענות הידועות של הנוצרים: 1) ש„אלהים" לשון רבים; 2) ש„נעשה אדם בצלמנו" מעיד על הרבוי; 3) שישו היה נצמד באלהים עד סוף ימי הבית השני, ואחרי-כן נפרד ממנו; 4) שעד ישו ירדו כל המתים שאולה, ואך הוא הציל אותם ואת הבאים אחריו; 5) שהיהודים מיחסים חרטה לבורא; 6) שהכתוב „עד כי יבא שילה" מדבר בביאת המשיח; 7) שנבואת „הנה העלמה" מכוונת ללידת ישו; 8) שהיהודים לוקחים רבית; 9) נבואת דניאל על ביאת המשיח. אצל כל טענה באה התשובה היהודית הידועה.

כמו שאנו רואים, שוררת כאן ערבוביה נוראה; מלבד זה הסגנון קשה כאן כארז, הלשון פגומה בדקדוקה, ועל הכל, מרובים כאן הגדופים והחרפות כנגד המינים. באלה בחר וואגנזייל לתתם לנו במקום טענות ר' ליפמן ולהלחם כנגדם על-פי דרכם.

שמות-התואר שבהם מכבד וואגנזייל את בעל „הנצחון" אינם אלא כנויים שונים של גדופים וחרפות. ר' ליפמן הוא „איש טמא", „מחלל הקדש", „המעלה את כזביו מתוך שאול"; „הלאה, שטן!" הוא קורא לו, „שונא" ו„ראש הנחשים"; מובן, שר' ליפמן הוא „משקר נבזה", „המוציא דבת שוא", „המדבר בזדון ובמרמה ועובר בשתיקה על כל המתנגד לדבריו"; „כמוכה בשגעון" הוא מתנפל על הנוצרים והנצרות, בלי ידיעות ממשיות, כי באמת הוא „בור בידיעת התלמוד" ו„בור בידיעת דברי הימים", „גרוע שבמשוררים", „חורז חרוזים" 71), „משוגע, כסיל, חסר-דעה", — כל אלה בבת אחת או בזה אחר זה חוזרים ונשנים בכל הספר, בכל שעתא דריתחא 72). ולפעמים הוא מקללו בחרונו: „עת ספוד" — — — יודע אני, שכך אמר שלמה בקהלת, ואולם לך, ליפמן, ולדומים לך עת לספוד עולמית" 73). — החתימה המתאימה לכל אלה התארים הוא שיר הנצחון של וואגנזייל, שאני נותן כאן תרגום מקצתו:

---

70) הוא כתב־היד משנת של"ז.

71) impuro homine (עמוד קי"ח וכן תר"ל) ex orco productum mendacium, (קע"ט), Apage te, Satan! (קפ"ח), hostis noster (רצ"ד), Hyperaspistes (שצ"ט), mentitur Lipmannus (קע"ח), turpiter mentitur (קכ"א), calumnia (ק"ל), manifesta phrenesi laborat Lipmannus (קצ"ח), mira Lipmanni poetaster (שע"ג), pessimus poetarum (ק"ל) Hebraeae linguae idiotissimus (שע"ד, תל"ד).

72) Tu igitur, pol! homo sanus non es, et amentia quam nobis abjicis, ipse fatuus, stultus et prorsus furiosus וכו' וכו' (שע"ג).

73) עיין עמוד ר"מ.

(לשליחי ישו) — משומדים (נ״ב) 77) ; לנוצרים — אפיקורסים 78), עכו״ם, כלומר : עובדי כרישטו״ש ומרים, — כך לחש לו רב אחד (ק״כ) ; וכן הם קוראים לנוצרים — עורים, ואולם הם בעצמם „עברים עורים", ורק במומם הם פוסלים (קצ״ח).

ט) שבוכוחיהם טוענים היהודים נגד כל הנוצרים במה שרק אחדים מהם אומרים. ככה טוען ר׳ ליפמן, שהנוצרים אומרים שכל המתים ירדו שאולה, ואולם אין זאת אלא דעת הכנסיה הרומית. ילך לו ר׳ ליפמן לטעון עליה את טענתו (קצ״ג) 79). וככה הם אומרים, שהנוצרים מביאים ראיה ממלת „אלהים", שהיא בלשון רבים, על השלוש, ואולם אין זאת אלא דעת יחידים ; אחרים, כמו דרוזיוס בפ״א מפירושו למקומות הקשים בתנ״ך, רואים בזה מלה הבאה ברבים ומושגה — אחד, כמו שמים, Thebae, Athenae (קכ״ט) 80).

י) שהיהודים שמים בפי הנוצרים דברים שלא אמרום מעולם. ככה אומר ר׳ ליפמן, שלדעת הנוצרים התיעץ האב עם הבן בעשיית האדם (קע״ח) והבן נפרד מן האב (קע״ט), מה שאין לו מקור בספרות הנוצרית.

יא) שהיהודים בוכוחיהם מבליטים את הטפל ומעלימים את העיקר. ככה טוען ר׳ ליפמן : איך יוכל הנתלה והנקבר להציל את האנשים ? ואולם הנוצרים אינם מאמינים בישו שנתלה, כי-אם בישו ששב לתחיה (ר״ה).

יב) שהתנ״ך מלא רמזים על הנוצרי ועל הנצרות, ושהיהודים עצמם הראו על המקומות הקשים הנותנים מקום למינים לטעון, ותשובות היהודים אינן מספיקות, כי אין היהודים מפרשים את הכתובים כהוגן (קכ״א), כי לא ידעו את התנ״ך, וגם את השפה העברית לא יבינו היטב (קי״ט) 81).

יג) שהתלמוד מלא דברי הבל, ביחוד בחלק האגדה שבו, והוא מביא לדוגמה את מחלוקת המלאכים בדבר בריאת האדם (קל״ד).

יד) שהתלמוד מלא דברי נאצה על הנוצרים והנצרות, אמנם רק בחלק הגמרא, ואולם על המשנה הוא מעיד שהיא נקיה מכל גדוף, מכל התנגדות לנוצרים, מכל דברי הבאי ומכל מה שמתנגד לשכל (נ״ב). והוא בא לידי

---

77) את ההאשמות האלה לקח מתוך ספרו של ראבאנוס מאורוס (בן המאה התשיעית).

78) היהודים בזמננו, אומר וואגנזייל, מדפיסים „אפיקורסים" ו„עכו״ם" במקום „נוצרים" ; ואולם לא אותנו ירמו, — יודעים אנו כבר את ערך מלת „אפיקורס" שגם ר׳ ליפמן משתמש בה בהוראת : נוצרי (120).

79) ומתוך כעסו שוכח וואגנזייל, שבדורו של ר׳ ליפמן לא היתה אלא כנסיה נוצרית אחת בעולם.

80) אמנם וואגנזייל עצמו לא כן יחשוב, אלא נראה לו, על-פי סיבאסטיאן שמיד, שלפעמים תורה מדת אלהים על האחדות הגמורה ולפעמים על רבוי האישים שבה, ואולם בוחר הוא שלא להשתמש בטענה זו כאן, משום שיש לו טענות יותר חזקות בנגד היהודי עז-הפנים (129).

81) כאן משתמש וואגנזייל בעדותו של המומר יוליוס קונראדוס אוטטו, (אשר שב ליהדותו ונקרא בשמו נפתלי מרגלית), מחבר ספר „גלי רזיא", אשר אמר על היהודים בני דורו, שאינם מבינים אפילו מה שהם מתפללים.

ג) שהאמונה השנית, אשר התגאו בה היהודים, — אמונת הבחירה החפשית — אין שקר גדול ממנה ואין דבר מתנגד יותר ממנה לעדות כתבי-הקדש. הלא זו היא „אמונת-המפלצת" אשר אחזו בה, יחד עם היהודים, גם הפילוגיוניים, כתה נוצרית מהמאה החמישית, אשר אמרו לאל, לפי דברי אינוקינטיוס: „אתה עשיתנו לאנשים: לצדיקים נעשה אנחנו את עצמנו". לעומת זאת תורת-הנוצרים היא תורת-החסד, הם אומרים לאל: „מה בידי ולא קבלתיו? בחסד האל הנני מה שהנני"; אם יש לדבר על חרות, הנה החרות היא רק בזאת, שמה שהאדם עושה הוא עושה ברצון, בידיעה ובהבנה (ר"ח וכו').

ד) שאמונת ישראל בביאת המשיח היא אמונת-שוא, אשר גרמה רק להתרבות משיחי-שקר בישראל, שעליהם דבר בעל „שלשלת הקבלה" באריכות (רל"ג—ר"מ) ושאך לשוא מקוים היהודים לשוב ציונה; וכבר הוכיח כריזוס-טומוס, שאין חפץ להי' בבנין ירושלים (רכ"ה—רל"ב).

ה) שמה שהתקיימו בני-ישראל זמן רב כזה בגולה אינו אלא להראות לעמים את אמתת הדת הנוצרית 75). וסימן לדבר, שבכל פעם אשר יגדל מספר בני-ישראל באיזו ארץ וירבה עשרם, יסבב האלהים סבה שיגורשו מהארץ ההיא (רמ"א—רמ"ד).

ו) שהנוצרים אינם שונאיהם של בני-ישראל, ואם מתנהגים הם אתם לפעמים באופן בלתי אנושי, אין זה אלא מפני גודל קנאתם הדתית של הנוצרים 76) או מפני שהצרו להם היהודים ברבית יתרה (רי"ב—רכ"ד).

ז) שהיהודים, כנגד זה, שונאים את הנוצרים, ולהם הם מתכונים בבקשם עזר אלוה ונקמתו מאת האדומים ומלכות רומי הטמאה; וצריך לבאר להם, שהנוצרים אינם בני אדום ושמלכות רומי, אשר נזכרה — בצדק — לגנאי בתלמוד, אינה כבר בעולם. — אמנם מוצא הוא לנחוץ להעיד, שאין להם ליהודים תפלה נגד הנוצרי, שתפלת „עלינו" נתקנה נגד עובדי אלילים, ולדברי היהודים נתחברה על-ידי יהושע בן נון. על טענת „וריק בגימטריה ישו", של המומר מרגריתא, הוא משיב, שהמומר הבליט בזה רק את בורותו וחסרון תשומת לבו. ובתשובת ר' זלמן טיריאק הוא משיב: ומה יעשו ב„מושב י ק ר ו בשמים ממעל"? (שם).

ח) שהיהודים מכנים את הנוצרים ואת אמונתם כנויים של גנאי: ככה הם קוראים לאיבנגליון „עון גליון", כלומר: גלוי עון; להמשולחים

---

75) במקום אחר (58) הוא אומר: כדי להראות את יפיה של הנצרות (נגד השפלות של בני ישראל), והוא מביא את מאמרו של אבגוסטינוס: Ecclesia uttitur **Gentibus** ad materiam operationis suae, **Haereticis** ad probationem doctrinae suae; **Judaeis** ad comparationem pulchritudinis suae.

76) הקנאה הדתית מתירה, לדעת וואגנזייל, את הרשעות היותר נוראה שבעולם. ככה הוא מספר (188) בקר־רוח על עונש המומר אינגלסבירגיר, אשר נתפש בגנבה, נדון לתליה, שב ליהדותו ובזה הקדשים, ונדון שנית למות ביסורים קשים: פעמים צבטוהו במלקחים בוערים בדי מקומות, פעמים קרעו רצועות בשר מגופו, סחבוהו ברחובות עיר אל מקום המשפט, גדעו את ידו הימנית, עקרו את לשונו מתכו, תלוהו ברגליו, שרפוהו חיים באש אטית, ומזה ומזה לתליתו עמדו כלבים, נשכוהו וקרעו ממנו נתחים נתחים, ואפרו השלך אל הדונאי! כל אלה — הוא מוסיף — קרו בימינו במשפט הצדק של האלהים: Justo Dei Judicio

גמור" 89), ופירושו על המאמר „אל תהי תקוה" — אל תהי למומרים תקוה לשוב ליהדות, אינו אלא בדוי מן הלב והיא „מרמת ערומים" 90). וכמו-כן הפירוש אשר פירש ר' ליפמן בתפלת „הגוים אימים — בלעם קלעם" — הגוים אומרים זה לזה על בני ישראל: בלעם קלעם — בדיה היא שבדה ר' ליפמן „נגד ידיעתו וידעותו" 91). רק ערמה היא מצדו של ר' ליפמן ור' זלמן צבי היוצא בעקבותיו לאמר, ש„תלוי" פירושו מי שאמונתו ספק (חלק ב' עמוד פ"ט). והשתמטות גרידה היא התשובה שההוסטיה נקראת בפי היהודים „לחם טמא", רק מפני שהנוצרים מצניעים אותה בבית-תפלתם, שבו הם מקברים גם את מתיהם (חלק א' עמוד תקמ"ד). את תשובת ר' ליפמן, ש„זבל טמא" פירושו זבול טמא, סותר אייזנמנגר מתוך דברי הספר „צאינה וראינה" המתרגם „זבל" — „מישט" 92). ואין קצה לכעס שהוא כועס על תשובתו של ר' ליפמן שב„לחם מגואל" מתכונים היהודים ללחם של הגואל 93). כל תשובותיו של בעל „הנצחון" אינן אלא סרוסים בלי טעם וריח ופלפולים עקומים, ולא נתכוון ר' ליפמן אלא לשימן בפי בני עמו, כדי לרמות בהן את הנוצרים (חלק א' עמוד פ"ה).

בזה נשתתקה סערת הרוחות אשר ארכה כשלש מאות שנה: האחרון למתוכחים הגדולים היה שודט. שודט איננו עוסק הרבה ברי ליפמן. רק במקום אחד הוא מרבה להתוכח אתו, בסגנונו של וואגנזייל, במאמרו על הצלב 94).

אחרי הביעו את דעתו שבכבוד המרובה, אשר הנוצרים הקתולים חולקים לצלב, יגדילו את שנאת היהודים אליו, הוא מביא את דברי בעל ה„יידישער טהעריאק", המעיד, שהיהודים יודעים אמנם שאין הנוצרים רואים את אלהותם בצלב. ואולם הוא איננו מאמין לר' זלמן 95), וכבר הוכיח וירפל 96) שהיהודים חושבים אחרת, כמו שנראה מהפיוט „אלהי, בך בטחתי" שבכתב-יד נירמברג, שכתוב בו: „האומרים לבול עץ: אתה אבינו!" אשר על כן כאב גם וירפל על הכבוד הרב שהנוצרים חולקים לצלב. ביחוד קשים דברי קרמואל הכותב 97), שהוא נכון להתנפל לפני כל צלב, גם אם יהיה עשוי מאיזה חומר נרקב, ולהתפלל אליו.

וכאן מביא שודט את דברי ר' ליפמן „שונא-הנוצרים המר", שהנוצרים מפרשים את הפסוק „עני ורוכב על החמור" על הנוצרי, „וסמכו לדבריהם

---

89) grundfalsch (ע' חלק א' עמוד קט"ו).

90) arglistiger betrug (שם עמוד קי"ד).

91) wider sein gewissen und besseres wissen (שם קמ"ד). במקום הזה קורא אייזנמנגר לר' ליפמן גם „נבל אשר אין אלהים בלבו" — Gottlose Böswicht.

92) Hier wird also der gottlose laesterer aus einem Juedischen Teutsch-Hebreischen Buch der Unwahrheit ueberzeuget. (חלק א' עמוד תקנ"א).

93) Pfui der Teufelschen Jüdischen Lügengriffen! (שם עמוד תקמ"ט).

94) Juedishe Merkwirdig keiten (1714), חלק ב' עמוד שי"א-שי"ד.

95) Des argen Schaleks Hertz hat wohl anders gedacht.

96) בספרו Animadversio.

97) בספרו Hierarchia Eccles.

החלטה, שהנוצרים צריכים ללמוד ולדעת את התלמוד, כמו שיעצם מכבר המומר כריסטיאן גרשון (ע"ה) 82.

וואגנזייל יודע, שהוא איננו הראשון להזכיר את הטענות האלה. הוא בעצמו מוסר לנו שורה ארוכה של מתוכחים נוצרים מימות יוסטין מרטיר, טרטוליאן, קלימינס מאלכסנדריה, קיפריאן, ועד ימיו הוא. ואולם הראשונים, מלבד אוריגינים והירונימוס לא ידעו עברית כלל 83. ורק מימות לותיר נפוצה ידיעת השפה והספרות העברית 84, ולכן מוטלת החובה על החדשים לחדש את המלחמה בנשקם החדש, הבדוק והמנוסה.

אחרי דברי וואגנזייל נשתתקו כמעט כל המתוכחים. לא רק ס ט י ־ פ א נ ו ס ג י ר ל ו ב י ו ס לא היה לו מה להוסיף בספרו 85 המכוון נגד ר' ליפמן, כי־אם גם א י י ז נ מ נ ג ר, הגדול שבמגדפי היהדות, לא יכול כבר לשלוח חצים בלב ר' ליפמן: התלי היה ריק. בספרו הידוע 86 הוא נוגע רק דרך אגב בטענות „הנצחון" וסותרן כדרכו. בוחר הוא להתוכח רק כנגד התשובות שהשיב ר' ליפמן לפסח־פטר. תשובתו של ר' ליפמן על טענת „הבל וריק" שבתפלת „עלינו" — „אין לה שום טעם כלל" (שם חלק א' עמוד פ"ה). בתשובתו שקבל מר' יהיאל מפאריש, ששני ישו היו שם, „אינו אלא משקר" 87 (עמוד ר"ל). על השקר הזה, אומר אייזנמנגר, חזרו אחר־כך גם ר' זלמן צבי (ב„טיריאק היהודי") ור' גדליה (ב„שלשלת הקבלה"), ואך לחנם קבלו שיקארד, גאלאטינוס וריקיוס את דעת היהודים, ששם ישו לא נזכר בתלמוד כלל. ביחוד, מרגיזה אותו תשובת ר' ליפמן, שישו שבתלמוד אינו הנוצרי, שהרי הנוצרים קוראים לו יזו"ש והיהודים — ישוע, ואין לומר שישוע פירושו ישועה, כשם שאין לאמר מנוח בסגל ממנוחה. בתשובה זו, אומר אייזנמנגר, „אין לא דעת ולא המצאה 88, שהרי השם ישו הוא שם עצם פרטי והוא נכתב בצירה ולא בסגל, כמו שאומר ר' ליפמן בשקר". וכן אין תשובתו של ר' ליפמן, שהמינים הם רק המומרים ולא הנוצרים, אלא „שקר

---

82) מתוך ספרו על התלמוד, עיין לעיל בפרק זה, הערה 53.

83) והוא מביא (עמוד נ"א) את עדותו של פטרוס קוניאוס: Inter Graecos omnes Latinosque, qui veteram Ecclesiam rexere, unus Origenes cum Hieronymo Hebraice scivit, et ferme nimium dixi. Caetera nec elementa quidem didicerant

84) וכבר אמר לותיר בעצמו: Weil wir Christen ihre Bücher begunten zu lesen, sols bald besser werden. (מובא אצל וואגנזייל שם עמוד פ"ז).

85) Disputatio contra Lipmanni Nizzachon (קיניגסברג, 1697, 4°).

86) Das Endeckte Judenthum, פראנקפורט דאודר, 1700.

87) אייזנמנגר מוצא גם את הסתירה שבין דברי ר' ליפמן בסימן שמ"ח, שהילני המלכה, שקורין לה אלינא, היתה בימי הלל, ובין דבריו בסימן רס"ב ושל"ב, שהילני אשת ינאי המלך היתה. ואולם בינתים נסתבך אייזנמיינגר בדברי ר' ליפמן בסימן רס"ב, בדלגו על שורה שלמה, ובסמכו על נוסחה מוטעה, שעל־פיה שנת רנ"ח לבנין הבית היא שנת ג' אלפים לבריאת עולם, (ולא ג' אלפים תרט"ו, כמו שצריך להיות, וכמו שהוא ברוב כתבי־היד המדוייקים), ויצא לו שהורקנוס הוא אשר נתלה בימי יוליו"ש קיסר! (ע' חלק א' עמוד רמ"ה).

88) darinen ist kein witz oder verstand zu finden (244).

מענותיהם, ולכן הם שרים Triumphum ante Victoriam. ואולם בכלל דבר „הנצחון" הולך ונשכח מלב הנוצרים 103), עד שקוסטר 104) חושבו לאחד מספרי התלמוד.

האנושות מתגברת לאט-לאט על דברי ריבה ומצותה, ואם נשארה עוד תהום רבה בין היהדות והנצרות, — השקפת-עולם מעבר מזה והשקפת-עולם מעבר מזה. רק מה שנתן לנו ר' ליפמן בהגנת השקפת-העולם של היהדות הוא הקיים והיציב ביצירתו.

103) בפירושיהם לכתבי־הקדש נזכרים בו לפעמים ומקדישים לו פרק או מאמר קטן. ככה ווזנר (Johannes Samuel Wiesner): Disputatio super Nachumi R. Lipmanni, אירלאַנגן 1760, 4°; וככה, ביחוד, האַרנברגיום (J. C. Harenbergius): Vindiciae Vaticiniorum Amosi, recte expositorum ab interpretationibus, quas R. Lippmannus in Sefer Nizzachon opposuit opposuit Christianis (4° 1763).

104) Die Propheten, הערה ו' לעמוד ק"כ.

שעל כתפות החמור נראית כשתי וערב" („הנצחון", סימן רס"ב) ואולם, אומר שודט, ר' ליפמן החמורי 98) צריך לדעת, שראיה כזאת לא עלתה מעולם על לב נוצרי.

ובכל-זאת, תוך כדי-דבור, מזכיר שודט את דברי ר' מאיר האומר, שמתוך דברי קרמואל הנ"ל יכולים לבוא לידי ספק, אם בפגוש הנוצרי את החמור איננו צריך להשחוות לצלב שעליו, — ספק שעורר כבר הכומר נחמן קלוידיוס בשנת 900 לסה"נ בכנסיה הטברית. וכן יעקב בוסיום בספרו על הצלב המנצח אומר בפירוש, שלתועלת גדולה לנו ולכבוד הבורא עושה הפלא קרה הדבר כך, שחיות בלתי-משכילות אחדות נושאות בגופן את אות-הצלב המרומם והקדוש.

לו חי ר' ליפמן בזמננו, מוסיף שודט, כי אז יכול היה להביא נגד הנוצרים מה שמכסימיליאן מיסון מספר במסעו לאיטליה, מפי עד ראיה: שבוירונה חגים בכל שנה את חג האתון שרכב עליה ישו בירושלים, ואשר באה לוירונה אחרי עברה ימים רבים וגליהם לפניה כבדולת, ואשר חיתה שם זמן מה, ושגופתה עודנה עומדת בבית-תפלתם.

ואולם — מעיר שודט — האין חמורו של משיח-היהודים חשוב יותר? האם לא נוצר פי האתון של בלעם בערב שבת בין השמשות? והאם אין חמורו של משיח מיוצאי מעיה של אותה אתון? והאם לא רכבו כבר על אתון זו: אברהם, אשת משה ובניו? והאם אין החמור הזה יפה ורב-גונים, ככל הכתוב בספרו של אייזנמנגר?

שודט מוסיף כאן לצחוק לספורו של מיסון ומביא ספור עוד יותר מגוחך: שבגינואה היו מראים את זנבו של החמור שרכב עליו ישו בירושלים. ואולם לבסוף הוא מתחזק ואומר: חפצים אנו בכל זאת להראות לו לר' ליפמן, שהיהודים נתנו ערך יותר רב לחמורים ולחסידותם מאשר עשו זאת הנוצרים. והוא מביא, מתוך ה„מעשה בוך", את הספורים על-דבר חמורו של ר' יוסי ועל-דבר חמורו של ר' פנחס בן יאיר.

ככה נחתם הוכוח ברוח ליצנות והתול.

מעכשו אין כל ענין „הנצחון" אלא חומר לביבליוגרפים, המוסיפים עוד לדבר בשפת בני המאה השבע-עשרה, בהטילם בו ארס מזמן לזמן. כבאר-טולוצי 99) ובוואלף 100), כן גם די-רוסי 101) קורא עוד לספרנו „הכתב האנטיכריסטי היותר משחת". אופפירגילט 102) מכבד את הספר בתואר יותר מודרני, בקראו לחבור של ר' ליפמן „שכור אלוה": ein recht gottloses Buch.

והוא לועג לשם „נצחון", שבו מוכיחים היהודים, עד כמה גדלה עקשנותם ועד כמה צדק ענינם בעיניהם, עד שהם בטוחים, שאין מי שיסתור

---

98) Der eselhafte R. Lipman.

99) ב„ביבליותיקה" שלו ערך ליפמן.

100) ב„ביבליותיקה" שלו חלק א' עמוד תשל"ה.

101) עיין Mss. Codices Hebraici Bibliothecae I. B. De Rossi חלק ב' עמוד כ"א., קובץ שצ"ד; ובן Bibliotheca Judaica Antichristiana עמוד נ"ד וכו'.

102) Von den juedischen Gelehrten, עמוד קמ"א; השוה עצותיו למתוכרים (שם עמוד ק"פ—רי"א).

רבי יום טוב ליפמן מיהלהויזן

חלק שני

ספר האשכול

לרבי יום־טוב ליפמן מיהלהויזן
המכונה
ט ב י ו מ י

יוצא לאור בפעם הראשונה
מתוך כתב־יד יחיד
עם הגהות והערות ומבוא

ונספח עליו:

ספר כוונת התפלה

יוצא לאור אף הוא בפעם הראשונה
מתוך כתב־יד יחיד

על־ידי
יהודה קופמן

ספר האשכול

לטביומי

לזכר מורי ורבי
החכם דר. צבי מאלטער
ז"ל

מבוא לספר האשכול

הראשון אשר גלה את דבר מציאות ספר „האשכול" ושייכותו לר' ליפמן היה ר' שניאור זקש 1). באמת גלה שני דברים בבת-אחת. בקראו בשער הספר „ברוך שאמר" לר' שמשון בר' אליעזר את המלים: „וגם באחרונה פירוש נפלא — — — על תמונת אותיות הא"ב לחד מן קמאי הוא בעהמח"ס האשכול", התחיל לדרוש ולחקור, מי הוא המחבר המקובל הזה. אחד מחכמי דורו 2) יחס את הפירוש הזה להראב"ד השני, היחידי מהרבנים הידוע לנו בתור מחבר ספר בשם „אשכול". ואולם די היה לזקש להביט בפנים הפירוש כדי להוכח, שזוהי שגיאה גסה. ראשית, „האשכול של הראב"ד ידוע לנו בתור קובץ הלכות, ו„האשכול" הנזכר בפירוש ה„אלפא ביתא" עוסק, כנראה, בקבלה. שנית, מחבר פירוש ה„אלפא ביתא" חותם את שמו טביומי, והמעתיק גומר את העתקתו במלים: „סליק ס' הא"ב אשר יסד מהר"ל שליו", ושם הראב"ד היה, כידוע, ר' אברהם בר' יצחק אב"ד. שלישית, מזכיר מחבר ספר ה„אלפא ביתא" שמות חכמים המאוחרים הרבה להראב"ד. על יסוד כל אלה הראיות בא זקש לידי החלטה, שספר ה„אלפא ביתא" נכתב לא על-ידי הראב"ד השני, כי-אם על-ידי מחבר אחד בשם ר' יום טוב ליפמן; זה מפרש את חתימתו „טביומי"; זה מפרש גם את הכנוי „מהר"ל", שבו קוראו המעתיק, לאמר: מהר' ליפמן; המלה שליו היא ר"ת של המלים: „שיחיה לאורך ימים ושנים" 3); המחבר הזה, איפוא, כתב גם ספר אחר בקבלה בשם „האשכול".

אחר-כך עלתה בדעתו של זקש לשער, שכל ההגהות אשר בספר „ברוך שאמר", שיש בהן עניני קבלה שייכות לר' יום טוב ליפמן זה, בעל „האשכול". ומכיון שמצא בהגהה אחת 4): „וכן מצאתי בארפורט הרבה תפילין, שהיו כל הצדיקים כפופים כמו עיינין, ופסלתי אותן לפני מהר"א כ"ץ", שער, שמחבר ספר ה„אלפא ביתא" ובעל ההגהה הזאת הוא אותו ר' ליפמן, הנזכר ב„תרומת הדשן" 5) בתור אחד הזקנים, אשר ישבו יחד עם ר' אברהם כ"ץ בועד ארפורט.

אמנם שגה זקש בזה, כי ר' שמשון בר' אליעזר ברוך שאמר הוא שהיה בודק תפלין של סופרים אחרים ופוסלם, והוא שהסכים הר"א כ"ץ על-ידו, כמו שנראה ברור מספר „ברוך שאמר" 6). ואולם שגיאה זו הועילה הרבה

---

1) עיין מכתבו ב„כרם חמד" כרך ח' (1854) עמוד ר"ז בהערה.

2) פירשט, Bibliotheca Judaica, חלק א' עמוד צ"ב.

3) על ערך זה של מלה זו עמד כבר צונץ בספרו Zur Geschichte und Literatur (1845), עמוד שי"ב.

4) „ברוך שאמר" דף י"ב עמוד ב' (שקלאוו תקס"ד).

5) „פסקים וכתבים" סימן כ"ד.

6) דף ח':

בשעה שסגנונו של ר׳ ליפמן, אפילו בספר „האשכול״, הוא קל, פשוט ובהיר.

ב. מחבר הפירוש על ה„מדע״ יודע ערבית, כנראה 10), ור׳ ליפמן אין לנו שום רמז על ידיעתו בשפה זו בשום אחד מספריו.

ג. ר׳ ליפמן אוהב להזכיר שמות חכמים וגדולים ולהביא את מאמריהם ודעותיהם; מחבר הפירוש איננו מזכיר אף אחד מהחכמים שקדמו לו.

ד. ר׳ ליפמן מזכיר בכל ספר מספריו את הספרים שכתב לפני זה: ב„אשכול״ הוא מזכיר את „הנצחון״, ואולי גם את פירושו לספר יצירה; בא״ב — את „האשכול״ ואת פירושו לספר יצירה; במאמר „כוונת התפלה״ — את „האשכול״ ו„הנצחון״ וגם את „ספר הברית״ שלו; בפירוש שלפנינו אין זכר לאחד מאלה; ובספרי ר׳ ליפמן הידועים לנו אין זכר לפירוש זה.

ה. מחבר הפירוש אמנם גם הוא מחסידי הקבלה, ואולם הוא מעלים את נטיתו בתמונות לשוניות בלתי מצויות ובלתי ידועות לר׳ ליפמן: ככה הוא קורא למקובל — „מעיין בנקבי המשכית״ 12); לאדם בכלל — „הילד המסכן״ 13); לפשוטים שבבני-אדם — „רועי-צאן הלובשים כתנות עור״ 14). הרמב״ם הוא אצלו: „משה הנאמן בבית החכמה״ 15), וכדומה.

ו. מחבר הפירוש משתמש במלים זרות, כמו גרמטיקא 16), מה שאין למצא אצל ר׳ ליפמן.

אמנם יד מעתיק אחד כתבה את הפירוש ואת „האשכול״; ואולם אף-על-פי שהכתב אחד והניר אחד, הנה אין מספר השורות בכל עמוד שוה בשתי החוברות, שבראשונה מספרן מכ״ח עד ל׳ לעמוד (רק פעם אחת ל״א), ובשניה מספרן מל״א עד ל״ד.

שספר „האשכול״ שייך לר׳ ליפמן, בזה אין שום ספק:

א. המחבר מזכיר פעמים את ספר „הנצחון״: בראש הספר ובסופו. כמו שאמרנו מתחיל הספר במאמר: „ועץ החיים פירשתי יפה בס׳ הנצחון״; ואמנם אנו מוצאים את פירושו על עץ החיים ועץ הדעת ב„הנצחון״ סימן י׳. ספר „האשכול״ גומר בהסתכלות עמוקה בחילוק, אשר בין עושה הטוב לבד ובין החכם המשכיל, ובשכרם לעתיד לבוא; והוא מעיר על זה: „כדפי׳ בנצחון״; ואמנם בשפה יותר גלויה ויותר מובנה להמון, אבל לא פחות

והכמות מתייב ראשונות בעצם הנושאו, והעלה הראשונה הלא (?) יחסנו אליו האחדות להסיר השניות״ (בקובץ דף ב: שורה י״ב—י״ד).

10) למשל, בדף א: שורה י״ח: „מלת שם [בקמץ] מלה (בכ״י: מלת) ערבית, ואם היא עברית, אמנם הוראתה בעברי זולת הוראתה (בכ״י: הוראת) בערבי, כי בעברי הוראתה היא (בכ״י: הו׳) שמוש פועל מורה מקום, ובערבי הוא שם מורה המציאות״.

11) עיין על כל אלה בחלק א׳ פרק ג׳.

12) בקובץ ד׳ שורה ת׳; וכן ז. 6.

13) שם ג: 19.

14) שם ו: 15 וכן ט. 5 ובכמה מקומות.

15) שם יב. 6.

16) י: 10, ואולי במקום גיאומטריה.

לברר את העובדה, שר' יום טוב ליפמן מיהלהויזן, המכונה טביומי, היה בעל ה„אלפא ביתא" ובעל „האשכול". ותיתי לו לזקש שנתגלה דבר זה על-ידו.

כשהגיע זקש לידי-כך, שר' יום טוב ליפמן זה הוא בן דורו של ר' אברהם כ"ץ, שער שזהו ר' ליפמן מיהלהוזן, מחבר ספר „הנצחון". הודיע את השערתו לר' משה שטיינשניידר, וזה הודה לדבריו. אז התחיל זקש להשוות את ספר „הנצחון" לספר ה„אלפא ביתא" ומצא שצדק בדעתו.

גרץ 7) מקבל את החלטת המלומדים האלה, והוא מביא דברים מתוך פירוש התפלה לר' הירץ ש"ץ, המוסר בהקדמתו חלקים ממאמר ל„מהר"ל נצחון מק"ק פראג", שבו מזכיר המחבר גם את „הנצחון", גם את „האשכול": „ובנצחון הארכתי", „והם סודות מפורשים בס' אשכול", „כאשר הוכחתי בס' אשכול ובספר נצחון".

ואולם ספר „האשכול" היה נחשב כאובד, כי לא נמצא מעולם לא בין הספרים הנדפסים ולא ברשימות כתבי-היד של בתי-אוצרות-הספרים הגדולים. ואולם זה מקרוב נמצא הספר בקבוצת כתבי-יד 8) אשר קנה בית מדרש הרבנים בניו-יורק.

לספר „האשכול" שנמצא כעת חסרים ההקדמה וחלק אחד, — כנראה, קטן מאד, — מגוף הספר. החלק שבידינו מתחיל במלים: „ועץ החיים ועץ הדעת פירשתי יפה בספר הנצחון". בשורה הראשונה של דף י"ג עמוד א' של כתב-יד ראשון בקובץ, הכתוב על ניר 8° באותיות כתב אשכנז של המאה החמש-עשרה.

י"ב הדפים שלפניו הם פירוש על ארבעת הפרקים הראשונים של „ספר המדע" להרמב"ם. הפירוש הזה נפסק בסוף דף י"ב ע"ב, ואין דף י"ג ולא אחד מהדפים הבאים אחריו ממשיכו. הפירוש הזה אינו שייך לספר „האשכול" ואינו חלק ממנו, ראשית, מפני שאין תכנו מתאים כלל לתוכן „האשכול"; ושנית, מפני שאז נצטרך לראות בפירוש הזה, המתחיל בדף א' עמוד ב' את ההקדמה לספר „האשכול"; ואולם תוכן ההקדמה ידוע לנו קצת מגוף ספר „האשכול", ואין בפירוש שלפנינו אף רמז לתוכן זה.

אפשר היה לשער, שהפירוש הזה הוא ספר אחר של ר' ליפמן, ספר שלא נודע לנו עד עכשו. ואולם יש ראיות אחדות העומדות כנגד ההשערה הזאת:

א. סגנון הפירוש הוא קשה ומלא מונחים פילוסופיים מרכבים 9),

---

7) Geschichte der Juden, חלק ח' עמוד ע"ז (הוצאה א').

8) כתב-יד זה היה בידי המו"ל של „מגלת אסתר בלשון ערבית" בארם צובה. ברשימה אשר ספח להוצאה זו נזכר גם „ספר האשכול לר' יו"ט על ספר המורה". וברור הדבר, שטעה לחשוב, שי"ב הדפים הראשונים של הכ"י, שאינם כלל חלק מ„האשכול", — כמו שנראה להלן — שבאמת אינם אלא פירוש על הפרקים הראשונים של ספר המדע, הם פירוש על המורה. ועל זה סמך ר"ש פאָזנאַנסקי במאמרו „מגלת אסתר בלשון ערבית" (ב„הצופה מארץ הגר" שנה ד', תרע"ה, בודאַפּעשט) וכתב: „והנה עד כה דימו, שהספר הזה הוא בקבלה, לכן לא חשבו גם הרמש"ש בין מבארי המורה ברשימתו בהמאסף „ברכת אברהם". ואולם, כמו שנראה להלן, צדקו זקש ושטיינשניידר בהשערתם.

9) למשל: „האחד והמספר המרכב מאחדים הם מקרים בסוג הכמות המתפרק,

מזכיר להלן ב„כוונת התפלה", אבל רשמים נשארו לנו עוד ב„האשכול" (יב:).

ו. המחבר חותם את ספר „האשכול" בשם טביומי, ככל אשר הוא חותם את כל כתביו בקבלה: את ה„אלפא ביתא", את הפירוש על שיר היחוד ואולי גם את ציוניו ואת תפלתו.

ז. המעתיק כותב בסוף הספר: נשלם ס' האשכול שיסד מה"ר יום טוב.

ה. שם הספר „האשכול" עם הכולל שלו בגימטריא „ליפמן מיהלהוזן", וידועה לנו דרך ר' ליפמן לרמוז את שמו בחבוריו.

ספר „האשכול" נכתב אחרי „הנצחון", הנזכר בו, ולפני ספר „אלפא ביתא", המזכירו. ולכן יש לשער, שהפרט של המעתיק: „נשלם ספר האשכול שיסד מה"ר יום טוב שנת יום טוב לפרט", איננו פרט השלמת ההעתקה, כי אם פרט השלמת החבור, שהיתה בשנת קע"ג, כ"ט שנים אחרי חבור „הנצחון", וכי' שנים לפני חבור ה„אלפא ביתא". אפשר שנודע לו למעתיק הפרט הזה מהקדמת ספר „האשכול". ומה נאה הדבר לר' ליפמן להעלים גם את שנת חבורו בשמו. ואפשר גם שהיה המעתיק אחד מתלמידי ר' ליפמן והעתיק בעוד רבו חי, ולכן לא הזכירו בברכת-המתים. ועוד אפשר שנעשתה ההעתקה בשנת החבור.

כמו שאמרנו לעיל, מתחיל כתב-יד „האשכול" בדף י"ג של הקובץ שלפנינו. וגומר הוא בדף כ"ח. נמצא שמספר דפיו ט"ז. מספר השורות הוא מל"א עד ל"ד לעמוד 18). המעתיק לא היה נזהר ביחור לא בהעתקתו ולא בהגהתו. הוא החסיר על-פי רוב סימני ראשי-תיבות וסימני הקצור; לא נזהר אפילו בהעתקת פסוקים מכתבי-הקדש כצורתם; לא חש לתקן שגיאות בולטות. אבל, לעומת זאת, נזהר מהשמטות ומסרוסים, וכמעט בכל מקום אפשר לעמוד על צורת המקור. ועל זה נודה לו.

תוכן „האשכול" בקצור הוא כך.

בהקדמה החסרה לנו הציע, כנראה, את השקפתו, „שהתורה משולשת", כלומר, שיכולים להבינה בדרך הפשט, העיון והקבלה (השוה: „האשכול" יג. 16). שם הביע גם את הרעיון, שבדבר קדושת הקבלה לא היתה מעולם מחלוקת בין חכמי-ישראל הראשונים, ורק האחרונים, לחולשת-דעתם, נחלקו בדבר (שם). כי הקבלה היא מדרגה עליונה, שרק הצדיקים זוכים לעלות אליה (טז: 4), ואין מוסרין אותה אלא למי שיש בו ה' דברים (ספר א"ב הקדמה לפ"ד) ובלי הכנה אין לבוא אליה (שם פ"ד אות א'). ואולם עיקר הקבלה — תורת הספירות — איננו מחייב, ח"ו, רבוי באחדותו השלמה של הבורא (שם שם אות י', ובמאמר „כוונת התפלה"), שהוא ראשון ואחרון בלתי זמן (ספר א"ב אות א'). אפשר עוד שנתבאר בהקדמה, שמעשה מרכבה נרמז בפרשת בראשית ומעשה בראשית בפרשת המרכבה („האשכול" ה: 26).

את גוף הספר יכולים לחלק לשלשה פרקים נכרים, שיכולים לקרא להם:
א) מעשה בראשית, ב) מעשה מרכבה, ג) סדר המרכבה בספירות.

בחלק החסר מגוף הספר בא, בודאי, פירוש קצר על מעשה בראשית לפי

---

18) ל"א בעמודי דף א. ודף ז.; ל"ג בעמודי הדפים ג', י"א, י"ג וי"ד; ל"ד — בעמודי הדפים י"ב, ט"ו, ט"ז; ול"ב — בעמודי שאר הדפים.

חזקה ופחות מדגישה את הרעיון העיקרי, הוא משמיענו את דעתו בזה ב„הנצחון" סימן קכ"ד.

ב. מקומות רבים שאין המחבר מזכיר בהם את שם „הנצחון" לקוחים משם. מקום העדן — שב„האשכול" (א.) הוזכר גם ב„הנצחון" (ע"ז); הפירוש על המאמר בפרקי ר' אליעזר (אש' א. נצ' ב); ענין ד' יסודות (אש' א: נצ' ב); מלת „את" בפסוק „וארא את ה'" (אש' יא: נצ' רכ"ג); יחוס הכסא אל הכבוד (אש' שם נצ' ז'); דמות כבוד ה' (אש' יב: נצ' ר"ט); אדום רמז לדין (אש' טו: נצ' פ); פירוש יונתן בן עוזיאל על קדוש, קדוש, קדוש (אש' טז. נצ' רכ"ד).

ג. הסגנון אחד הוא ב„הנצחון" וב„האשכול". ב„הנצחון" (קכ"ז) קורא ר' ליפמן: „ואתה בני, פקח עיניך וראה", ובמקום אחר (ב): „ואתה, בן-אדם, דע את אלהי אביך ועבדהו", ובמקום אחר (קנ"ד): „ועתה, בני אל חי, שימו דברי אלה על לבבכם"; וב„האשכול" (טז.) הוא אומר: „ואתה, בני, דע אלהי אביך ועבדהו, ושמת דברי אלה על לבבך". ב„הנצחון" (קטו) מוסר ר' ליפמן קבלה מאת ר' שמריה מניגרופונם במלים „כמו שינקתי מדברי ר"ש מניגרופונס". וב„האשכול" (ד:) הוא כותב: „כאשר ינקתי מדברי רמב"ן", ובמקום אחר (טז.): „לפי אשר ינקתי מדברי רז"ל וחז"ל".

ד. ספר ה„אלפא ביתא" מזכיר עשר פעמים את „האשכול". חצי המאמרים המובאים שם נמצאים בגוף הספר שלנו. בפרק ג' אות וי"ו מדבר בעל הא"ב על י"ו פנים אשר לחיה אחת ומוסיף, שגם העולם נחלק לי"ו, — וענין זה נמצא ב„האשכול" ז:, ח., יג:; באות מ"ם שם הוא מדבר על מליצה משל וחידה, שעל-פיהן מתפרשת התורה, — עיקר ענין זה נתפרש, כנראה, בהקדמה ל„האשכול" החסרה לנו, ואולם בכל ספר „האשכול" נשנה רעיון זה פעמים אחדות (א., ד:, ה:, יג:, טז.); בפרק ד' הוא מדבר על רמזי המלה „בראשית", — וכמעט כולם נרמזו גם ב„האשכול" (ד:); ענין ד' נהרות שבגן עדן רומז על-פי הא"ב (שם אות מ"ם) לד' מחנות, — וכן הוא ב„האשכול" (ה:); בסוף הא"ב מתבאר גודל קדושת מספר ארבעה, שכל העולמות וכל הספירות נכללים בו, — וכן ב„האשכול" (יד.): „עשר ספירות נכללות בארבע, וכן עשרה שכלים נכללים בארבע, ותשעה גלגלים וחומר ראשון משלים לעשרה, וכללם — ארבע יסודות". יתר עניני הא"ב הלקוחים מ„האשכול" 17) היו בודאי בהקדמה או בחלק החסר מגוף הספר.

ה. במאמר „כוונת התפלה" מדבר ר' ליפמן על סוד ארבע כנפים לאחד וגומר: „והם סודות מפורשים בס' אשכול"; ואמנם ב„האשכול" (דף יד.) הוא מפרש, שהכוונה לעשר ספירות הנכללות בארבע (חסד, גבורה, תפארת, מלכות). להלן ב„כוונת התפלה" הוא מדבר על שאין העולם בכללו: הדומם והצומח והחי והמדבר, והיסודות והגלגלים והשכלים — יכול להתקיים בלי שפע מאת הבורא, ואומר „כאשר הוכחתי בספר האשכול ע"ד משל", והנה עיקר הענין נשנה פעמים אחדות ב„האשכול", אבל המשל היה נמצא, כנראה, בהקדמה החסרה לנו. וכן יש לשער, שבהקדמה האריך בענין האחדות, שהוא

17) כולם בפרק ד': בהקדמה, בד"ה א' ובד"ה י'.

ולבאר כל אשר לא פירשו (שם 27—31). אחר זה שב המחבר שנית לענינו, והוא מקדים הצעה אחת כוללת: כל העולם נחלק לארבעה: דומם, צומח, חי, מדבר; כל אחד מאלה נחלק לארבעה; הרי י״ו פנים לעולם. מנהיגי העולם הזה הם הגלגלים, לגלגלים יש נפשות ושכלים. הנפשות הן המלאכים, השכלים הנפרדים מלאכי השרת. תנועת כל גלגל היא מחמת ד׳ כחות. וארבע סבות אלו גורמות ערבוב ארבעת היסודות (ו: 20 — ו. 31). ואחרי הצעה זו מבאר המחבר באריכות את המראה הגדול (ו: 20 — יג: 20). מפרש הוא את שתי המרכבות (יחזקאל א׳ וי׳) כאחת. ועיקר דבריו — פירוש דברי הרמב״ם בהקדמה לחלק ג׳ ובפרקים א׳-ז׳ שם, על-פי הנרבוני והלועזי.

כשהוא מגיע לפסוק „ויהי קול מעל לרקיע״, הוא מפסיק את הענין ומתוכח באריכות (ט. 1 — י: 12) עם הנרבוני, המודה לדעת אריסטו, שאין קול לגלגלים. הוא מתחיל את הוכוח כמנוסה בוכוחים: „ויחזקאל נביא היה, וידע שעתידים יש מהחכמים לטעות בדבר זה, ע״כ כפל דבריו והחזיקם, להודיע [שיש קול] לתנועת הרקיע העליון״ (ט. 1—2). אחר-כך מביא המחבר דברי הנרבוני, האומר, שדברי יחזקאל מיוסדים על הדעת האומרת, שגלגל קבוע ומזל חוזר, ואולם כבר נצחו חכמי האומות בזה את חכמי ישראל (5—11). כנגד זה קם בעל-„האשכול״ בכל כחו: „ודבר זה כשגגה שיוצאת מלפני השליט ! וחלילה וחס שתהיה בתורתנו הנאמרת בנבואה אות אחת בלתי שלמה; ואיך יעלה על הדעת שמה שאמרו חכמי המשנה: „נצחו חכמי האומות את חכמי ישראל״, — שדעתם על נביאי האמת? והלא הנבואה למעלה מן החכמה? — — — ואיך תנטה הדעת אחר חכמת אומות העולם כנגד דעת הנביאים?״ (11—20). הנרבוני, אומר המחבר, חושב, שאי-אפשר שיהיה קול לגלגלים, מפני שחכמי הטבע רואים את סבת הקול בהתמוגגות האויר, ומאחר שאין מקום פנוי בין הגלגלים, אין שם דבר שיוליד הקול (20—28). ואולם הוא „חשב זה למופת חתוך, ואני חושבו למופת מחותך״, כי גם בלי בריחת אויר רב בהתחככות אנו שומעים קול, וביחוד כשהשמים זכים וקשים, והוא מוסיף להביא ראיות לדעתו (ט. 28 — ט: 21), שגם לאמונת גלגל חוזר יש קול לגלגלים. אחר זה הוא מתאמץ ליישב את דברי הרמב״ם, הנשמעים גם הם לפי פשוטם, כהודאה לדעת אריסטו. חלילה וחס ! ודוחק הוא לפרש את דברי הרמב״ם לפי דעתו. ומתוך כך הוא מוצא שעת הכושר להוכיח עוד הפעם את הנרבוני: „ואף שהחכם מיישט״ר וויד״ל לא היה מפלפל לתרץ קושיתו, מ״מ לא היה לו לתת נביאינו חסרי שכל אחר שכל אחד, טוב היה לו לתלות הדבר בחכמי המשנה״ (עיין שם ט: 22 — י. 22). אחר כך הוא מביא ראיה לדעה המקובלת מדברי „הגאון הקדום בכל חכמת העיון״ רבינו בחיי ז״ל בשירו („בשבחו״) ברכי נפשי: „וכוכבים קבועים בגלגל רום, פותחים ביום שירה לעושם, ונותנים זמירות בלילה לקונם״ (22—27), וגם מדברי הנרבוני בעצמו בפירושו לפרק ח׳ מחלק ב׳ של ה„מורה״ על פסוקי „הללויה הללו אל בקדשו״ (י. 27 — י: 1). ואחר שהוא מבאר, שאין אנו שומעים הקול לרוב הרגלנו בו, הוא עומד על השאלה, מה צורך יש בקולות הגלגלים, ומביע את הרעיון, שבהיות תנועות הגלגלים שונות זו מזו, בודאי גם קולותיהם שונים. ומכאן מצטרפת בת-קול, כשיש

פשוטו. סוף הפירוש הזה בא בכתב-יד שלפנינו (א. 1—7) והוא עוסק בפירוש עץ החיים ועץ הדעת, מקום גן-העדן וארבעת נהרותיו. זהו מה שיכולים לקרא לו חלק א׳ מפרק א׳.

אחר-כך בא כאן באור מעשה בראשית לפי חכמת העיון. חלק זה, שיכולים לקרא לו חלק ב׳ מפרק א׳, מתחיל בהקדמה קצרה (א 7—13), אשר בה אומר לנו המחבר, שאת עיקר הפירוש הזה גלה כבר „הרב הגדול רמב״ם במאמרו הנכבד, ובארוהו מישט״ר ויד״ל והרב שלמה הלועזי״, ושהוא בא רק „לבחר מדבריהם ולהוסיף עליהם״. בגוף הפירוש מבאר הרב את הפרקים א׳—ד׳ מפרשת בראשית באור ארוך („האשכול״ א. 7; ד: 21). כל דבריו בחלק זה בנויים על מה שבאר הרמב״ם בפרק ל׳ מחלק ב׳ בספר „המורה״ ועל מה שרמז אליו הרמב״ם ובארו הנרבוני. ההוספות הן רק בפרטי באורי פסוקים אחדים, ואולי לקוחים גם אלה ברובם מפירוש הרב שלמה הלועזי.

מה שיכולים לקרא לו חלק ג׳ מפרק א׳ עוסק בפירוש מעשה בראשית לפי חכמת הקבלה. אל החלק הזה עובר המחבר אחרי הקדמה קצרה (ד: 22—23), שבה הוא מודיע, שהוא רק רומז לפירוש „ע״פ החידה״ ושהוא עושה זאת „לפי אשר ינק מדברי רמב״ן ומתוך יתר דברי הקבלה״. גוף הפירוש מבאר בקצור נמרץ („האשכול״ ד: 23; ה: 16) את סודות היצירה לפי חכמת-הספירות 19). רוב דבריו בחלק זה לקוחים מפירוש הרמב״ן על התורה ומספר הבהיר.

בסוף הפרק באה חתימה, שבחלקה הראשון מביע המחבר את שמחתו על שצדקו כל שלשת הפירושים, לאפוקי מן הטועים לחשוב שהתורה נדרשת רק לפי פשוטה, או רק לפי העיון, או רק לפי הקבלה: „אבל התורה אל שלשתן כוונה״ (ה: 16—22); ובחלקה השני אומר לנו המחבר, שבאמת לא פירש לנו כל הפרשה ולא רובה, ורק מיעוטא דמיעוטא רמז בה, כדי להוכיח „שהתורה משולשת״ (שם 22—25).

פרק ב׳ מתחיל בהקדמה קטנה (שם 25—29), שבה מרמז המחבר, שהוא בא לדרוש במעשה מרכבה ולהראות, שמעשה בראשית נרמז בה, כי העולם העליון רומז על התחתון, כשם שהתחתון רומז על העליון; ולכן יפרש גם פרשת המרכבה לפי הפשט והעיון והקבלה.

חלק א׳ מפרק ב׳ מפרש בקצרה („האשכול״ ה: 29 — ו. 8) את עיקר מעשה מרכבה לפי הפשט. לפי דעתו, כל אלה דמיונות הם, כדמיונות ציורי ירמיה.

חלק ב׳ מפרק ב׳ מתחיל, כמעט בלי הקדמות, לבאר את מעשה המרכבה לפי העיון. הוא מפרש את הפסוקים הראשונים שביחזקאל א׳ (שם ו. 8 — ו. 27); יחזקאל הוא בן שלשים שנה: גופו שלם, כלתה רתיחת הבחרות; זמן ההתגלות הוא בחודש תמוז: החמה בגבורתה וזכות מאורה מחכימה; הנביא נמצא על נהר כבר, „כי ההתבודדות באויר הנהר מצלילה הדעת״, ואז נפתחו השמים וראה מראות אלהים עד מעבר לשמים. פה מפסיק המחבר ואומר לנו, שגם פה עיקר פירוש המראה גלה לנו הרמב״ם ובארו את דבריו מישט״ר ויד״ל והר׳ שלמה הלועזי, והוא בא רק לברור מדבריהם ולהוסיף

19) עיין לעיל חלק א׳ פרק ב׳ עמוד 41.

מה שנקרא לו חלק ג' מפרק ב' של „האשכול" עוסק בפירוש מעשה מרכבה לפי חכמת הקבלה. אל החלק הזה עובר המחבר על-ידי הקדמה קצרה (יג: 23—29), שבה הוא רומז על מקורותיו: יונתן בן עוזיאל, פירוש ר' דוד קמחי, דברי בעל ה„מערכת", יתר ספרי הקבלה ו„תוספת הדרך נחני אלהים". הוא מעיר גם, שהרוב מובן כבר מהמשל, ואולם פרטים אחדים יש לפרש פירוש אחר. בחלק זה מפרש המחבר, שהחיות הן עולם השכלים, ושארבעה מחנות מלאכים הם: מיכאל לדרום, גבריאל לצפון, רפאל למזרח, אוריאל למערב, י"ו פניהם הם י"ו כחותיהם, הרקיע שעל ראשי החיות הוא גלגל השכל, אשר ממנו נמצא עולם העליון, כדעת ר' שלמה גברול ב„כתר מלכות", הכסא הוא עשירית מלכות, והאדם החלוק רמז לי' ספירות, הנכללות בארבע: מדת החסד היא מדת אברהם — פני אריה — לדרום, ופחד יצחק לצפון, תפארת יעקב למזרח, ועשירית — מלכות — למערב (יג: 29 — יד. 22).

כאן מפסיק המחבר לבאר את „המבוכה הגדולה", השוררת בין חכמי הקבלה, המפרשים, שמדת החסד — פני אריה — מצד מזרח וכן כתב גם בעל ה„מערכת", שמדת אברהם למזרח, ושדגל מחנה יהודה 20) — גור אריה — למזרח. מחברנו בא ליישב את הסתירות: „ואנכי בדרך נחני אלהים אל האמת, שאין כאן סתירה כלל". והוא מיישב את כל הסתירות בטעם גיאוגרפי: משה רבנו במדבר היה עומד, בדרומה של ארץ ישראל, והיתה השכינה שורה בדרום המשכן, והיתה אז ימין החסד למזרח. וכן יחזקאל, העומד בצפונה של ארץ ישראל כנגד המקדש, רואה את הכרובים מימין לבית ופניהם נגדו, הרי ימינם למזרח. ואולם בבית קדש-הקדשים עצמו: השתחויה למערב, וימין החסד למזרח (יד. 22 — יד: 22).

החלק אשר נקרא לו פרק ג' אינו באמת אלא הפסקה קטנה בתוך חלק ג' מפרק ב'. בראש הפרק הזה כתב המחבר: „הילך סדר המרכבה בספירות" (יד: 23). והוא מפרש בקצרה (יד: 23 — טו. 15) את ענין הספירות בהתאמתן לשכלים ולגלגלים וליסודות 21).

ועוד הפעם חוזר המחבר לבאר את פסוקי המרכבה לפי חכמת הספירות (טו. 15 — טז. 19). אחרי שהוא מבאר את טבע החיות ופעולתן, הוא מפרש את דמות הכסא, שהיא אצילות אלהית, — דמות כמראה אדם — וזה „כלל האשכול, קודש הקדשים, לא שלח בו יונתן בן עוזיאל יד ללא תרגז עליו מאומה" (טו: 6—8). ואין לתמוה: „איך הגיע יחזקאל לאספקלריא המאירה המיוחדת לנבואת מרע"ה, כי מתוך האספקלריא שאינה מאירה ראה אור, אשר זרח בה מן המאירה" (26—29). ממרכבת יחזקאל עובר המחבר גם פה אל מרכבת ישעיה ומפרש את פירוש יונתן בן עוזיאל על קדוש, קדוש, קדוש, שהוא רומז לשלש ההשגות העליונות, והרביעית התחתונה חסרה כאן; ומה שאמר יונתן בן עוזיאל „קדיש על ארעא", אין פירושו על הארץ, רק ממעל לארץ, מעל הארץ הכוללת (טז. 10—12). ובזה נגמר עיקר הספר.

בחתימה הארוכה (טז. 19 — טז: 28) חוזר המחבר על אחדים מרעיונותיו העקריים. „המליצה והמשל והחידה שלשתן אמת". „אך מי הוא זה ואיזה

---

20) על מחלוקת המקובלים בדגלים ורמזיהם עיין „ציוני" במדבר.

21) וכבר הוצע הענין הזה לעיל חלק א' פרק ב' עמוד 41.

צורך באות ומופת (י: 1—6) ועוד, הלא „כתב רבינו סעדיה בספר האמונות שלפי חילוקי הנגינות יחזקו הארבע מידות בנפש החי" (6—8) ועוד, שלפי הדעה הנזכרת ב„מורה" חלק ב' פרק ח', קולם „כעין מוזיקא", והם מכבדים את ה' בגרונם (8—12).

אחרי הפסקה ארוכה זו באה הפסקה אחרת, ועוד הפעם וכוח עם הנרבוני (י: 12—31). וכוח זה שייך לסדר הכוכבים. לדעת נרבוני בפרק ט' מחלק ב יש לו לרמב"ם ספק, אם השמש באמצעותם של ז' הכוכבים אם לא; אבל ספק זה מחייב, שבצד אחד לא יתאמתו דברי יחזקאל, החושב את כל החמשה הנבוכים לאחד, שהרי אם השמש באמצע, בטלה אחדותם. ואולם בעל „האשכול" טוען: „חלילה לרבינו האלהי לחשוב כזאת על נביאי האמת". אלא ברור הדבר, שהשמש באמצע, כי כן ידוע לנו סדר הילוך הכוכבים: שצ"ם חנכ"ל, וכן סדרם „רבינו שלמה גברול" ב„כתר מלכות", וכן סדרם הרב בספר ה„מדע"; ואולם מה שהשמש באמצע אינו מפריע כלל את אחדותם, כי אין אחדותם אחדות מקום, אלא אפשר „שיוחדו בנבוכה או בדבר אחר ידוע לנביא". וכמו יחזקאל, כן גם דוד כללם יחד לחמשה הנבוכים.

מכאן ואילך שב המחבר לבאר את עניני המרכבה (י: 31 — יא: 14), כמו שראינו כבר, את שתי המרכבות שביחזקאל. ובגמרו את אלה הוא עובר למרכבת ישעיה (יא: 14 — יב. 21), אחרי הזכירו את מאמר רז"ל, שכל מה שראה יחזקאל ראה ישעיה.

בחתימת באור המרכבה באה חקירה ארוכה בענין מספר ההשגות, אם שלש הן או ארבע. ברור הדבר, שישעיה ויחזקאל בארו לנו במרכבותיהם את עניני שלשה העולמות המושגים בחכמות הלמודיות, הטבעיות והאלהיות (יב. 21—27). ואולם כלום אין השגה אחת למעלה מאלה? כאן מביא המחבר את דברי הרמב"ם במחלוקת רבי ור' יצחק בשאלת „עד היכן מעשה מרכבה" (יב. 27 — יב: 3); ואחרי חקרו בפירוש הרמב"ם הוא מוכיח, שבודאי „הודה הרב לחכמת הקבלה", והוא מוכיח זאת מדברי הרמב"ם בחלק א' פרק ה' ומדבריו בספר המדע (יב: 3 — יג. 13). והוא גומר: „אלא ודאי אין מחלוקת בדבר זה כלל בין חכמים הראשונים, וכן האמת! רק מחדש טעו בזה חכמים האחרונים, למיעוט דקדוק בחכמת אחרים זולת חכמתם, כדפי' בהקדמה" (13—16). ולזה מסכימים דברי הרמב"ם על ארבע מדרגות שבסולם (16—20). ועתה אין חילוק בין הרב ליב"ע אלא בפירוש הכתובים, שלדעת הרמב"ם, אליבא דר' יצחק, לא נזכרה כאן מעלה עליונה, ולדעת יונתן בן עוזיאל, אליבא דרבי, לא נזכרה כאן התחתונה (20—31). ואחרי שהוא מפרש את הנפקותא ואחרי שהוא מפרש, מדוע אין הטבעיות נקראות מרכבה, דעת רבי (יג. 30 — יג: 10), הוא מראה על החלוק שבין החכם והנביא, שהחכם מגיע בעיונו רק להשגה שלישית, והנביא משיג הרבה ענינים מהמעלה הרביעית, כמו שהשיגם גם יעקב אבינו במדרגות הסולם (יג: 10—20). וכאן באה החתימה של החלק הזה, היותר חשוב בספר: „והנה פירשתי המשל, אשר גילה לנו הרב הגדול, אשר עוררתי לזה עזר אלהי, ובזכותו [של הרב] היה לי אלהי אבי בעזרי, שהוספתי בביאורו הרבה דברים" (20—23).

ספר האשכול

לטביומי

א. ועץ החיים ועץ הדעת פירשתי יפה בספר הנצחון לפי מליצת פשוטו. והנה הגן הוא בארץ. ועלה בדעתי, שהוא תחת הקו השוה במזרחו, שנאמר: ויטע גן בעדן מקדם. אבל תלמי בספר העולם כתב גבולו מסביב, והוא בצד מערב לדרום משוה היום, ומעתה הא דכתיב מקדם צ״ל כתרגומו מלקדמין, והים לצד מזרח והרים לצד מערב, ונהרותיו פישון הוא נילוס, וגיחון סמוך לא״י, ופרת בסוף גבול, וחדקל בבבל. והכל אמת כפשוטו, ועכ״ז רמז לחכמת מעשה בראשית. וארז״ל: אין דורשין במעשה בראשית בשנים, מכ״ש שאין לכתוב הכל בלשון מבואר לכל, כ״א לנבון לחש לבדו. ועיקר פירושו לפי חכמת העיון הנקרא משל גילה לנו הרב הגדול רמב״ם במאמרו הנכבד, ובארו מיישט״ר ויד״ל והרב שלמה הלועזי. ואנכי בדרך נחני אלהים לבחר מדבריהם ולהוסיף עליהם לפי הצורך. ופירושו שב׳ של בראשית שימוש כמו ב׳ של ביום, ובראשית אין ר״ל בהתחלת הזמן, כי הזמן מכלל הנבראים כדפי׳. ומלת את השמים ויזת הארץ ר״ל, שעם השמים נבראו כל צבא

א 3. בראשית ב׳ ח׳. — 8. חגיגה פ״ב מ״א. — 13. בראשית א׳ א׳.

---

1 בספר הנצחון — סימן י׳.

2 והנה הגן וכו׳. כל החקירה הזאת בדבר מקום העדן לקוחה כמעט בלשונה ממש מפי׳ הנרבוני על „המורה“, ח״ב פ״ל עמוד מ״א (הוצאת גולדנטל, ווינה, 1852). בארץ — כן הוא בנרבוני שם, ובכ״י שלנו: הארץ. ועלה בדעתי — „נצחון“ ע״ז, ועיין ראב״ע בראשית ב׳ י׳.

3 תלמי בספר העולם — גם זת מהנרבוני. מתרגומי ספרי תלמי הידועים לנו אין גם אחד בשם „העולם“! ובהערות הגליון, שכתב שטיינשניידר בבאור הנרבוני שהיה בידו (נמצא כעת בספרית בית מדרש הרבנים בניו־יורק) הגיה: וכתב תלמי בספר „צורת העולם“ והוסיף „עיין לוית חן, כ״י מינכן 58, דף 128“.

4 לדרום — כן הוא בנרבוני שם, ובכתב־יד: ודרום.

5 מלקדמין — כן הוא בת״א, ובכתב־יד: מקדמין. והים — בנרבוני: והים המזרחי.

6 ופרת בסוף גבולה — כן הוא בנרבוני, ובכתב־יד: ופרת וגבולה.

7 והכל אמת כפשוטו, ועכ״ז רמז וכו׳, השוה את מאמרו הארוך בספר „הנצחון“ ש״ה—ש״ט.

9 מכ״ש שאין לכתוב — השוה „נצחון“ ר״ב.

10 העיון הנקרא משל — עיין לקמן ו. 8, 28; השוה גם ה: 16, 29, יג: 21, טז. 20.

11 במאמרו הנכבד — „מורה נבוכים“. עיין לקמן ד: 20, 21. מיישט״ר ויד״ל — כך הוא קורא בכל הספר לר׳ משה נרבוני ועיין לעיל חלק א׳ פרק ב׳ הערה י״ט. הרב שלמה הלועזי — עיין שם שם הערה כ׳.

13 ב׳ של בראשית שימוש כמו ב׳ של ביום, ובנרבוני שם: והב׳ כב׳ ביום ר״ל כלי, וברמב״ם שם: והבי״ת כבי״ת כלי.

14 ובראשית — הנבראים, כך נראה לתקן על פי הרמב״ם מו״נ ח״ב פ״ל, במקום „ובראשית ר״ל בהתחלת הזמן כי הזמן מכליל הנבראים“. כדפי׳, אולי בהקדמה.

15 ומלת את השמים — כן הוא בכתב־יד, ואולי יש לגרוס: ומלת את פירושה עם, ואת השמים ואת הארץ ר״ל וכו׳.

הוא, אשר יודע פשר יושר הכוונה בדבר עמוק כזה?" — לכן הוא מבקש סליחה על רוב גלוי. אחר-כך הוא מזהיר את הקורא שישים דברים אלה על לבו, כי קראום חז"ל דבר גדול, והם יתר שהכל תלוי בה. והוא מבאר מאמר ר' ישמעאל בדבר שעור יוצר בראשית — שעור כבוד הבורא, כפי שנתגלה ביצירת בראשית. היודע זאת יש לו חלק לעולם הבא, כי כשיצא שכלו אל הפועל, השיג את מושכלו ועלה לכת המלאכים, „ומי מורידו?" וכן לדברי רז"ל יש נשמות הגנוזות בערבות, מקום מיוחס למלאכים, ויש גנוזות תחת כסא הכבוד — מדרגה יותר עליונה, כי השכלים בעצמם מחולקים לפי השגתם (טז. 19 — טז: 9).

אמנם גם האנשים, שלא יצא שכלם לפועל, לא בתורה ולא בעיון ולא בקבלה, לא אבד נצחם ותוחלתם; אמת, שמדרגתם שפלה, ואולם אם רק עשו הטוב והרחיקו הרע ואם רק כוונו לאמונת האמת, תתקיים נשמתם אחר המות; ובהיות עיקר זכותם על-ידי כחות הגוף, יהיה גמולם גופני; ותקנתם היא — כאשר יקומו לחיי-עד, אז יצא שכלם אל הפועל. ואולם כמה גדולה ממעלתם מעלת מי שיצא שכלו לפועל בחיים האלה. הם „יזכו מיד אחר המות להמעלה הגדולה ביותר, ויעמדו בתחיית המתים ויזכו בקיום התמידי הטוב, אשר עין לא ראתה אלהים זולתם" (טז: 9—26).

והוא גומר בתפלה זכה: „יזכני ה' ית' לאור באור החיים [ליום] שכולו יום טוב". ואחר זה באה חתימתו: „כה אמרי הצעיר והזעיר והנקלה בעולם התחתון בהרכבה האחרונה, החתום טביומי".

אנו רואים לפנינו נסיון כביר להתאים את הפילוסופיה עם הקבלה, את תורת הגלגלים והשכלים עם תורת הספירות. ואולם הקבלה עומדת במדרגה היותר עליונה, ואליה יש להכין את הלבבות. ומה גדול חלקו של רב טביומי בעבודת-הכנה זו!

בהוצאת כתב-יד „האשכול" התאמצתי לתת את הנוסחה הנכונה, ובהערות העירותי על נוסחת כתב-היד ונמקתי את שנויי. בהערות השתדלתי גם למצוא את מקורותיו של ר' ליפמן ולהעיר על חדושיו. ביחוד חפצתי להשוות את דברי המחבר כאן לדבריו במקומות אחרים.

שמרתי על מדת השורות ועל סדר ההפסקות שבכתב-יד, נזהרתי מהכנסת סימני-הפסק במקום שיכול הקורא לעמוד על הענין גם בלעדיהם, וכן השארתי את הקצורים ואת ראשי-התיבות כמו שהיו לפני בכתב-יד, — כדי שלא להפיג את הטעם המיוחד לכתבי בני המאה החמש-עשרה.

וכאן מקום אתי להודות לבית מדרש הרבנים בניו-יורק, וביחוד לספרן הפרופיסור אלכסנדר מארכס, אשר הואיל בטובו לתת בידי את כתב-יד „האשכול" ולפתוח לפני שער לכל כתבי-היד, שעלה ברעתי להמלך בהם בשעת עבודתי.

את החלק השני של חבורי הנני מקדיש לזכר מורי ורבי הפרופיסור צבי מאלטער ז"ל, אשר באהבתו לתורה ולחכמת ישראל, במסירותו לערכים הנצחיים שביהדות, בשאיפתו להקים שם וזכר לכל חכם מחכמי עמנו ולהציל מן הנשיה כל שורה ספרותית, כל רעיון וכל רגש שהגה בן-ישראל לעמו, היה למופת לחבריו ולתלמידיו, ובתוכם גם למחבר החבור הזה.

אבל הנתינה קודם התנועה. הרי מבואר שהעליונים והתחתונים נבראו יחדו כאחד, כי ה' ית' וית' הוא אחד, ויצא מן שפעו כדור אחד; בפעם אחת הוכן הכל בכח, אך יצא לאור ההויה בהדרגה, פי' זה אחר זה. ועתה יתיישב מה שנ': יום אחד, יום שני, ר"ל השכלים והגלגלים והיסודות נבראו יחדו, ואח"כ מסבות הגלגלים נתערבו היסודות, עד שיצא הצומח והוכן אחר כן לקבל. ובריאת המאורות היתה ביום הראשון להבדיל הימים והלילות, וכן אמר ב ב ר א ש י ת ר ב ה: המאורות נבראו ביום הראשון, והא דאמרינן בד' דלא תלאן אלא עד יום ד'. וכן הפסוק הזכיר בריאתם ברביעי, מפני שיש הפרש בין אור ובין מאור, פי' שאור החמה נקרא אור, והניצוץ היוצא ממנה נקרא מאור, ורק ביום הרביעי נקְראו מאורות, כי יקראו מאורות מצד שהם מאירים לאחרים, והחי נברא ביום ה', ע"כ הקדים להם המאור ביום ד', אבל האור היה נברא ביום הראשון. ואמ' והארץ היתה תהו ובהו וגו' ר"ל הארץ הנזכרת סתם למעלה הכוללת הד' יסודות, ומזכיר ארבעתן ואומ' והארץ ר"ל הארץ הפרטית; תהו ובהו ר"ל תוהה ובוהה על רוע חלקה שהוא התחתון והעב בכל הנבראים, פי' מד'

א: 8. בראשית א'. — 12. וכן בחגיגה י"ב. — 17. בראשית א' ב'.

5 בכ"י כתוב: הנתינה קודם לכן היתה התנועה; ונמחקה הל' ומלת היתה; ונראה, ששכח המעתיק למחוק את האותיות כן. הרי מבואר — במו"נ ח"ב פ"ל: „א"כ הכל נברא יחד ונבדלו הדברים כולם ראשון ראשון", ובזה „שוער יום ראשון ושני ושלישי".

6 כי ה' ית' וית' הוא אחד, ובנרבוני שם: „כי כולם מושפעים מאת האל ית' יתד, כי אין חלוקה בו ית', כי הוא ית' אחד ומושכלו אחד, והוא עצמו המסדר לזה המסודר המתיחס אליו, כי הוא ברואו, אך יתלקו בבחינת הסבה, הסדר וההרכבה, וסוד ה' ליראיו".

7 אחת — בכ"י: אחד.

8 יתיישב — בכ"י: יתיושב, במחיקת ו' שלישית; וכנראה, נמחקה בטעות הי' שאחר הת' במקום הי' הראשונה.

9 נבראו יחד — שתי המלים האלה אינן בכ"י. מסבות הגלגלים וכו' — על פי מו"נ ח"א פע"ב; השוה גם ח"א פ"ל.

10 במקום החלק כתוב בכ"י: „ועתה יתיישב שנא' יום אחד יום שני וגו'". ואולם ברור, שחזרה היא זו על חלק משורה 8. ואולי יש להוסיף במקום זה: „וכל אלה בסיבת האור".

11 היתה — בכ"י: היה. בבראשית רבה — בבראשית רבה שלנו (פרשה ג') איננו בפירוש, אלא מכללא משמע.

12 תלאן — בכ"י: תלאו. ובחגיגה: „ולא נתלו עד יום ד'".

13 שיש הפרש — הנרבוני למו"נ ח"ב פ"ל בשם יש מי שפירש: „ונקרא מאור מצד מה שיאיר לרואים", ומחברנו ערבב את הפירוש הזה עם פירושו.

14 שאור — כן יש לגרוס בכ"י במקום: „כמו".

15 נקראו — בכ"י: קראו.

16 מאירים — בכ"י היה כתוב: מאירום, והוגה למאירות. והחי נברא ביום ה' — בנרבוני שם.

17 האור — בכ"י: אור.

18 במו"נ ח"ב פ"ל מבואר שיתוף השם ארץ, וכל הענין הזה שם. הכוללת — בכ"י: כוללת; ואין ליישב המאמר לגי' הכ"י.

20 מיוסד על המאמר בב"ר פ"ב: „כך ישבה הארץ תוהה ובוהה"; ולפי הרמב"ם במו"נ ח"ב פ"ה למדרש הזה, הארץ מתקנאה בגלגלים, שהם „גשמים חיים ולא מתים כיסודות". ופי' המחבר הוא יותר מתאים למה שקדם, שהארץ בפסוק זה היא הארץ הפרטית, לאמר יסוד העפר, שהוא העב בכל היסודות.

השמים ר"ל הכוכבים, והכל חומר אחד, ועם הארץ נבראו כל צבא הארץ והכל חומר אחד. וארז"ל: שמים מהיכן נבראו? מאור לבושו, והארץ מהיכן נבראת? משלג שתחת כסא הכבוד. אור לבוש דרך משל, ר"ל השכלים הקרובים לו ית' וית', כמו הלבוש אל הלובש, ומהם נתהוו הגלגלים, והכסא ר"ל השמים, כדכתיב: השמים כסאי, והשלג שתחת כסא הכבוד ר"ל ההיולי, שממנו נתהוו הד' יסודות, כלומר שהוא חמרם, והם כלל הארץ וכל אשר בה. וכתב הרב בפ"ל מח"ב, ששם הארץ כולל כל ד' יסודות, ופי' שעל כן נאמר ויקרא אלהים ליבשה ארץ, כדי להבדיל מן הענין ששיתף בו יסוד הארץ לבד, והוא שם משותף. וכן כל קריאת שם באה להבדיל מן הענין ששיתף בו תחלה. וגרסינן בחגיגה: חכמים אומרים: שמים וארץ כאחד נבראו, שנאמר: קורא אני אליהם יעמדו יחדו. וגם תופס הרב ז"ל עיקר. והא דפי' שמן השכלים נבראו השמים וכוכבים, ומן ההיולי הד' יסודות, ופי' שכל מי שמקבל מאוחר בזמן, דע שחז"ל הוכיחו, דאי אפשר לחומר וצורה להיות זה בלא זה, לכן אע"פ שההיולי קודם הד' יסודות, מיד לבש צורת ד' יסודות,
ואי אפשר עמידתו בלי צורה רגע. כן העולם בכללו כאיש אחד, וכאשר נברא השכל הראשון לא היה בו רגע דבר בכח, אלא מיד יצא כל הראוי על הסדר. ודרשו חז"ל: משל למה הדבר דומה? לנותן מים על דבר משופע שלא יעמוד כלל אחר הנתינה, אלא מיד יתנועע וירד למטה, א:

ל. 17. פרקי דרי אליעזר פ"ג. — 20. ישעיה ס"ו א'. — 26. י"ב. 27. ישעיה מ"ח י"ג.

16 נבראו — כך נראה להגיה במקום „ר"ל" שבכ"י.

17—18 מהיכן — לפנינו בפדר"א: מאיזה מקום.

18 לבושו — בכ"י: ולבושו. אור לבוש ד"מ, ב„נצחון" ב' מביא המחבר את הפירוש הזה בשם ר' שמריה מניגרופונטי; ועיין פירוש שם טוב על המורה ח"ב פכ"ו.

19 לבוש — בכ"י: ולבוש.

21 ב„נצחון" שם הוא קורא להיולי חומר הראשון, כמו שקוראהו הרמב"ן בפרשת בראשית פסוק ב'.

24 ויקרא וכו' כדי — בכ"י: ויקרא ליבשה ארץ פי' כדי. מן — בכ"י: בין.

25 הארץ — יותר טוב היה לגרוס כאן: העפר. והוא — בכ"י: והיה. באה — בכ"י: בא.

26 הגירסה בגמרא שלנו היא: „וחכמים אומרים: שמים וארץ כאחת (וכגי' ר' חננאל, כאחד) נבראו, שנא' אף ידי יסדה ארץ וימיני טפחה שמים, קורא אני אליהם יעמדו יחדו". וכאן בכתב־יד כל הגי' משובשת: „שמים וארץ ביחד נבראו שנ' קורא אני עליהם ויעמדו יהדיו".

27 קשה לתגיה את המאמר: וגם תופס הרב ז"ל עיקר, אבל מובנו ברור, שאין כאן סתירה בין דברי הגמרא ובין דברי הרב.

29 ופי'=ופירושו.

30 חז"ל — חכמי המחקר, לא חכמי התלמוד הנקראים אצלו רז"ל תמיד, עיין ח"א פ"ב.

30 דאי אפשר וכו' — מו"נ ח"א פע"ב: „ואי אפשר המצא חומר מבלי צורה, ולא תמצא צורה טבעית מאלה ההויים הנפסדים מבלי חומר".

1 כן העולם — על פי מו"נ ח"א פע"ב: „דע כי זה הנמצא בכללו הוא איש אחד"; וכן בח"ב פ"י.

2 היה — בכ"י: היו.

3 חז"ל — בכ"י: רז"ל, ואולם עיין לעיל הערה לשורה ל'. וכן פי' הנרבוני את המאמר הידוע: „אל תקראו מים מים" (עיין שם פ"ל מח"ב).

ואמצעיתו קר ולח. כאשר הגיע לאותו חלק האויר הלח יולדו מהם המים ויהיה מטר. וחלק התחתון מן האויר יקרא רקיע, ויהיו עליו המים הכחיים, ותחתיו המים היסודיים. והנה האד בתחילת עלייתו עד שיגיע לתחלת חלק השני מהאויר יקרא מים בכח. ע"כ אמ' רז"ל הגליד טיפה אמצעית של המים ונעשה רקיע. ומה שנ' ויהי מבדיל בין מים למים, אין ר"ל הבדל מקום, שהרי מן המים התחתוני' ומעלה מיד מים העליוני' כדפי', וכן ארז"ל: אין בין מים עליונים לתחתונים אפי' כמלא נימא; גם אין ר"ל הבדל זמן בין היותם בכח ובין היותם בפועל, כי אין בין ההעדר ובין קניין אמצעי; אלא ר"ל הבדל צורה, שאילו מים כוחיים ואילו מים יסודיים, ולא ששניהם עניין אחד; ודומה למאמר ויבדל בין האור ובין החושך. ואמ' ויעש את שני המאורות הגדולים ויתן אותם ברקיע השמים, כאן פי' רקיע שמים להורות שאינו הרקיע הראשון. ואמ' ברקיע, מפני שהשמש והירח תקועי' בגלגלי' ואינם על הגלגלים, כי אין רקיע בעולם. ואמר בשלישי תדשא הארץ, מפני שבשני נראית היבשה ועלה האד, כמו שנאמר וכל שיח השדה טרם יהיה בארץ וגו' ואד יעלה מן הארץ. ואמר ברביעי יהי מאורות, כדפי' להסמיך ליצירת החיים שצריכים להאור. ואמר בחמישי ישרצו המים, כי זה היסוד הקרוב לגלגלים הגורמים המזג, כמו שאפרש בעז' ה' ית'. ואחריו ועוף יעופף שהוא מן הרקק נברא. ואמ' אחרי כן בששי תוצא הארץ נפש חיה הנבראת מן היבשה, ואחרי כן ויברא אלהים את האדם בצלמו, כי הוצרך חמרו מזג בתכלית השלימות, עד שיקבל צורתו שהוא צלם אלהים. נאמ' זכר ונקבה ברא אותם,

ב. 12. ב"ר פ"ד ב'; בראשית א' ו'. — 14. חגיגה ט"ו. — 17. בראשית א' ד'. — 18. שם שם ט"ז, י"ז. — 21. שם שם י"א. — 22. שם ב' ה'. — 23. שם שם ו'; שם א' י"ד. — 24. שם שם כ'. — 27. שם שם כ"ד, כ"ז.

8 כאשר הגיע — אולי צריך להוסיף „האד". עיין בנרבוני שם.

9 ויהיה — בכ"י: יהיה. ויהיו — בכ"י: ויהית. המים — בכ"י: הימים.

10 המים — בכ"י: ימים.

12 בב"ר לפנינו: בשעה שאמר הקב"ה יהי רקיע גלדה טיפה האמצעית וכו'. ויהי מבדיל — בכ"י: ויבדל.

15 ובין — כך נראה להגיה במקום „לשניים" שבכ"י. כי אין בין וכו' — בנרבוני שם.

16 ברמב"ם שם.

17 ודומה למאמר וכו" — רמב"ם שם. ויעש — בכ"י: ויברא.

20 שהשמש והירח — במו"נ מוסיף בצדק: „והכוכבים". תקועים — בכ"י: תקועו'.

22 ועלה האד — כלומר, האד, שמסופר על אודותיו בבראשית ב', היה כבר ביום ב'. וגם זה על פי הרמב"ם שם: „הצמחים הצמיחם אחר שהמטיר עליהם". שנאמר — אינו בכ"י. וכל — בכ"י: כל.

23 כדפי' — לעיל א: 16—17, ובדברי הרמב"ם: „סבות ההויה וההפסד — — האור והחושך".

24 החיים — בכ"י: החי.

25 היסוד — בכ"י נכתבה ונמחקה אחרי מלה זו המלה „סמוך". היסוד הקרוב וכו' — כלומר, שהיסוד הזה יסוד המים — גלגל הירח מניע אותו, וגלגל זה הוא היותר קרוב אלינו; עיין מו"נ ח"ב פ"י. כמו שאפרש — לקמן ו: 17.

28 כי הוצרך חמרו וכו' — כל הדברים האלה נרמזו לדעת כל מפרשי הרמב"ם בדבריו שם פ"ל. ובנרבוני שם: האדם הוא „המורכב האחרון, וכל הצורות אשר לפניו מתקבצות בו במדרגת החומר, וצלם אלהים במדרגת הצורה".

יסודות; ורמב"ן פי' תוהו זהו החומר הנקרא היולי, ומלשון תוהה הוא, פי' שאם בא לקרוא לו שם תוהא לידע מה יקראהו שאין בו ממש; ובהו זהו הצורה הנלבשת, ובהו מלה מורכבת ר"ל בו הוא, וכלומ' החומר והצורה; וחשך זהו יסוד האש כמו שנ' ודבריו שמעת מתוך האש, כשמעכם את הקול מתוך החשך; ואומר ורוח אלהים מרחפת על פני המים. ומאחר שהרוח על המים, בהכרח האש על הרוח; ונקרא רוח אלהים מפני שאין תנועותיו על צד אחד כמו האש והמים והעפר, אלא תנועותיו מהופכות ונרא' בו גבורת ה' ית' וית', וזש"ה מרחפת ר"ל מתנועעת הנה והנה. ואמ' שהחשך על התהום, כי תהום פשוטו התחתית, והרי האש על כלל העולם התחתון. ולחשך קרא לילה מפני שהוא שם משותף הוצרך
ב. להבדילו בקריאת השם שהוא חשך, שהרי חשך הראשון הוא יסוד האש כדפי'. ואמ' בשני ויעש אלהים את הרקיע ויבדל בין המים, אינו הבדל מקום כי המים יורדים והאש והרוח עולים, מכ"ש גשם החמישי שהוא פשוט שהוא למעלה מהם. ואין פשט מקרא זה גלוי להמון, ע"כ לא נאמר בו כי טוב. אבל להחכמים ידוע שפשוטו האמתי כדברי חז"ל, שהאויר נחלק לשלשה, חלק העליון חם ויבש מפני קרבתו ליסוד האש, וחלק התחתון ג"כ חם ולח מפני היפוך ניצוץ השמש מן הארץ אליו,

---

א: 24. דברים ד' ל"ו. — 25. שם שם ה' כ'. — 26. בראשית א' ב'. — 31. שם שם ה'. — ב. 2. שם שם ז'.

---

21 הוא — אינו בכ"י. ורמב"ן פי' — אין המחבר מרגיש, כנראה, בסתירה שבין פירושו לפי' רמב"ן, שלפירוש הראשון אין הפסוק מדבר אלא ביסוד העפר, ולפי' הרמב"ן בחומר ההיולי שהוא יסוד כל ארבעת היסודות.

23 ובהו מלה מורכבת — בכ"י: ובהו מלשון מילה מורכבת.

26 בהכרח האש על הרוח — שנאמר: והושך על פני תהום, ופי' נרבוני שם, כי „האויר נקרא תהום מצד המים העליונים אשר באמצעותו", ואולם מחברנו מפרש, אולי על פי הלועזי, שתהום פי' כלל העולם התחתון (עיין לקמן שורה ל'), והאש למעלה מכל היסודות. עיין „נצחון" ב', חקירתו בסדר ארמ"ע.

27 אחד — בכ"י: האחד.

28 האש והמים והעפר — בכ"י: אש ומים ועפר. מהופכות — בכ"י: מהופכת.

30 בפי' המלה תהום רבתה המבוכה, שהרמב"ם הניחה בלי פירוש, והנרבוני פי' שהוא אויר, כמו שראינו לעיל, ור' שם טוב פי' שהתהום היא בודאי המים, ואולם פני־התהום הם האויר, והחושך הוא על פני־התהום. אבל מחברנו מתקרב יותר אל הפשט. ואולי חדושו הוא זה.

31 גם החושך שם משותף, כמו שפי' הרמב"ם בפרק מעשה בראשית.

1 להבדילו בקריאת השם — בכ"י יש אחר המלים האלה מלת „כדפי'"; ומקומה, כנראה, בסוף המשפט.

2 כדפי' — אינה בכ"י, וע' הערה לשורה 1.

3 והרוח — בכ"י: „והמים"; וזה אי אפשר כידוע, שהמים והעפר יורדים, וכן במדע פ"ד סי' ב'. ואולי יש להוסיף כאן מלת „והעפר" אחרי המים. מכ"ש גשם החמישי — עיין מו"נ ח"א פע"ב.

4 ואין פשט וכו' — במו"נ בפרק מ"ב.

5 האמתי — בכ"י: האמת.

6 שהאויר נחלק לשלשה וכו' — כל זה על פי הנרבוני שם, אשר מסר שם את הענין בקצור, לפי מה שנתבאר בספר אותות השמים. ויבש — כן הוא בנרבוני שם, ובכ"י שלנו: „ולח".

ועץ הדעת טוב ורע. גם אפשר לנטות בו אחר דעותיו המפורסמות בהנאות המותרות, כי הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים. ונהר יוצא מעדן וגו׳, ומשם יפרד והיה לארבעה ראשים: חומר כל הד׳ יסודות אחד, לולי כן לא היו מקבלי׳ העירוב. שם האחד פישון, לשון פשה, הוא האויר שחלקיו רבים, ר״ל שלשה, כדפי׳, וע״כ הקדימו. ועוד לרוב הצורך בו הקדימו; והוא הסובב ומקיף מכל צד את כל ארץ החוילה, ר״ל כל מקום שהחויא שמה, וזהו הארץ והמים; ושם הזהב, כי צד העליון מתלהב, וזהב הארץ ההיא טוב, כי כל אותות השמים ממנו; ושם הבדלה, כי חלק האמצעי אבני שיש טהור, ואבן השהם, כי חלק התחתון ניצוץ השמש מתהפך בו. וגיחון הוא מלשון יגיח ירדן אל פיהו, כלומ׳ מייבש; ואמ׳ הוא הסובב את כל, ושמה הפסיק העניין, ור״ל שחלק התחתוני מקיף כל האחרים, כי הוא העליון, ואומ׳ ארץ כוש על חלק העליון, כדפי׳, שכולם בכלל ארץ, ואש יסודי חושך; והידקל נוטריקון חד קל, ר״ל אעפ״י שהוא מן היסודות הכבדים היורדים למטה, יש צד קל שיורד מן הגבוה לנמוך, וכאן לא אמר סובב, כי נראית היבשה, רק שהולך

ג: קדמת אשור, שנ׳ כל הנחלים הולכים אל הים; ואשור מלשון חוזה, כי בו יראה גדולת ה׳ ית׳ וית׳, שנ׳ יורדי הים באניות המה ראו מעשה ה׳. והנהר הרביעי הוא פרת. לא אמ׳ לא סובב ולא הולך, כי אין לה תנועה

ב: 19. בראשית ב׳ י׳. — 21. שם שם י״א. — 25. שם שם י״ב. — 27. שם שם י״ג; איוב מ׳ כ״ג. — 30. בראשית ב׳ י״ד. — ג. 1. קהלת א׳ ז׳. — 2. תהלים ק״ז כ״ג.

19-18 אפשר — המותרות — והוא הפירוש הידוע להרמב״ם, מו״נ ח״א פ״ב: „וכאשר מרה [אדם הראשון] ונטה אל תאותיו הדמיוניות והנאות חושיו הגשמיות, כמו שאמר „כי טוב העץ למאכל וכי תאוה הוא לעינים״ נענש בששוללה ממנו ההשגה השכלית — — — והגיעה לו השגת המפורסמות״.

20 לארבעה — בכ״י: לארבע. חומר וכו׳ — עיין מו״נ ח״א פ״ב ובנרבוני שם: „והשפעת הצורות הד׳ יקרא נהר, והחלקו אל סוגי הצורות כונה בהפרדו אל ד׳ נהרות״.

21 לשון פשה — על פי רש״י נקרא הנילוס פישון „על שם שמימיו מתברכין ועולין ומשקין את הארץ, כמו ופשו פרשיו. וכבר במדרש (ב״ר פט״ז) גזרוהו מפשה, אלא ששם פירשוהו: „פישון זו בבל ע״ש ופשו פרשיו״. הוא — חסר בכ״י.

22 כדפי׳ — לעיל ב. 6 וכו׳.

23 את כל — בכ״י: מכל.

24 והצורה — בכ״י מתוקה ו׳ ראשונה. וחשך זה יסוד האש — על פי הרמב״ם שם בפ״ל מח״ב.

25-24 „צד העליון של האויר החם והיבש מתלהט מתנועת הגלגלים ויתהוו ממנו אותות השמים ויהיה חומר אל נר השמים ובעלי הזנבות וכוכבא דשביט, והוא הכוכב המדלג הנקרא כוכב נופל, והשלהבת גם לרעש ולרעם ולברק הנקרא אש לוהט״ (נרבוני ח״ב פ״ל).

27 גיחון — יסוד האש.

28 התחתוני׳ — בכ״י: התחתונו; ואולי צ״ל: שחלקו התחתוני.

30 כדפי׳ — לעיל א: 18. קל — בכ״י: קול. חד קל. בב״ר שם: חדקל שהוא חד; וברש״י: שמימיו חדין וקלין. ואש יסודי חשך — על פי הרמב״ם (שם ח״ב פ״ל). [ובמדרש להלן שם: זו יון שהיתה חדה וקלה בגזרותיה].

31 המים (חידקל) — מן היסודות הכבדים.

32 אמר — בכ״י: אומר.

1 קדמת — בכ״י: בקדמת.

2 בו — ביסוד המים.

3 והנהר — בכ״י: הנהר; פרת — יסוד העפר.

והוא נפש כל חי גם כן ברא זכר ונקבה, אלא אותם שב אל האדם ואל צלם אלהים שהוא צורתו, והוא בלשון זכר, והחומר בלשו' נקבה. ואמ' רז"ל כל מעשה בראשית בקומתם נבראו ובצביונם, כי לא היתה ב: מלאכת ה' ית' חסרה דבר. וישבות ביום השביעי, כי מעתה הטבע על שלמותו. ואילו הם סדרי בראשית, שהטוב שופע ממנו ית' על הגלגלים באמצעות השכלים עד שיתנועעו הגלגלים — ובמעשה מרכבה אפרש בעז' ה' ית' יותר — ומתנועת הגלגלי' יתערבו הד' יסודות זה בזה, עד שהוכן המזג לקבל צורת בע"ח מנותן הצורות, ויוציא האדים, ויתהוו מן הנותר בהם בא' מן המחצבים, עד שיתחדשו בכל יום תמיד דברים רבים ע"י אותן הסיבות, והוא ית' מסבב כל הסבות. וזה שתקנו רז"ל לומר בתפילתנו המחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית, יצירה או בריאה לא אמ', כי אינו בורא בכל יום חדש, אך ממנו ית' שיפע הטוב ע"י אמצעי, כדפי', עד שיתחדשו הענינים תמיד.

ואמ' אלה תולדות השמים והארץ. כמו שמפרש שבסיבת האד הצמחים, והוא עולה מן הארץ בסיבת ניצוץ השמש. ואמ' וייצר ה' אלהים את האדם עפר מן האדמה וגו' עד נשמת חיים. כן טבעה רק הנפש חוטאת היא תמות, ופי' כמו חומר האדם וצורתו, ואמ' שבזה נשלם להיות נפש חיה. ויטע ה' גן בעדן. הגן באמצע העדן, גם כבר אמרתי שבאמצעות עולם העליון נעשה עולם התחתון. ויטע ה' בגן כמה אילנות טובים, ועץ החיים בתוך הגן, כי בעולם התחתון יושג העליון.

ב. 32. חולין ס'. — ב: 1. בראשית ב' ג'. — 11. שם שם ד'. — 12. שם שם ז'. — 15. שם שם ח'. — 17. שם שם ט'.

---

30 גם כן ברא — בכ"י אין „כן".

31 הרעיון הזה, שהחומר נקבה והצורה זכר, לקוח מאפלטו (מו"נ ח"א פי"ז), השוה גם ח"א פ"ו.

32 מעשי — בכ"י: מעשה.

1 ובשפת הרמב"ם שם: הכל „נברא על שלמות כמותו ועל שלמות צורתו ובנאה שבמקריו"; „ולא נשתנה ענין בשום פנים אח' ששת ימי בראשית".

2 ואלו הם ס"ב — על פי מו"נ ח"ב פ"ד ופי"ב. ומכאן במאמר ר' ליפמן על „כוונת התפלה".

4 אפרש — לקמן ו., ו:

6 יבא — בכ"י: בא. שיתחדשו — בכ"י: שיחדשו.

7 אותן — בכ"י: אותם.

10 הענינים — בכ"י: הענין.

11 כמו שמפרש — — השמש — בנרבוני שם: „והארץ לא תהיה מבלי אד יעלה מן הארץ, והעולה לא יהיה מבלי מעלה שהוא השמש".

11-12 עיין לעיל ב. 21-23 וכן ב. 7.

12 ניצוץ — בכ"י: הניצוץ. ועיין על השפעת הניצוץ נרבוני שם על־פי „אותות השמים".

14 הנפש החוטאת — בכ"י: נפש החוטא.

15 הגן באמצע העדן — בנרבוני שם: „הגן רמז לזה העולם ועדן רמז לשכל הפועל", ועל פי זה יובן הפירוש השני של מחברנו, שהגן שהוא העולם התחתון, נעשה על ידי העדן (=בעדן) שהוא העולם העליון.

17 טובים — בכ"י: טובות. ועץ החיים — בנרבוני שם: „הנה [עץ] החיים נאמר על החכמה, כי היא חיי הנפש באמת, ולכן אמרו: עץ חיים היא למחזיקים בה".

ראוי לה שתדמה לאישה. ואמ׳ כי מאיש לוקחה, ר״ל כי הרצון היה כן, שתבא אליו האשה, ולכך הוכנה מחמתו. והקב״ה עוסק בנישואי׳, כי אי אפשר זה בלא זה. ואמ׳ על כן יעזב איש את אביו ואת אמו ודבק באשתו, ר״ל זה הסיבה שיעזוב את אביו, ר״ל אביו העליון ית׳ וית׳, ואמו, ר״ל מקור השכלים, ודבק באשתו, להנהיגה במפורסמות, והיו לבשר, ר״ל בעל מרחקים, כמו בשרם וגבותם מלאות עינים. ויהיו שניהם ערומים מתאות המותרות ומשוקעים בשכליות, ולא עזב אביו ואמו, ולא יתבוששו, ולא היו מתאחרים בדבר, והוא מלשון כי בושש משה. והנחש היה ערום מכל חית השדה, נחש מלשון חוש, ר״ל החוש הגס שבכולם הערום מן השכליות יותר מכל החושים והכחות, הוא המרגיש המבקש המותרות והמתעורר המביאו לבקש ההרגל. ויאמר אל האשה, הידועה, לא מות תמותון, כי אין מות מפורש ונגלה מזה. כי יודע אלהים ית׳ וית׳, ר״ל מגונה אצלו והגון אצלנו בעולמנו, והייתם כאלהים, ותרגומו כרברבין, ר״ל שליטין לעשות כרצוניהם והנאותיהם הגופניות. ותרא האשה כי טוב

ג: העץ למאכל וגו׳, ונטתה אחרי ההנאות הגופניות ותתן לאישה, אבל הנחש לא קרב אל האיש רק אל האשה. וארז״ל הנחש היה גדול כגמל וסמאל רכב עליו, והב״ה שוחק על הגמל ועל רוכבו; גמל מל׳ ויגמל ר״ל ההרגל, כחו של

ג. 22. בראשית ב׳ כ״ד. — 25. יחזקאל א׳ י״ח, י׳ י״ב; בראשית ב׳ כ״ה. — 27. שמות ל״ב א׳; בראשית ג׳ א׳. — 30. שם שם ד׳, ה׳. — 33. שם שם ו׳. — ג: 2. ב״ר פי״ט.

20 תדמה — פי׳ תתאים. והרצון וכו׳ — בנרבוני שם: „ואמרו שלוקחה ממנו, הרצון בו שנבראו בכונה שתהיה אשתו, ואליו היתה הכונה בבריאתה — — — ולולא ההכנה אשר בה ויפויה וקשוטה לא היתה אשתו“.

21 והקב״ה וכו׳ — כן הוא בנרבוני שם: „והקב״ה התעסק בנישואיהן“.

22 יעזב... את... ואת אמו — בכ״י: יעזוב איש אביו ואמו.

23 ואמו ר״ל — בכ״י: וארז״ל.

24 השכלים — בכ״י: הסכלים. והיו — בכ״י: ויהיו.

25 ובשרם וגבתם — ביחזקאל א׳ י״ח: וגבתם מלאת עינים; ושם י׳ י״ב: ובשרם וגבהם... והאופנים מלאים עינים. והמחבר הרכיב בזכרונו את שני הפסוקים יחד.

26 ומשוקעים — בכתב־יד: ומשוקעות. ומשוקעים בשכליות — עיין על כל זה מו״נ ח״א פ״ב.

28 חית — בכ״י: חיות. הגס — בכ״י: והגס.

29 הוא המרגיש... והמתעורר — בנרבוני שם: „ודע כי הנחש רומז לכח המתעורר“. ולהלן הוא קורא לו „הנפש המתאווה“.

30 והמתעורר המביאו — בכ״י: המתעורר מביאו׳. הידועה — בכ״י: הידוע (ואולי חסר סימן הקצור); והאשה הידועה היא החומר.

32 הרמב״ם מקדים לפירושו הידוע על חטא עץ הדעת את הדברים האלה: „כבר ידע כל עברי, כי שם אלהים משתתף לשם ולמלאכים ולשופטים מנהיגי המדינות; וכבר ביאר אונקלוס הגר ע״ה — — — כי אמרו „והייתם כאלהים ידעי טוב ורע“ רוצה בו הענין האחרון, אמר: ותהון כרברביא“.

33 והנאותיהם — בכ״י: והנאות.

1 ונטתה — בכ״י: ונטותה. ההנאות — בכ״י: הנאת.

2 לא קרב — בכ״י: קרב. לא קרב האיש אל האשה — מו״נ שם.

3 רוכבו — בכ״י: רכבו. [גמל] — אינו בכ״י. הכח המתעורר — הנחש — תמשך התעוררותו על פי רוב אחר הכח המדמה הנקרא סמאל או שטן או יצר הרע, ע״פ הנרבוני שם. גמל מל׳ ויגמל ר״ל ההרגל — והנרבוני מפרש באופן אחר: „כי רתיחתו בעת הגמל האדם“.

לעצמה, כ"א להחי שפרה ורבה עליה, ופרת לשו' פריה. — ויקח ה' אלהים את האדם ויניחהו בג"ע, לא ע"ד התנועה ממקום למקום, אלא מדרגת המעלה לעבוד ולשמור הגן, ר"ל הטבעיות והלמודיות. ואח"כ צוהו לאכול מכל עץ הגן, והרי עץ החיים בתוכם, ר"ל האלהיות, וע"כ הוצרך לצותו שיאכל ממנו, אבל עץ הדעת ציוהו ה' ית' לבלתי אכול ממנו; וכן היה ראוי לו לשמור מאד, ואילו נשמר ודאי לא היה מת; וכאשר נטה אחר דעותיו נקנסה עליו מיתה. ואמר לא טוב היות האדם לבדו, כי אי אפשר להיות צורת האדם בגופני כשאר שפלים בלתי העזר. וארז"ל זכה עוזרתו לא זכה כנגדו, ואמרו במערבא מצא מוצא. ואמ' ויפל ה' אלהים תרדמה על האדם ויישן, כי בהכנת האשה נתרדם האיש ונתחשך מלהשכיל. והבן מאמר רז"ל אדם וחוה נבראו כאחד מתאחדים גב לגב, והיו פניה למטה ופניו למעלה, ושהוא נחלק לשנים, ר"ל רוחני וגופני. ויקח אחת מצלעותיו, ר"ל מחלקיו, ויבן אותה, עד שהוכנה לקבל צורת אשה, כי חומר האדם הוצרך להיות זך משאר בע"ח, כדפי', ואז הובאה היא אליו, כי הוא הוכן בשפע ה' ית' ויתי' מקודם עומד ומצפה. — ויהיו שניהם אחד, כמו שנ' ויקרא שמם אדם. ואמ' לזאת יקרא אשה, ר"ל

מ. 4. בראשית ב' ט"ו. — 7. שם שם ט"ז. — 8. שם שם י"ז. — 10. שם שם י"ח. — 12. ברכות ח'; יבמות ס"ג. — 13. בראשית ב' כ"א. — 14. ברכות ס"א; עירובין י"ח; ב"ר פ"ח. — 16. בראשית ב' כ"א כ"ב. — 19. שם ה' ב'; שם ב' כ"ג.

4 ופרת ל' פריה — וכן בב"ר שם: „פרת שפרה ורבה", „שמימיו פרין ורבין".

6-5 לא ע"ד התנועה וכו' — בכ"י: לא התנועה אותו ממקום... ולשמור הגן ע"ד ר"ל הטבעיות. והוא ע"פ פי' מו"נ שם על המדרש „ויקח וכו' — עילה אותו (ב"ר שם). וש"ט בפירושו מביא כאן את התנחומא: מאי ויקח ה' אלה' את האדם? כדאת אמר: ותלקח אסתר אל בית המלך...

7 האלהיות — בכ"י: האלהות.

10 כבר העיר הרמב"ם בפי"ז מח"א, שאפלטו ומי שקדם לו היה קורא החומר הנקבה והצורה הזכר, ועפ"ז אדם הוא הצורה וחוה החומר, וכבר רמז על זה גם בפ"ו מח"א בבאור שתוף שמות איש ואשה.

11 בגופני — כך נ"ל לגרוס במקום „גופני" שבכ"י, ופירוש הדברים: לא טוב היות הצורה הנעלה בגוף פשוט, כגופי שאר השפלים, וכמו שיבואר להלן (שורה 17) „כי תומר האדם הוצרך להיות זך משאר בע"ח", ורק גוף העזר יתאים לצורה זו.

12 עוזרתו — בכ"י: עוזר; ואולי חסר כאן סימן הקצור, ותקנתי על פי הגמרא. מוצא — בכ"י: מוציא.

13 כי החומר מטה את הצורה „אל הגשמות ומרדימה מהשכלות ברוחניות", נרבוני שם, והוא מביא דברי סוקרט: „האנשים ישבו עולמם בחורבן שכלם".

14 נבראו כאחד מתאחדים — כן הוא ברמב"ם ח"ב פ"ל, ובכ"י: כאחד מאחדים.

15 והיו — בכ"י: והיה. ושהוא — כמו ברמב"ם שם, ובכ"י: וכשהוא.

16 רוחני וגופני — בפירוש הזה מסכימים כל מפרשי הרמב"ם. ויקח — בכ"י: ולקח.

17 [צורת] אינו בכ"י. הובאה — בכ"י: הובא. כדפי' — לעיל ב. 28 ובדף זה שורה 11, עיין בהערה שם.

18 עומד — בכ"י עמוד. והוא על פי הנרבוני שם: „כי הצורה תמידית ההשפעה מאת האל, ולכן הובאה היא אליו ולא הוא אליה"; וש"ט מוסיף כאן: „ולא נלקח האיש מן האשה, כי מהכח לא יעשה מה שבפועל ולכן הובאה האשה אליו, לא האיש אל האשה; והבן זה, ואם המפרשים הלכו בדרך אחרת". ובאמת כיוון כאן המחבר במלים „עומד ומצפה" לפירוש זה.

19 ויקרא שמם אדם — „שהשם על שניהם יחד אחד", מו"נ שם, והוא על פי ב"ר פי"ז: „אף אינו אדם שלם, שנאמר: ויברך אותם ויקרא שמם אדם, שניהם כאחד קרויים אדם".

המותרות. ואומ' ועפר תאכל, כי לא יעורר רק אל ההנאות הארציות. ואמ' ואיבה אשית בינך ובין האשה, זה האשה עזר לבעלה ולא חוה שהיא כנגדו, כי חוה וחויא מחמ' אחיות; ואף לחוה ראוי לשנאה, כי הנאות מכלות הגוף. ובין זרעך ובין זרעה, וזרע אשה זרע אדם הוא בלי ספק, כי אין לאשה זרע, רק מקבלת זרע האדם; וזרע הנחש כחות ההנאה, וזרע אדם כחות השכל, ושונאים זה את זה. ואמר והוא ישופך ראש, כמו שנ' ואתה תמשול בו, ובראשיתו טרם יגדל

ד. ואתה תשופנו עקב, כי אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא. ומי גבר יחיה ולא יראה מות. ואל האשה אמר בעצב תלדי בנים שהם זרע אדם, כשאל אישך תשוקתך, כי יקשה עליה להטהר מטומאתה. ולאדם אמר וגו' בעצבון תאכלנה וגו', זו טרדת המותרות; וקוץ ודרדר וגו', כי נמשל כבהמות נדמו; בזעת אפך תאכל לחם הקדש אחרי שאכל מעץ הדעת, כמאמר רז"ל ראיתי בני עליה והם מועטין; עפר אתה ואל עפר תשוב, כי כל מורכב יפרד. וארז"ל עץ הדעת לא גילהו הקב"ה, כי אין רע יורד מן השמים, וכתי' מפי עליון לא תצא הרעות והטוב, ואילו היה טוב לא מנעהו ה' ית'. ועץ החיים פי' רז"ל ואמרו עץ החיים מהלך ת"ק שנה, וכל מי בראשית מתפלגין תחתיו, ולא סוף נופו אלא קורתו מהלך ת"ק שנה, הנה העץ גובה שיעור הגן, ונופו עולה למעלה כפי גובהו של עדן, וזה סוף השגת העיון. וכה"א עץ חיים היא למחזיקים בה, ר"ל בחיזוק השכל. ויאמר ה' הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע, ר"ל האדם השלם, כלומר צורתו נעשתה כא' מן חלקיו ר"ל חומרו,

ג: 28. בראשית ג' ט"ו. — 33. שם ד' ז'. — ד. 1. קהלת ז' כ'. — 2. תהלים פ"ט מ"ט; בראשית ג' ט"ז. — 4. שם שם י"ז. — 5. שם שם י"ט. — 6. סוכה מ"ה:, ל"ז:; בראשית ג' י"ט. — 7. ב"ר פט"ו. — 8. איכה ג' ל"ח. — 9. ב"ר פט"ו. — 12. משלי ג' י"ח. 13. בראשית ג' כ"ב.

29 לשנאה — בכ"י: להשנאה, ופי' גם חוה צריכה לשנא את הנחש, גם הגוף צריך לשנא את הכח המתעורר המכלה אותו; ולפי זה צ"ל: לשנאו, ואולי לשנאה פי' לחויא.

32 ושונאים — בכ"י: ושונאות.

33 ובראשיתו — בכ"י: ובראשתו.

1 תשופנו — בכ"י: תשופינו.

2 שהם זרע אדם — בנרבוני מבואר הדבר: „כי כשיתעורר האדם לקנות הידיעה אחר הטבעו בטיט היון יקשה זה ולא ישיגהו כי אם בצער ויגיעה רבה" (שם ח"ב פ"ל).

3 תשוקתך — בכ"י: תשוקתיך.

4 בעצבון — — — ודרדר וגו' — בכ"י: בעיצבון תאכלינה וטרדת המותרות וגו' וקוץ ודר דר וגו'. וכל זה על פי מו"נ ח"א פ"ב, ועיין שם בפירוש הנרבוני: „ובאשר גדלה תאותו הצטרך אל העמל והטורח, כי ההכרתי מספיק מאד".

5 בזעת — בכ"י: בזיאת.

6 והנרבוני המביא את המאמר הזה מעיר: „כי אשר יגיעו אל ההצלחה הנצחית מאנשי הזמן [מועטים?] ככלב בן יפונה ויהושע בן נון שנכנסו לארץ מששים רבוא" (ח"ב פ"ל).

7 עץ — בכ"י: עת.

8 אין רע יורד מן השמים — וכן כתב הרמב"ן בפירושו לבראשית ג' כ"ב: „ואם היה העץ טוב לאדם למאכל ונחמד אליו להשכיל, למה מנעו ממנו, והאלהים הוא הטוב והמיטיב לא ימנע טוב להולכים בתמים".

12-9 עיין על כל זה רמב"ם שם (ח"ב פ"ל).

11 גובה שיעור הגן — פי' שיעור העולם הזה שמתחת גלגל הירח.

12 גובהו של עדן — החכמה העליונה. כל זה על פי הנרבוני שם.

14 נעשתה — בכ"י: נעשה. באחד מן חלקיו — הרי שהוא מפרש „ממנו" כיחיד נסתר.

סמאל הידוע, והוא מסמא השכל כאשר יחול על המתעורר, והטה האשה אל עץ הדעת ותאכל ממנו ותתן לבעלה וימיתהו, וכן ארז"ל שהנחש דחף את האשה עד שנגעה בעץ הדעת; ואף גנות גילוי הערוה מצד רכיבת סמאל; והקב"ה שוחק על הגמל ועל רוכבו, ואיך לא ישחק עליו? והלא אפילו השכל שוחק עליו. וארז"ל משבא נחש על חוה הטיל בה זוהמא, וכשעמדו ישראל על הר סיני פסקה זוהמתן, כי שם נגלה להם דרך עץ החיים. ותפקחנה עיני שניהם, ואעפ"י שחטאו ופסק דיבוק השכל ונתעוורו, באה עת שנתפקחו עיניהם וידעו בחסרונם, כי ערומים הם מן השכל, ויתפרו עלי תאינה, חברו רק מן הדבוק אל המתוק להיטיב דרכם; וארז"ל תאינה אכל מלשון תואנה, ועלה לשון עילה עונה, יה מדי, ומ"ד חטא אכל ר"ל שחטא בשגגה. ויעשו להם חגורות לכסות הגנאי ולהיות שלם. ואז שמעו קול ה' ית' לרוח היום, ר"ל אחר חצות שהוא עת ההשקט וההתבודדות לקבל השכל, ויתחבאו שלא היו שלמים לקבל. ויאמר לו איכה, ר"ל השכל הפועל מזומן להשפיע, והחיסרון רק מצד המקבל. ויאמר את קולך שמעתי, ר"ל קבלתי קצת מן השפע, אבל אחבא כי ערום אנכי, ר"ל מחוסר. ויאמר מי הגיד לך כי ערום אתה המן העץ אשר צויתיך לבלתי אכל ממנו אכלת, הגיע לך החסרון מן האכילה.

ויאמר ה' אלהים אל הנחש כי עשית זאת ארור אתה מכל חית השדה.

אמר החכם מיישט"ר וי ד"ל, שכח המתעורר אינו כשאר כחות שיש להם איבר מיוחד הנושא אותם, אך מן הלב יוצא ומתפשט לחוץ בלי כל נושא, ודמיון הנחש נאמר על עץ הדעת בתוך הגן, ומתרגמינן באמצעית גינתא, כי הא בהא תליא. ואומר על גחונך תלך והוא קצור ההליכה, כי לא יתבונן על העתיד, ולשון על גחונך לשון המשכה, שנמשך אחר

ג: 5. — ב"ר פי"ט. — 8. שבת קמ"ו, יבמות ק"ג:, עבודה זרה כ"ב: — 10. בראשית ג' ז'. — 13. ב"ר פי"ט. — 15. בראשית ג' ח'. — 17. שם שם ט'. — 18. שם שם י'. — 19. שם שם י"א. — 21. שם שם י"ד.

4 הידוע — בכ"י: ידוע. כאשר — בכ"י: וכאשר. והטה — בכ"י: ונטה. והוא מסמא — בזה נמשך אחר הנרבוני המבאר: „כי הוא מסמא מראות באמת". וכן פירש האפודי.

5 עץ — בכ"י: העץ. ותאכל — בכ"י: ויאכל. דחף — בכ"י: דחפה.

7 סמאל — אחר המלה הזאת הסרות, כנראה, מלים אחדות בכ"י.

8 אפילו השכל שוחק עליו — והוא לפי הנרבוני: „כי השכל הנקנה לא נתן ביד השטן ולא ביד הנחש וההשחתה". ולכן היה שוחק ושמח. משבא — בגמרא: בשעה שבא, והוא הנכון.

11 באה — בכ"י: בא.

12 חברו — אין המלה הזאת ברורה בכ"י. הדבוק — בכ"י: הדיבוק.

13 ועלה — — — — מדי — קשה לי לישב את פשט המשפט הזה.

20 הגיע — בכ"י: הגע.

22 הנרבוני מעיר כאן, שהכח המתעורר מיוחד משאר הכחות בג' הבדלים: 1) אין לו נושא מיוחד; 2) אינו מעיין אל העתידות רק אל ההוה הנאות באותה עת; 3) לא יתעורר אל דברים רוחניים, רק אל גשמיים. ולפי זה יובנו כאן דברי מחברנו.

23 איבר — כך נראה לי לתקן במקום „חבר" שבכ"י, וגם בנרבוני אין זה בפירוש.

24 ודמיון — בכ"י: ודומיון. באמצעית — לפנינו בת"א: במציעות, ואולי היתה הנוסחה לפניו: באמצעות.

26 לשון המשכה — כמו גוחי מבטן, ועיין פירושו על גיחון.

27 הארציות — בכ"י: הארצות.

ד: גדול היה וכו'. וכתי' ותלד את קין ותוסף ללדת את אחיו את הבל ויהי הבל רועה צאן וקין היה עובד אדמה. שמותם המה [אופני] החכמה, כי קין הוא השכל המלאכותי בעבודת הארצות לקבץ הממון: והבל היא הנשימה היוצאת מן הפה, והוא מלשון הבל תינוקות, כי כאשר יאמ' מן סכל סכל כך יאמ' מן הבל הבל, והנה הוא שכל המחשבה לחשוב מידות טובות והנהגות חשובות ולהיות רועה בני דורו ולהדריכם, והנה הוא תיקוני הגוף ודרך להצלחת השכל האמתי, וכן השכל רוחני ושורשו גופני; ושניהם הביאו מנחה ממין עבודתם. כי בשניהם שירות להצלחת השכל העיוני. ואמ' שאל מנחת קין לא שעה, כי כולו ארצי, אבל אל מנחת הבל שעה, כי הוא דרך אל ההצלחה האמיתית, כמו שקדם. והנה קין הורג הבל, כי כאשר יוסיף ההשכלות בקנייניו גבר קין ויהרג הבל ויאבד כל מידה טובה. ואמ' בהיותם בשדה, ר"ל במקום שאין אדם אביהם עמהם. ואמ' החכם מיישט"ר ויד"ל, כי שדה מורה שאדם בלתי מדיני לא יתואר במידות. וקללת קין שלא תוסף הארץ לתת כח ע"ד חיוב טבע קבוע, אלא נע ונד שהקניינים חוזרים מזה לזה. וכתיב ותקרא שמו שת, והוא מלשון ישות, ר"ל קיום והוא דבר הנח ומקויים וזהו השכל העיוני; ומפני שיש בינו ובין השכל המחשבי קצת יחס אמר תחת הבל, ומפני ששת תכלית האדם נאמ' ויולד בדמותו כצלמו ויקרא שמו שת. והנה פירשתי המשל אשר גילה לנו הרב הגדול במאמר הנכבד עם תוספת דברים.

ד: 1. בראשית ד' א' ב'. — 9. שם שם ה'. 10. שם שם ד'. — 13. שם שם ח'. — 15. שם שם י"ב. — 17. שם שם כ"ה. — 19. שם ה' ג'.

---

2 היה עובד — בכ"י: עובד את. [אופני] — אינו בכ"י; ותקנתי על פי הרמב"ם (ח"ב פ"ל), המדבר ברמז על כל הענין: „וממה שצריך שתדעהו ג"כ ותתעורר עליו: אופני החכמה בקריאת בני אדם קין והבל, והיות קין הוא ההורג להבל בשדה, ושהם יחד אבדו, אעפ"י שהאריך לרוצח".

3 השכל המלאכותי — בכ"י: שכל המלאכות; ותקנתי על פי הנרבוני, המחלק כאן את השכל לשלשה: השכל המלאכותי, השכל המחשבי, והשכל העיוני, כנגד קין, הבל ושת.

4 היוצאת — בכ"י: היוצא; ואולי צ"ל: היוצא'.

5 הבל — בכ"י: הבל.

6 והנהגות — בכ"י: בהנהגות.

9 שירות — בכ"י: שמות; ותקנתי על פי הנרבוני שם: „כי כל אחד מהם יש בהם קצת שירות אל השכל". השכל — בכ"י: שכל.

11 ר"ל קיום — על פי הרמב"ם (שם): „ולא התקיים המציאות אלא לשת, „כי שת לי אלהים זרע אחר".

11 עיין שורה 7. האמיתית — בכ"י: אמיתית. והנה — בכ"י: והיה.

12 בקנייניו — בכ"י: בקניינו. ויאבד — אולי צ"ל: ואיבד.

14 שאדם — בכ"י: שהאדם; ואולי צ"ל: שהאדם הבלתי מדיני.

15 יתואר — בכ"י: יתדור; ותקנתי על פי הנרבוני שם: „כי האדם הבלתי מדיני לא יתואר בצדק וברשע".

18 השכל — בכ"י: שכל.

19 תחת הבל — הנרבוני מוסיף כאן: „כי אחר מיתתו (של הבל, שהוא הכח המחשבי) והפנות המחשבה מההנהגות והשלמויות המדותיות ילוטש השכל ויגיע אל שלמותו".

20 כצלמו — בכ"י: ובצלמו.

כלומ' שנטה שכלו אחר חומרו להדמות עניני טוב ורע להשתקע במפורסמות למות מאכילת עץ הדעת, ולפי תרגומו שתירגם יחידאה בעלמא, ר"ל שהבחירה בידוע ואין מוחה לו. ועתה פן ישלח ידו ולקח גם מעץ החיים ואכל וחי לעולם, כתרגומו וכען דילמא יפשוט ידיה ויסב אף מאילן חייא ויכול ויחי לעלם, ופירושו של הפסוק, דר"ל, שאעפ"י שנתקלקל באכילתו מעץ הדעת למות, שמא ימצא תקנה ויאכל מעץ החיים וחי לעלם; ונכתב חסר ו' לעלם, מפני שר"ל חיים הנעלמים, שהם החיים הגמורים. ואל יטעך מאמר רז"ל השמר, פן, ואל, אינו אלא לא תעשה, ואיך יהיה פן מלשון עשה? שהרי גרסי' בסוף עירובין השמר דלאו לא תעשה, השמר דעשה עשה, כי פן זה עשה הוא. וישלחהו ה' מגן עדן לעבוד את האדמה, כי תחילה הניחו בגן לעבדה ולשמרה, ר"ל תחילה הניחו במדריגה העליונה לעבוד ולשמור השכליות כפי', ועתה שולח לעבוד הארציות. וישכן מקדם לגן עדן את הכרובים ואת להט החרב המתהפכת, והנה אעפ"כ נטה אדם הראשון לצד גן עדן לשכון עם כרובי השכלים, והבריק עליו הברק מלהט החרב, ר"ל פעמים יציצו ופעמים יעלמו. המתהפכת, שמתהפכים, פעמים אנשים, ופעמים נשים, ופעמים רוחות, לפי דמיון מראות הנבואה. לשמור את דרך עץ החיים, ופי' כמו ושמרו את דרך ה', ומוסכם למאמר רז"ל שאמרו אדם הראשון חסיד

ד. 17. בראשית ג' כ"ב. — 22. זבחים ק"ו. — 23. עירובין צ"ו. — 24. בראשית ג' כ"ג. — 27. שם שם כ"ד. — 31. שם י"ח י"ט; עירובין י"ח.

18 לעלם — בכ"י: לעולם; והוא נגד מה שיתבאר למטה בשורה 21.

20 שמא — מחברנו מפרש מלת „פן" במובן לו, כלומר: ולואי שישלח ידו לקחת גם מעץ החיים, והשיג על ידי זה את ההצלחה הנצחית. וגם בפירוש הזה נמשך אחרי הנרבוני שם.

23 לא תעשה — כן הוא בכ"י, ואולם בגמרא שלפנינו הגירסה: השמר דלאו לאו, דעשה עשה.

24 וישלחהו — בכ"י: וישלחיהו.

26 העליונה — בכ"י: העליון.

27 הארציות — בכ"י: הארצות.

28 כרובי השכלים — לדעת ר' שמואל ן' תיבון (הובאה אצל הנרבוני שם) הוצבו אז שני מיני שומרים: א) „הכרובים, והם כחות השכל אשר נכח ה' פניהם, המראים את דרך עץ החיים"; ב) „המלאך אשר בידו להט החרב המונע השלמות". אבל מחברנו מסכים רק לחצי הפירוש הראשון ויש לו דרך מיוחדה בבאור להט החרב, שהזכירו הנרבוני רק ברמז.

29 יעלמו — בכ"י: יעלימו. ואלה דברי הרמב"ם (בפתיחה לח"א מהמורה): „ולא תחשוב שהסודות העצומות ההן ידועות עד תכליתן ואחריתן לאחד ממנו, לא כן! אבל פעם יוצץ לנו האמת עד שנחשבנו יום, ואח"כ יעלימוהו הטבעים והמנהגים, עד שנשוב בליל חשך, קרוב למה שהיינו בתחלה".

30 ופעמים רוחות — [ופעמים מלאכים], ברמב"ם (ח"א פמ"ט), — המאמר מורה שאין למלאכים תכונה קיימת מחוץ לשכל, אבל הכל במראת הנבואה ולפי פעל הכח המדמה.

32 כמו — בכ"י: וכמו. ושמרו דרך — בכ"י: ושמרו את דרך.

כי כח העליון כח שלם, כדפי׳. והנה השלמת הבניין שבעה, והם סדרי זמנים שזכרתי, שבעה ימי בראשית. וזש״ה ביום עשות ה׳ אלהים, ואמרו רז״ל ראה הקב״ה שאין העולם מתקיים בדין, שיתף בו מדת הרחמים, וזהו שארז״ל היה בונה עולם ומחריבו, כי בחסד הבניין ובדין מחריבו, ובשניהם בלא שיתוף לא יתקיים, כי אם ימשך אחר החסד לא יוליד, ואם אחר הדין יחריב הכל, שיתפם בתפארת להיות מכריע ולהטות כלפי חסד, ומפני שהם האבות הוצרך לסדר הבנים, כדפי׳; וזש״ה כי שת לי זרע אחר תחת הבל כי הרגו קין, כבר קדם פי׳ שמותם, שקין נטה לרע ר״ל העדר הטוב לפי הדין, והבל רוחני ר״ל מים מרוח, ושת המכריע בהשואה, וישאר עקר הבניין ויקויים העולם בטוב וברע ובמכריע. והארץ היתה, הנה מתחילה רמז אותם, ועתה חוזר ומפרש והארץ היתה, ואמר בבהיר שכבר היתה, כי הארץ בכח התפ׳ היתה תוהו וחזרה להיות בוהו, והוא הבניין בהתפשטות ההויה. ובחגיגה תניא תוהו זה קו ירוק שמקיף העולם, בוהו אבנים מפולמות המשוקעות בתהום, שמהן מים יוצאים, ר״ל שחסד מקיף כל הבניין, כדפי׳, שבכוחה כל הנאצלים ממנה; ואבנים מפולמות, ר״ל מלוחלחות, שהרי מן המים נאצלו, כמו שפי׳ שמה חסד מים מרוח, ע״כ באמצעיתם יורדים המים למטה. וחושך על פני תהום, החושך זה עומק רום, שהוא מכוסה יותר מן שאר חמשת עומקי הקצוות, ותהום עומק תחת. ורוח אלהים כן נקרא מחשבה כסי׳, ר״ל רוח מרוח הקודש, כן נקרא חכמה כסי׳. על פני המים הם נקראו מים מרוח, כדפי׳. ויאמר אלהים, מידת הדין, יהי אור, יתפשט הבניין ויאיר אור אספקלריא המאירה, וזהו אור של שבעת

ה. 8. ב״ר פ״ט. — 11. בראשית ד׳ כ״ה. — 14. שם א׳ ב׳. — 16. פ״ב. — 18. חגיגה י״ב. — 21. ספר יצירה פ״ב. — 22. בראשית א׳ ב׳. — 25. שם שם ג׳.

5 ובספר א״ב אות ח׳ (ברוך שאמר דף כב:): „והנה הבנין רק שבעה“. השלמת הבניין, — בכתר שם טוב (מ״ח): „הנה י׳ ספירות נעשות כבניין האדם“, ובספר התמונה (כה.): „הספירות הם דמות אדם, כי האדם עולם קטן... ז׳ דורות וכו׳“. כדפי׳ — אולי בהקדמה.

6 שבעה — בכ״י: לשבעה.

9 ובשניהם בלי שיתוף — בכ״י: ובשתיהם בלא שיתף. ימשך — בכ״י: ימשוך.

10 להיות מכריע — עיין מערכת (עו.): „ספירה ו׳ — תפארת מכריע ראשון“.

11 הבנים — נצח, הוד ויסוד.

12 כבר קדם — לעיל ד: 2-8.

13 רוחני — מלשון הבל תינוקות (ע״ש).

14 בטוב וברע ובמכריע — בחסד ובגבורה ובתפארת.

16 בבהיר — בכ״י: כבהיר; ואלה דברי הבהיר: „מאי משמע היתה? שכבר היתה; ומאי [בהו] ובהו? אלא תהו היתה והחזרה לבהו“ (עיין הגהות הגר״א). הארץ — בכ״י: העולם.

18 שמהן — בכ״י: שמהם.

19 יוצאים — בכ״י: יוצא.

20 מלוחלחות — בכ״י: מלהלחות.

21 שפי׳ שמה — כנראה, בפירושו לספר יצירה.

22 החשך זה — בכ״י: זה החשך. ובמערכת (נח:) רום מעלה; אויר קדמון (סב:) מכוסה (נח).

23 חמשת — או חמשה, ובכ״י: חמש; ואולי חסר כאן סימן הקצור.

24 רוח מרה״ק — במערכת: החכמה — רוח אלהים (סג:), פלא (סב:).

25 כדפי׳ — כנראה, בפירושו לספר יצירה. עיין הערה לשורה 21.

26 אור אספקלריא המאירה — כלומר: תפארת. כבר בבהיר (סימן נ׳) נדרש על

ומעתה ארמוז הפי' לפי החידה, כאשר ינקתי מדברי רמב"ן ומתוך יתר דברי הקבלה הנקראת תורה. בראשית התורה ידבר בתחתונים וירמוז על העליונים. והנה ראשית רמז לתרומה גדולה, מוסכם למאמ' חז"ל העולם נברא בזכות תרומה ומעשרות, שנא' ראשית דגנך, ובתרגו' ירושלמי בחכמה ברא וכו', וכה"א ראשית חכמה יראת ה' וגו'. ועל ב' של בראשית ארז"ל עלה במחשבתו לבראת עולם, ולשון עלייה ידוע. והעוקץ על הב' רמז לעילת העילות. ועל הבינה אמר אלהים. והשמים והארץ רמז לז' ולנ'. את השמים לרבות צבא השמים, שהם זרועות עולם. ואת הארץ לרבות צבא הארץ, שהם נצח הוד. והנה שלשה עליונים דקה מן הדקה, והם כמו נשמה, ואין לרמוז בהם הבניין; והשלשה

ה. האמצעיים הם האבות, והם השרשים; ואינם מוציאים פירות כי אם הענפים, והם השלשה התחתונים, והם הבנים, והם קיום העולם, והעשירית קודש הילולים — הפרי על סוף הענף. והנה בי' מאמרות נברא העולם, כי כולם פעלו. וארז"ל והלא במאמר אחד היה יכול לבראת,

ד: 24. בראשית א' א'. — 25. ב"ר פ"א. — 27. תהלים קי"א י'. — ה. 3, 4. אבות פ"ה מ"א.

24 ידבר... וירמוז — אולי צ"ל: תדבר ותרמוז, או במקום התורה אולי יש לגרוס: הכתוב. וכל הרעיון הזה העתיק מדברי הרמב"ן בפירושו לבראשית א' סוף פסוק ב': „כי על דרך האמת הכתוב יגיד בתחתונים וירמוז בעליונים".

25 העולם נברא וכו'. — בב"ר יש הגירסה הנכונה: בזכות ג' דברים נברא העולם: בזכות חלה ובזכות מעשרות ובזכות בכורים. ומה טעם בראשית ברא אלהים? אין ראשית אלא חלה... ואין ראשית אלא מעשרות... ואין ראשית אלא בכורים. ירמז לתרומה גדולה — בספר מערכת אלהות (ס"ד): „הספירה השניה חכמה נקראת ראשית והיא היא הנקראת תרומה גדולה". ועיין רמב"ן לפ' בראשית א' א'. רז"ל — בכ"י: חז"ל; ותקנתי לפי שיטתו של המחבר.

26 בחכמה — לפנינו: בחוכמא.

27 ראשית חכמה — בבהיר (סימן ג'): „שנית (=ספירה שנית, מאמר שני) — חכמה, דכתיב: ה' קנני ראשית דרכו, ואין ראשית אלא חכמה, דכתיב: ראשית חכמה יראת ה'. ובמערכת שם (נח:) ידובר בספירה א' הנקראת כתר עליון וגם מחשבה, כי עליה אמרו רז"ל „כך עלה במחשבה".

28 והעוקץ על הב' — עיין רמב"ן שם: המלה [בראשית] מוכתרת בכתר ב'. ועיין פרדס ערך ב' סימן ג' ועיין ספר א"ב (בספר ברוך שאמר) פרק ד' אות ב'. ובכתר שם טוב לר' אברהם מקולוניה (ע' מ"א) אנו קוראים: „כתר עליון הוא עלת העלות יתברך". ולהלן שם: „והחכמה לא נמצאת בלעדי עלת העלות... והחכמה משפיעה לבינה".

29 לעלת — בכ"י: לעילות. ועל הבינה — גם זה על פי המערכת (סז.): ספירה ג' בינה, אלהים שבפ' בראשית רומז אליה.

1 פירות — בכ"י: פי'רות.

2 אבות... בנים — כבר במסכת אצילות יתיחסו ז' ספירות תחתונות: חסד לאברהם, פחד יצחק, תפארת מדת יעקב, נצח מדת משה רבנו, הוד מדת אהרן, יסוד מדת יוסף הצדיק, מלכות מדת דוד המלך (באוצר מדרשים לאייזנשטיין, עמוד 69).

3 והעשירית — במערכת (צ:): ספירה י' מלכות, פרי עץ הדעת; ושם (רנז.): „העשירי קודש".

פוגע בו, כי השגה לצדיקים בגן עדן נקראת כרובים פורשים כנפיהם למעלה, ולרשעים חרב נוקמת כמו שנ' ואת להט החרב המתהפכת, וארז"ל פעמים אנשים ר"ל רחמים, ופעמים נשים ר"ל דין. ואמר לשמור את דרך עץ החיים, כי אף הדרך שמור שהוא הגן.

והנה צודקת המליצה וישר המשל ואמת החידה, לאפוקי מן הטועים, שמבינים התורה רק באשר היא נדרשת לפי פשוטה, כי מאמר רז"ל ידוע שהזכירו ס ת ר י ת ו ר ה; גם לאפוקי מן הטועים בחכמה ובקבלה ואומרים שהתורה אל אחת מהן כיונה ולא אל פשוטה, כי נאמנים דברי רז"ל שאין מקרא שלם יוצא מידי פשוטו; והמהרהר בזה יצא למינות; אבל התורה אל שלשתן כיונה ונדרשת בשלשתן, ורק מחיסרון ידיעתנו נעלם ממנו.

גם בפרשה זו אל יעלה על דעתך שפירשתי כולה או רובה, כי מיעוטא דמיעוטא היא שרמזתי בה; ורק כוונתי להראות שהתורה משולשת; ואל תתמה שהרי ארז"ל במ"ט פנים התורה נדרשת.

והנה כשם שפי' שהמרכבה נרמזת בפרשת בראשית, כן נרמז מעשה בראשית בפרשת המרכבה, כי עולם התחתון רמז על העליון, והעליון על התחתון. על כן גם פרשת המרכבה שנא' ביחזקאל אפרש לפי המליצה, והמשל, והחידה.

והנה המליצה גלוייה כפשוטה, שכל זאת צייר הנביא בדמיונו במראה הכבוד בנבואה, דוגמת סיר נפוח ומקל שקד שראה ירמיהו, וכמו המראות בספר דניאל, כמו שמפרש שמה בהדיא המשל עם הפתרון, לכן נאמר ואראה מראות

ו. אלהים, וזהו מראה הנבואה כמו שאומר ותהי עליו יד ה'. וכן ביאר במרכבה שניה, שנ' ותבא אותי ירושלימה במראות אלהים. והנה בשתיהן נאמר מראות לשון רבים, כמאמר רז"ל כל הנביאים לא נתנבאו אלא מתוך עשר אספקלריות ומתוך אספקלריא שאינה מאירה, אבל מרע"ה וכו', וכה"א במראה אליו אתודע, כי כאשר

ה: 13. בראשית ג' כ"ד. — 14. ב"ר פי"ח. — 18. חגיגה י"ג. — 20. שבת ס"ג, יבמות יא: כ"ד. — 25. במ"ר פי"ג. — 32. יחזקאל א' א'. — ו. 1. שם שם ג'. — 2. שם ח' ג'. — 5. במדבר י"ב ו'.

---

12 נקראת — בכ"י: נקראים, ואולם אותיות י"ם אינן ברורות ביותר. כרובים — כך נקראות ב' המדות: תפארת ומלכות (מערכת צו:); המלכות, שהיא הכרוב השני (שם פז:), נקרא גם חרב נוקמת (שם פו:). פורשים — בכ"י: כפורשים.

14 ועיין „מורה" חלק א' פרק נ"ט.

17 לאפוקי מן הטועים — השוה לסגנון כאן „הנצחון" סימן א': „ולאפוקי מן הטועים בפילוסופיה".

17 כאשר היא נדרשת — בכ"י: כאשר נדרשת.

19 מהן — בכ"י: מהם מהן, ונראה שהמעתיק כיון למחוק את המלה הראשונה ושכח.

20 שלם יוצא — בכ"י: שלים' ווציא. בכל המקורות שלנו בתלמוד: „אין מקרא יוצא מידי פשוטו".

23 רובה — בכ"י: רובו.

27 שהמרכבה — בכ"י: המרכה.

28 המרכבה — בכ"י: המרכה. רמז — בכ"י: רמוז.

32 שמפרש — בכ"י: שאפרש. ואראה — בכ"י: וארא.

1 עליו — בכ"י: עלי, וכן הוא בי"ב כ"י יחזקאל ובנוסחת השבעים ובפשיטתא (עמוד קיט),

3 בשתיהן — בכ"י: בשניהם.

הימים הנגנז לצדיקים. וירא אלהים את האור כי טוב, כמו שנ' טוב ה' לכל ורחמיו על כל מעשיו. ויקרא אלהים לאור יום ולחשך קרא לילה. המשיך כח זכר למדת יום וכח נקבה למדת לילה ויהי ערב (הוד) ויהי בקר (נצח) יום אחד יחיד ומיוחד בכל שמותיו, כמו שפי' העשרה העמוקים. יהי רקיע בתוך המים, תהי תפארת בין החסד ובין הנצח, הרי הבדל בין העליונים ובין התחתונים. ולא נאמר כי טוב עד שאמר בשלישי ותראה היבשה, והיא ה: הארץ, כי לא טוב היות האדם לבדו בלי עזר כנגדו. יקוו המים אל מקום אחד ר"ל אל היסוד. ולמקוה המים קרא ימים, המשיך קו האמצעי היונק ממקור החכמה אל התפארת, ומשם אל הבריכה אשר לה ק' מעיינות, כי כל הכחות נמשכים, כמו שנאמר כל הנחלים הולכים אל הים. וזש"ה ונהר יוצא מעדן התפארת להשקות הג"ע, ומשם יפרד והיה לארבעה ראשים, אילו המלאכים, ארבע מחנות השכינה. ובמעשה מרכבה אפרש בעז' ה' ית'. והנחש היה ערום, זה ידוע, כמו שנ' מצפון תפתח הרעה. והאדם אכל הפרי אשר בראש הענף של עץ הדעת ונתחייב מיתה, כי קצץ הנטיעה וחטא במחשבה למעלה, ונטמאה האשה בזוהמא של נחש ונתגרשו מגן עדן. ועתה פן ישלח ידו ולקח מעץ החיים, כי החוטא הרוצה לידבק בחיים, ר"ל תפארת, מ"ה

ה. 27. בראשית א' ד'; תהלים קמ"ה ט'. — 28. בראשית א' ה'. — 30. שם שם ו'. — 32. שם שם ט'. — ה: 1. שם ב' י"ח; שם א' ט'. — 2. שם שם י'. — 4. קהלת א' ז. — 5. בראשית ב' י'. — 7. שם ג' א'; ירמיה א' י"ד. — 10. בראשית ג' כ"ג.

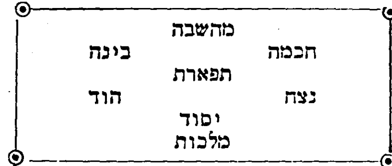
מדה זו, הששית, הפסוק: ויאמר אלהים יהי אור ומאמר רז"ל בדבר גניזת אור שבעת הימים; וכן במערכת נקראה מדת תפארת: אור הראשון (עז:) ואספקלריא המאירה (עט:).

29 זכר, נקבה — בכ"י: ז', נ'. (הוד), (נצח) — בכ"י: מעל לשורה.

30 כמו שפי' — כנראה, בפירושו לספר יצירה. וכן בשורה 21 ובשורה 25.

31 תהי — בכ"י: יהי. תהי תפארת — במערכת (עז:): תפארת—רקיע; ובבהיר (בנ"ל): „ששית—כסא הכבוד". הרי הבדל — אולי צ"ל: כדי להבדיל.

2 היסוד — בסוד „העולם עומד על עמוד אחד וצדיק שמו, שנאמר וצדיק יסוד עולם" (מערכת פא.). קו האמצעי — ההשפעה הנמשכת מהספירה העליונה אל התחתונה דרך תפארת ויסוד, כמו שיתבאר מציור זה:

4 הים — על פי המערכת (פד.) נקראת מדת מלכות ים, ועליה נאמר כל הנחלים וכו'.

5 ונהר יוצא — זה יסוד (עיין מערכת פב:). הגן — זה מלכות (עיין שערי אורה, שער א'). לארבעה — בכ"י: לארבע; ואולי חסר כאן סימן הקצור.

6 ובמעשה מרכבה — לקמן יד: וגו'.

7 זה — בכ"י: בזה. מצפון — בכ"י: ומצפון. והראיה פשוטה, שצפון רומז לצפוני, הוא הנחש הקדמוני.

8 הפרי וכו' — כבר בבהיר (סימן נ"ה) נראה שקרא למאמר העשירי פרי עץ הדר; וע"פ המערכת, התפארת היא הדעת (עח:), היסוד — עץ הדעת, כלומר: של הששית הנקראת דעת (פא.) והמלכות — פרי היסוד, פרי עץ הדעת (ב:).

9 קצץ הנטיעה — לפי' המערכת היה חטאו של אדם בזה, שנתכוון רק למדת מלכות וחשב שדי בזה, ואין צורך בשאר המדות (ע"ש דף ק"מ:).

10 מגן — בכ"י: מן.

11 ר"ל תפארת — במערכת (עח:): תפארת — עץ החיים, כלו': עץ של הבינה שהיא חיים. מ"ה — היא מדת הדין, ואז צ"ל פוגעת או פוגע'; ואפשר שמ"ה פי' מלאך המות.

נפתחו השמים, להורות שראה עד מעבר לשמים, ר"ל במראה הנבואה, כמו שאמר ואראה מראות אלהים כדפי'. והנה עיקר פי' של המראה לפי העיון גילה לנו אב לחכמי העיון רמב"ם ז"ל במאמר הנכבד וביארו מישט"ר ויד"ל והר' שלמה הלועזי. ואנכי בדרך נחני אלהים לברור מדבריהם ולהוסיף ולבאר כל אשר לא פירשו, עד שתושלם הידיעה בו למשכילים. לכן ידוע תדע, שנודע מתוך עניין מעשה בראשית, שכלל עולם התחתון הם הדומם, והצומח, והחי, והמדבר.

ו: והנה הדומם נחלק לגוש עפר, ולמלח, ולאבן, ולמתכות. והצומח נחלק לדשא, ולעשב מזריע זרע, ולאילן סרק, ולאילן פרי. והחי נחלק לשוחה, ולשורץ, ולמהלך, ולמעופף. והמדבר נחלק גם כן לארבע בטבע מציאות האלהי המגיע אלינו אשר בו נשכיל ששופע לאחד על כח הדברי ועל כח המדמה, ולשני על הדברי לבד, ולשלישי על המדמה לבד, והרביעי חסר בשניהם, ככל אשר פי' הרב פל"ז מח"ב. הרי ששה עשר מינים. ומנהיגיהם הגלגלים עם כוכביהם, והמה השמש והירח וחמשה כוכבים הנבוכים, והכוכבים העומדים. וכשם שיש לאדם נפש משכלת יותר על חיותו, כן הגלגלים חיים ויש להם נפש משכלת. וכן אמרו סמאל נפש גלגל מאדים. ואותן נפשות נקראות המלאכים השמימיים, אבל השכלים הנפרדים הם מלאכי השרת והמה מנהיגים. ותנועות כל גלגל מחמ' ארבעה כחות, ואילו הם: כדוריותו, ונפשו, ושכלו, וחשוקו להדמות למושכלו בפעולה תמידית בלי שינוי. וארבעת חילוקי הגלגלים מקבלים הכח מה' ית' באמצעות השכלים השופעים עליהם הכח. מן הגלגלים יורד הכח על התחתונים, וסדרו שהכוכבים

ו. 26. יחזקאל א' א'.

---

27 כדפי' — לעיל שורה 1.

28 במאמר הנכבד — במורה, בעיקר, בהקדמה לחלק השלישי ובשבעת פרקיו הראשונים.

30 שתושלם — בכ"י: שיושלם.

31 מתוך עניין מ"ב — כפי שנתבאר מתוך מו"נ ח"ב פ"ל.

3 פן — אינו בכ"י.

5 הדברי — בכ"י: המדבר.

6 בשניהם — בכ"י: בשתיהם.

7 והמה השמש וכו' — ד' כדורים, לפי סברת הקדמונים שנוגה וכוכב הם למעלה מן השמש (עיין מו"נ ח"ב פ"ט).

8 כוכבים הנבוכים או כוכבי הנבוכה — זהו השם לכוכבי לכת ב„מורה", ובכ"י הכתיב: נכונים; ובאמת צ"ל: שאר הכוכבים הנבוכים. וכשם וכו' — עיין מו"נ ח"ב פ"ד ופ"ה.

10 ואותן נפשות נקראות המלאכים — בכ"י: ואתם נפשות נקראים מלאכים.

11 אבל השכלים הנפרדים הם מה"ש — הרמב"ם לא חלק בין המלאכים, אבל הראה על שתוף שם מלאך הכולל השכלים והגלגלים והיסודות (שם פ"ו ופ"ז).

12 גלגל — בכ"י: הגלגל. ארבעה — בכ"י: ארבע, חסר סימן הקצור, כנראה. כדוריותו — בכ"י: כדוריתו.

13 ושכלו והשוקו — בכ"י: שמצייר בחשקו, ואצל הרמב"ם: „כדוריותו ונפשו ושכלו אשר בו יצייר והשכל הנבדל אשר הוא חשוקו" (שם פ"י).

14 וארבעת חילוקי — בכ"י: והארבע חילוקי'.

15 מקבלים הכח מה' ית' וכו' — והוא על פי הרמב"ם שם בפי"א, המחלק את כל הנמצאות שתחת הבורא לשלשה: שכלים נפרדים, גלגלים וגשמים הנפסדים, וההנהגה שופעת מהבורא על השכלים,

יתראה בגד במראה כן יראה הצורה במראה, וכן פונה אליו ה' ית' כמ: שנ' ולדבקה בו, ובו תדבק, וזהו הביאור של השם הנכבד א ה י ה א ש ר א ה י ה. ודע פירושה של הפרשה לפי המשל, שהוא חכמת העיון, ולפי הסוד שהם פתרון המראה, וצריכין דעת שלמה וגדולה, מכ"ש קבלת הנבואה, ע"כ הקדים לפני ביאור המרכבה ולפני אמרו שקיבל הנבואה ואמר ויהי בשלושים שנה ברביעי בחמשה לחדש, כי כאשר יהיה האדם בן שלושים שנה כבר שלם הגוף, כמאמר רז"ל בן שלושים לכח, וכלתה רתיחת טבע הבחרות, ומתחיל זמן הבינה הנשלם לארבעים שנה כמאמר רז"ל בן ארבעים לבינה. וכה"ג גרסי' בחגיגה א"ר יוחנן לר' אלעזר תא ואגמרך מעשה מרכבה, א"ל איני קש. ואמר ברביעי, שהוא חודש תמוז, שבו החמה בגבורתה וזכות מאורה מחכימה. ואמר בחמישי לחודש שהוא ששית החודש, כי אז הלבנה ברביעית של יום גלגלה ושליש שלם עדיין לפניה, טרם שתרד לחציו התחתון של הגלגל, וכבר נתגדל אורה שליש, וזהו זמן תגבורת, אבל כשמתגדל אורה יותר אז תרד ביותר. ואמר שהיה על נהר כבר, כי ההתבודדות באויר הנהר מציל הדעת, וכן אתה מוצא בדניאל, ושם הנהר כבר, נהר ל' השווה כי פלוני נהיר עינו בדבר פלוני, ולשון כבר ידוע, ר"ל שלא ראה דברים מחודשים עתה, אלא שנתגלה לו מה שהיה כבר מבריאת עולם. ואמר

ו. 7. דברים י"א כ"ב; י' כ'. — 8. שמות ג' י"ד. — 11. יחזקאל א' א'. — 13. אבות פ"ה מכ"א. — 15. י"ג. — 17, 18, 22, 25. יחזקאל א' א'.

6 בגד — אינו ברור בכ"י.

7 מן — בכ"י: של.

8 פירושה — בכ"י: פירוש, ואולי חסר סימן הקצור.

10 הקדים... ואמר — כבר העיר הרמב"ם (מו"נ ח"ג פ"ז), שצריך לבקש טעם („ענין") למה שנקשרה בשנה ובחדש וביום ובמקום, „ולא יחשב שהוא דבר אין ענין לו".

12 בחמשה — בכ"י: בחמישי. כי כאשר יהיה האדם בן שלשים שנה וכו' — ידוע הפשט המקובל: ל' שנה ליובל (עיין רש"י), ור' יוסף קמחי פי': ל' שנים למציאת הספר ע"י חלקיהו (עיין רד"ק) והוא על פי יונתן (יחזקאל א'); ואולם פירוש זה: ל' שנים לחיי יחזקאל הוא היותר מתקבל על הלב, והסכימו לו רוב החדשים.

13 וכלתה — בצ"ל במקום „וכחו" שבכ"י.

14 רתיחת טבע הבחרות — שהיא הסבה הרביעית למנוע מלמוד החכמה האלהית, לפי הרמב"ם במו"נ ח"א פל"ד: „ולזה רחקו למדה לבחורים, וגם אי אפשר להם לקבלה, לרתיחת טבעיהם וטרדת דעותיהם בשלהבת הגידול והצמיחה, עד שתעדר השלהבת ההיא המערבבת, ויהיה להם הנחת והישוב, ויכנעו לבותם מצד המזג ואז יעלו עצמם לזאת המדרגה והיא השגתו ית', ר"ל: התורה האלהית".

16 אלעזר — בכ"י: אליעזר. איני קש — לפנינו בגמ': לא קשאי.

17 מאורה — בכ"י: המאורה.

18 מחכימה — בכ"י: מחכים, ואולי חסר כאן סימן הקצור.

22 מציל — בכ"י: מוציא.

24 ולשון כבר ידוע וכו' — מפרשי המורה, האפודי ושם טוב, יש להם דרך אחרת בבאור השם כבר: לדעתם הוא אותיות „רכב", ויהיה נהר כבר השגת המרכבה; הפירוש כאן הוא יותר סמלי: השגה במה לפנים; אבל כל המפרשים הסכימו שכבר זה „שם נהר שאין לו מציאות חוץ לשכל" (שם טוב לפ"ז מח"ג).

השגתו בנבואה, כדפי'. וארבע זהו שיעור המרכבה, כמו שנ' ותצא

ז. מרכבה ממצרים בשש מאות כסף וסוס בחמשים ומאה, וכן קראו לה רז"ל מ ע ש ה מ ר כ ב ה, והמרכבה סימן לנסיעה, כי כבוד ה' ית' נסע מן המקדש מפני עון סמל הקנאה. ואילו הארבע פנים אשר הזכיר הם הנכבדים בעולם התחתון: ה א ד ם בכל החי, ה א ר י ה בחיות, ה ש ו ר בבהמות, ה נ ש ר בעופות. ואמר ארבע לשון נ ק ב ה, וכן מראיהן, ואמר רבעיהם לשון ז כ ר, מפני שהמשל־החיות לשון נקיבה, והנמשל לשון זכר, לכן משנה בו כמה פעמים בלשון זכר ונקיבה. ואמר דמות אדם להנה, כי כולן נוטות לתואר אדם, כי הוא המורכב האחרון הכולל כולם, ר"ל הדומם, והצומח, והחי, והמדבר. וגם הם, האריה, והנשר, והשור, כולם באדם, כי האדם השלם בגבורת גופו מלבד בלתי קניית דבר נקרא אריה, והוא הדומם, שהרי אינו מוסיף דבר. והאדם השלם בעושר בעבודת הארץ כקין, זריז ומהיר במלאכתו, נקרא נשר אשר ישוט על אוכל במהירות, והוא כהצומח, שהרי הוא מוסיף דבר. והאדם השלם בחכמת המחשבי במידות טובות כהבל נקרא שור, האוכל באבוס בעליו בעד עבודתו ולא טורף וגוזל כחיות ועופות, והוא עיקר החי, כי הוא מפרנס רובם, כמו שנ' ורב תבואות בכח שור,

---

ו: 32. מלכים א' י' כ"ט. — ז. 2. חגיגה פ"ג מ"א. — 5. יחזקאל א' ה'. — 6. שם שם ח'. — 7. שם שם ה'. — 16. משלי י"ד ד'.

---

32 כדפי' — לעיל שורה כ"ג.

1 גם שעור המרכבה וגם הראיה לקוחות ממו"נ ח"א פ"ע. מרכבה — בכ"י: המרכבה. לה — בכ"י: (לה) ח', ואולי כיון המעתיק לסגור את האות ח' שהיא ראש תיבת חז"ל, שבה אמר להתחיל את השורה הבאה.

2 והמרכבה סימן לנסיעה וכו' — בפי' מעשה מרכבה לרד"ק (שם, דרך כלל): „והמרכבה סימן הנסיעה, והראה לנביא במראה הנבואה כי כבוד ה' נוסע מבית המקדש, — — — מפני מעשי ישראל הרעים בשומם הסמל בבית שהשכין כבודו בו, וכאילו דחקוהו לצאת".

4 הנכבדים בעולם התחתון — ברד"ק שם: „ומה שראה לחיות ארבעה פנים לכל אחת מהן, לפי שחילק מין החי ארבע מחלקות למיניהן, וזכר הראש שבכל אחת מהן, כי אריה מלך החיות, ושור מלך הבהמות, ונשר מלך בעופות, ואדם מלך על כולם".

5 ארבע לשון נקבה — בכ"י: וארבעה (!) לשון נקבה. והמעתיק חשב כנראה שהראיה מהפסוק השני: „וארבעה פנים", ובאמת אינה אלא מפסוק זה: „ארבע חיות וזה מראיהן".

6 רבעיהם — מה שהביא ראיה ממלה זו ולא ממלת להם בפסוק ו', ורגליהם, רגליהם בפ"ז, כנפיהם ברפ"ח, אפשר כי הנוסחה לפניו היתה להן, ורגליהן, רגליהן, כנפיהן, כמו שהיא בפשיטתא ובכתבי־יד רבים (קיטל, Biblia Hebraica יחזקאל, שם, שם), ורק רבעיהם היתה כתובה בנוסחתו במ'; ואפשר שטעות המעתיק היא וצריך להיות רגליהם במקום רבעיהם.

8 כולן נוטות — בכ"י: כולם נוטות.

10 כולם — בכ"י: וכולם.

11 והוא הדומם — על פי הגרבוני (ח"ג פ"א): „וכבר ידעת כי מסגולת האריה קשי עצמותיו — — — והוא משל אל כח הקפאון הנקרא כח דוממי".

13 מוסיף — בכ"י: המוסיף. והוא כהצומח — כגרבוני שם: „והנשר — — — יגביה עוף ויפנה הנה והנה כדמות האילן".

14 בחכמת המחשבי — כן הוא בכ"י, והיא חכמת השכל המחשבי.

16 ורב — בכ"י: רוב, בחלוף אותיות.

העומדים מניעים את הארץ, והחמשה כוכבים נבוכים — הרוח, והשמש — האש, והירח — המים. ותנועות הגלגלים שהן בארבע סיבות גורמות עירוב הארבעה יסודות, עד שנתהוו מהם כל הנמצאים בתחתונים. נמצא מבואר שאעפ"י שלכל אחד כח מיוחד, כדפי', מ"מ כל כח וכח בכל אחד ואחד מן התחתונים. ומעתה ארמוז ביאור המעשה הגדול. כתיב ואראה מראות אלהים, לשון רבים, מפני שענין הנבואה דיבוק השכל בשכל הפועל שהוא העשירי, וכולם היו אמצעיים בינו ובין ה' ית', ודרך כל המראות השיג כבוד ה' ית', לכן אמר מראות אלהים. ואמר והנה רוח סערה וגו', בזה רמז לו הגלות. ואמר שבא מצפון, כמו שנ' מצפון תפתח וגו'. ואש מתלקחת, שאכלה המקדש וירושלים. ונוגה לו סביב, שמסביב עתידים לצאת מן הגלות. ומתוכה כעין החשמל, ר"ל שהכל בא מן השגחת כבוד ה' ית', והוא החשמל שפי' באחרונה; והזכירו בראשונה, מפני שהוא הראשון והעליון במדריגה ובמעלה, ופירשו באחרונה מפני שהוא סוף כל ההשגות. ואמר דמות ארבע חיות, לא אמר ארבע חיות סתם אלא דמות, לומר שלא ראה שום יש רק ספור ציור המראה כפי

ו: 21. יחזקאל א' א'. — 24. שם שם ד'. — 25. ירמיה א' י"ד. — 25-27. יחזקאל א' ד'. — 30. שם שם ה'.

ומהם על הגלגלים, ומהם על הגשמים הנפסדים.

17 והירח... המים — ועיין רמב"ם (שם פ"י) המבאר שאע"פ שמכל ד' הכדורים שופעים כחות בכל המתהוה, מיוחד לכל כדור יסוד, „שהכדור ההוא לבד התחלת כחות היסוד ההוא לבד". האש, והירח המים — בכ"י: והאש, והירח, מים. ותנועות וגו' עד הארבעה — בכ"י: ותנועת הגלגלים שהם ארבע סיבות גורמים עירוב הארבע.

19 נמצא מבואר — עיין לעיל בהערה לשורה י"ז. שאעפ"י — בכ"י: אעפ"י. כדפי' — לעיל שורה 15-17.

21 לשון רבים — כבר עמד על זה הרמב"ם (מו"נ ח"ג רפ"ה), ואולם באורו שונה במקצת, שהוא מדבר על שלש השגות שונות הנרמזות בלשון מראות, עיין שם.

22 שענין — בכ"י: שהעניין, ואולי צ"ל: שהעניין הנבואי. — הגדרת הנבואה כאן שונה מזו של הרמב"ם תכלית שנוי, אעפ"י שהיא קרובה אליה בסגנונה. כי הרמב"ם (בחלת פל"ו מח"ב של המורה) מגדיר את הנבואה בתור „שפע שופע מאת השי"ת, באמצעות השכל הפועל, על הכח הדברי תחלה ואח"כ על הכח המדמה". ויפה העיר שם טוב (בפירושו שם) שלפי דעת הרב „אין אמתת הנבואה מה שיחשבו קצת מהפילוסופים, והוא כשהאיש החכם והשלם במדות ידבק עם השכל הפועל". השכל הפועל שהוא העשירי — עיין מו"נ ח"ב פ"ד.

24 בזה רמז לו הגלות — על פי דרשת רב יהודה אמר רב בחגיגה יג:

25 כמ"ש מצפון תפתח — הערת רש"י שם ובפירושו ליחזקאל.

26 שמסביב=שבקרוב. עתידים לצאת משם — על פי פירוש רש"י.

28 והזכירו בראשונה וכו' — עיין בפירוש מעשה מרכבה ע"ד הנסתר לרד"ק (במקראות גדולות, ורשה תרס"א, בסוף ס' יחזקאל): „זכר החשמל ראשונה לפי שהוא ראשון ועליון על הכל במדרגה ובמעלה, וזכרו באחרונה לפי שהוא אחרון וסוף בלמוד ובהשגה".

30 לא אמר וכו' — כבר עמד על זו השאלה הרמב"ם (מו"נ ח"ג פ"ז). ולנרבוני, לאפודי ולשם טוב דרך אחרת בפתרון שאלה זו. שלדעתם, אמר בכל אלה דמות, משום שהיה מסופק עליהם. ופירוש מחברנו מסכים לפירושו של קרשקש.

כן אמ', שהם תחת כנפיהם ומיעוט ידים שתים, אחת הוויית כל מתהווה והשנית קיום מתהווה. והנה ידי קרינן, אבל ידו כתיב, כי הכל מן סיבת האחד יתברך. ואומר על ארבעת רבעיהם, ר"ל של החיות. ואו' ופניהם וכנפיהם לארבעתם, שב על רבעיהם, ר"ל שהפנים שרוצה להזכיר המה בארבעה צדדים. ואומ' חוברות אשה אל אחותה כנפיהם, ר"ל שכח זה בזה ואין בהם מקום פנוי, וגם מחוברים בפעולתם בכל העולם, ולא אילו במקצתו ואילו במקצתו. ואומ' לא יסבו בלכתם, ר"ל שלא יסובו אחורנית, כתרגומו לא מתחזרין במיזלהון. ואומ' ודמות פניהם וגו', ומזכיר ארבע פנים בו, וכבר אמרתי שהן ארבעה צדדין, הרי מבואר שלחיה אחת י"ו פנים וס"ד כנפים, וכבר פירטם בכלל ופרט. גם דע, שהחמשה כוכבים הנבוכים מניעים הרוח והמדבר, לכן גדולו נצב הקומה; והכוכבים העומדים מניעים כח הקפאון, העפר והדומם, וכה"א רבץ כאריה מי יקימנו; והחמה מניעה האש והחי, וכן השור אדום; והלבנה מניעה המים, לכן המים מתגדלים לפי מלאת הלבנה ומניעים הצומח, וכן הנשר פונה אנה ואנה וברגליו קשקשים כדגים. ואמ' ופני אריה אל הימין ר"ל דרום, ופני שור מהשמאל, ר"ל צפון; מעתה ידוע שהעיקר

ז: 6, 7. יחזקאל א' ח'. — 8, 10. שם שם ט'. — 12. שם שם י'. — 16. בראשית מ"ט ט'. — 19, 20. יחזקאל א' י'.

---

4 כנפיהם — בכ"י: הכנפיהם, וכנראה התכוון המעתיק לכתוב הכנפים ונזכר בגוף המקרא, ושכח אחרי כן למחוק את הה'. אחת הוויית כל מתהוה וכו' — והוא על פי הרמב"ם (מו"נ ח"ב פ"י) שפעולת הכחות הבאים מן הגלגל נחלקת לב' מינים: לכח מהוה ולכח משמר או מעמיד, ושלשניהם אנו קוראים טבע, ושע"ז מכנים את הטבע בתארי חכמה, הנהגה והשגחה.

6 סיבת — בכ"י: סיבה. ארבעת — בכ"י: ארבע.

7 לארבעתם — בכ"י: לארבעתן.

8 בארבעה — בכ"י: בארבע, בחסרון סימן הקצור.

9 ואין בהם מקום פנוי — יותר נכון לאמר ביניהם, וכן הוא ברמב"ם, שאין ריקות בין גלגל לגלגל.

10 ואילו — בכ"י: ולא אילו. לא — בכ"י: ולא.

11 מתחזרין — בכ"י: מתחזרים.

12 ודמות — בכ"י: דמות.

13 י"ו כנפים — עיין לקמן ח. 2; יד. 2, ובספר א"ב (בברוך שאמר דף כ"א ע"א, ד"ה וי"ו).

14 פירטם — בכ"י: פירטים. הנבוכים — בכ"י: הנכונים.

15 לכן — בעבור האויר „היה האדם נצב הקומה" (נרבוני ח"ג פ"א), ועל פי זה תקנתי „נצב" במקום „שב" שבכ"י.

16 כאריה — ובכ"י: כארי, וכנראה חסר סימן הקצור; הפסוק בשלמותו הוא: כרע רבץ כאריה וכלביא מי יקימנו. ובבלק (במדבר כ"ד ט') כתוב אמנם "כארי", אבל שם: שכב כארי.

17 וכן השור אדום — כמו האש, בנרבוני שם: „כי השור לעולם בטבעו אדמוני כדמות האש".

18 מתגדלים — בכ"י: המתגדלים. ומניעים — בכ"י: ומניעי, וכנראה חסר כאן סימן הקצור.

19 וברגליו קשקשים כדגים — ע"פ הנרבוני שם: „כי העופות מן הרקק נבראו". ופני — בכ"י: שפני.

20 שהעיקר פנים — אולי צ"ל: שעיקר הפנים. מזרחה — והוא על פי הרד"ק (בפירוש מעשה מרכבה ע"ד הנסתר): „וראה הצד הנכבד שברוחות, והוא צד מזרח, ראה לנכחו פני אדם".

והוא הקרוב למעלת אדם; ע"כ החליף במרכבה אחרי כן פני שור לפני כרוב, כי הוא אדם הצעיר לימים, ר"ל שלא שלם. והאדם השלם בשכל העיוני כשת הוא לבדו אדם אשר לו צלם אלהים, וזש"ה אל יתהלל חכם בחכמתו ואל יתהלל הגבור בגבורתו, אל יתהלל עשיר בעשרו, כי אם בזאת יתהלל המתהלל, השכל וידוע אותי וגו'. נמצא מבואר שאדם כולל עולם התחתון. גם עולם האמצעי ועולם העליון דומין שניהם לעצם צורת האדם, שהרי כולם בעלי נפש ושכל כמו האדם, גם כולם מנהיגים האדם, שהרי עולם התחתון, ר"ל טבע הד' יסודות, מנהיגו מצד יצירת גופו, ועולם האמצעי, ר"ל המזלות, מנהיגו לפי העתות במקריו, והעליונים מנהיגים אותו בשליחות ה' ית' המשגיח עליו לפי צדקו ורשעו לבטל השני מנהיגים התחתונים. ואמר וארבעה פנים לאחת ר"ל מן החיות, וארבע כנפים לאחת, ר"ל לאחת מן הפנים, ורגליהם רגל ישרה, ר"ל שהיה פשוט, ומאמר רז"ל — מלמד שאין ישיבה למעלה, ולדעת הרב שהוא מתנועע ומיעוט רגלים שנים, כי תנועתם רק ממזרח למערב וממערב למזרח. וכף רגליהם ככף רגל עגל, ר"ל

ז: כדורי. ונוצצים כעין נחושת קלל, הגשמים הקבועים בהם כנצוצות נחושת, וקלל על הזכות נאמר. ואומ' וידי אדם מתחת כנפיהם, ר"ל שהם עושים מלאכת מחשבת כפי תנועת כנפיהם, על

ו. 19. ירמיה ט' כ"ג-כ"ג. — 27. יחזקאל א' ו'. — 28. שם; שם שם ז'. — 29. חגיגה ט"ו וב"ר פס"ה. — 31. יחזקאל א' ז'. — ז: 1. שם. — 2. שם שם ח'.

---

17 למעלת — בכ"י: למעלה. במרכבה אחרי כן — (בכי: אחריכן) היא „המרכבה השנית" ביהזקאל י'.

18 אדם הצעיר לימים — עיין מו"נ חלק ג' פ"א. ובנרבוני שם: „וכרוב הוא הצעיר לימים מבני אדם, והחי הוא אדם בלתי שלם, כי חסר ההבדל האמתי, והוא הדבור". והוא על פי חגיגה י"ג: „כרוב=רביא".

20 הגבור — בכ"י: גבור. אל — בכ"י: ואל.

21 וגו'. — בכ"י: וגו' חסר סימן ההפסק.

22 לדברי הנרבוני (שם) האדם כל הכחות הארבעה: הדומם, הצומח, החיוני והמדבר. עולם האמצעי ועולם העליון — כלומר: עולם הגלגלים ועולם השכלים.

23 ושכל כמו האדם — בכ"י: ר"ל שכל באדם, ונראה שנגרר המעתיק אחרי שורה שאחרי זו בטופס שלפניו.

27 וארבעה — בכ"י: וארבע.

28 ר"ל לא' מן הפנים — ונמצא שהמספר עולה ט"ז; וארבע כנפים לאחת ר"ל לאחת מן הפנים — הרי ס"ד כנפים. ועיין יונתן בן עוזיאל (ועל פיו רש"י), שבס"ה היו להם רנ"ו כנפים, ועיין לקמן ז: 13.

29 ר"ל שהיה פשוט — עיין שם במו"נ ח"ג פ"ג. מלמד... למעלה — בחגיגה ט"ו.: „גמירא דלמעלה לא הוי לא ישיבה וכו'".

30 מתנועע — בכ"י: מיתמה, ותקנתי לדעת כל מפרשי הרמב"ם: ישיבה אין שם, רק תנועה תמידית בלתי פוסקת. תנועתם — של הגלגלים, שעליהם רומזות החיות שבמרכבה על פי מפרשי הרמב"ם.

31 ממזרח למערב וכו' — על פי פירוש הרד"ק במעשה מרכבה.

1 הכוכבים הקבועים בהם — והם „הכוכבים שחוזרים ברקיע" (נרבוני שם פ"ב).

2 על הזכות — „כי הן ספירות בעצמן" (נרבוני שם).

3 ר"ל וכו' — „ידוע (אומר הרמב"ם שם) שידי האדם אמנם הם על הצורה שהם, לעשות בהם כל מלאכת מחשבת בלי ספק".

מראיהן כגחלי אש, כי הן ספירות בוערות ומאירות, כמו שמפרש. ואומ' כמראה הלפידים היא מתהלכת בין החיות, ר"ל אותם הגופים הקבועים בהן שנמשלו ללפידים הם מתהלכים בין החיות כמו שהם קבועים בהן, כי תנועת החלק בכל. ונוגה לאש, ר"ל לאותן גופות, ומן האש יוצא ברק, ר"ל כח למטה. ואמר והחיות רצוא ושוב, ר"ל אותה תנועה עצמה תתנועע פעם אחר פעם. כמראה הבזק, ר"ל תנועה ממהרת, כי הבזק הוא הברק הממהר בתנועתו. וארא החיות, זו השגה אחרת. והנה אופן אחד בארץ אצל החיות, ר"ל שקצתו אצל החיות וקצתו בארץ. ונעתק אחרי כן לומר בלשון רבים, כמו שאמר ומראה האופנים, כי הם חומר אחד שקיבל הארבע צורות, ואילו אמר תחילה רק אופן לשון יחיד שמענו זאת, והוסיף לבאר אותו, אחד, ר"ל שדבוקים זה בזה להיות גוף אחד, לומר שאין ריקות, ולא דמות אופן, מפני שהאופנים ממש אופנים, כמו שאמ' במרכבה שלאחרי כן לאופנים להם קורא הגלגל באזני. ואמ' לארבעת פניו, אבל לא תואר פרצופים, אלא מפרש שהפנים הם ארבע' אופנים, כמו שאמ' מראה האופנים בלשון רבים וגו' עד לארבעתן. ומעשיהם כעין תרשיש, ומתרגמינן כעין עובד אבן טבא, ר"ל ההיולי. עוד מנה בו תרשיש תרי משש, כלו' שליש, כי השגה זו שליש מן העולמים. ואומ' ודמות אחד לארבעתן, לא עניין דמיון כי אופנים ממש הם, אלא מפני שדומין זה לזה

ח. 15, 17. יחזקאל א' י"ג. — 18. שם שם י"ד. — 20. שם שם ט"ו. — 23. שם שם ט"ז. — 24. שם שם ט"ו. — 27. שם י' י"ג; שם א' ט"ו. — 28. שם שם ט"ז. — 30. חגיגה י"ג:

שם: „לא נזוריות ולא יציאה מן העגולה האמתית, אבל תנועה אחת מדובקת".
14 הן ספירות בוערות — בכ"י: הם ספי' ובוערות.
15 הגופים — בכ"י: גופנות, וכנראה התכוון המעתיק לכתוב גופות.
16 בהן שנמשלו... מתהלכים — בכ"י: בהם הנמשלו מתהלכות.
17 לאותן — בכ"י: לאותם.
18 אותה — בכ"י: אותם.
19 ברמב"ם שם: וכאילו הוא [הבזק] נמשך ממהר רץ ממקום אחד ואח"כ יסוב אחור וישוב אל המקום אשר התנועע ממנו במהירות ההיא עצמה פ ע ם א ח ר פ ע ם.
20 אצל הרמב"ם שם: „ובזק שם הברק... אשר ת ר א ה תנועתו הממהרת שבתנועות".
21 השגה אחרת: הראשונה, השגת החיות, מתחילה בפסוק וארא והנה רוח סערה; וזו מתחילה בפסוק וארא החיות והנה אופן אחד, והיא השגת האופנים; עיין רמב"ם שם (פ"ה).
22 וקצתו בארץ — הפירוש הוא של הרמב"ם (שם פ"ב) והכוונה שהאופנים, שהם ד' היסודות, קצתם אצל החיות, הגלגלים, כמו יסוד האש, וקצתו בארץ, יסוד העפר. (עיין פירוש קרשקש שם). אחרי כן — בכ"י: אחריכן.
23 חומר אחד — הוא החומר הראשון, ההיולי, עיין נרבוני שם.
25 ולא דמות — אולי צ"ל ולא אמר דמות וכו'.
26 שלאחרי כן — בכ"י: שלאחריכן.
27 לאופנים — בכ"י: ולאופן (כנראה, במקום לאופנ') קרא גלגל לאזני.
28 שהפנים הם ד' אופנים — „כי מצד הצורות שבו נחלק לד' גרמים, ואם צורתו הד' אופנים צורה אחת יסודית" (נרבוני שם). מראה — בכ"י: ומראה.
29 ומעשיהם — בכ"י: ומעשיהן, ואולי היתה זו נוסחתו.
30 משש — בכ"י: מפרש, ויותר נכון: משית.
31 השגה זו — השגת האופנים, או העולם השפל. ודמות — בכ"י: דמות.
32 דמיון — בכ"י: דומיין.

פנים שהם פני אדם מזרחה, נמצא פני נשר למערב. ואשר ראה פני אדם למזרח, מפני שעיקר כח המזל לפי צמיחתו ועליתו מן המזרח. וראה פני אריה לדרום, מפני שכל הכוכבים כלולים בתוך י"ב מזלות, וסוף קשר המזלות בצד אחד למעלה מציר הגלגלים, ובצד השני למטה, ובעת שמזל טלה — הוא ראש המזלות — צומח ממזרח, אז קשר המזלות למעלה מן הציר לצד דרום, ואז שמה מקצת כל י"ב מזלות לצד קשת הראייה של קו השוה. וראה פני שור לצפון, שהרי ממשלת החמה ביום ובימי הקיץ עיקרה, וכשהוא נוטה לדרום אז ימי החורף בצפון, וכשהוא נוטה לצפון אז ימי הקיץ בצפון, ומדינת בבל בצפון, כמו שנ' מצפון תפתח הרעה, ושמה היה יחזקאל הנביא. וראה פני נשר לצד מערב, כאשר מבואר בקידוש החודש שהראיה למערב לקדשה, מפני משפט התורה שהיום הולך אחר הלילה. נמצא שהי"ו פנים דהמה על ארבעה ראשים בצואר אחד.

ח. ואומ' ופניהם וכנפיהם פרודות מלמעלה, מה שפניהם פרודות מלמעלה, ר"ל שאין סיבת תנועתם אחת מצד החשמל השופע עליהם, וכנפיהם פרודות מלמעלה דוגמת עוף שהגביה כנפיו, ועוף סימן להנסיעה, כדפי'. נאמ' לאיש שתים, ר"ל לכן שתי כנפים חוברות איש שב לאיש שתים, כלומר שהאיש מחובר בכנפיו לאיש אחר גם בשתים למעלה, ר"ל בשכלו ובחשקו. ואמ' ושתים מכסות גויותיהנה, ר"ל שתי סיבות המונעות שלימות ההשגה, אחת שקושי להשיג עומק העליון, והשנית חיסרון דעת התחתון. ואיש על עבר פניו ילכו, ר"ל כל חיה להדמות לחשקה. אל אשר יהיה שמה הרוח ללכת ילכו, ר"ל אל אשר הכוונה האלהית שתלך החיה שמה תלך, לחשק כוונה זו תתנועע ותלך תמיד. לא יסבו בלכתן, ר"ל הילוכן תנועה אחת מדובקת. ואמ' דמות החיות

ז: 30. ירמיה א׳ י״ד. — ח. 3, 6-8. יחזקאל א׳ י״א. — 10, 11, 13. שם שם י״ב.

---

25 הוא — בכ"י: היא.
28 ביום — אבל גם גירסת הכ"י "היום" תתכן.
29 אז — בכ"י: אז הוא.
30 בבל — בכ"י: בבל שהיא.
2 שהי"ו — בכ"י: שי"ו. י"ו פנים — עיין לעיל ז: 11-13 ובהערה שם. ארבעה — בכ"י: ארבע, ואולי חסר סימן הקצור.
3 בצואר — בכ"י: בצאור, ואולי צ"ל: בציור.
4 שאין סיבת תנועתם אחת וכו' — בנרבוני שם יתבאר הענין באריכות.
6 להנסיעה — עיין לעיל ז. 2. שתי — בכ"י: שני, ויתבאר הענין מפי' הרד"ק: [לכל] „אחד מן החיות היו שתי כנפים שהיו חוברות עם כנפי האיש האחר; ואותם היו לעופף, ושתים האחרות היו מכסות בהם את גויותיהנה".
9 שתי סבות וכו', — על פי המורה (ח"א פמ"ג): „כי פעולות השכלים נעלמות, לא יתבאר ענינן אלא לאחר למוד, וזה לשתי סבות: מצדם ומצדנו, ר"ל: חולשת השגתנו וקשי השגת הנפרד מצד אמתתו".
10 והשנית — בכ"י: והשני, בלי סימן הקצור.
11 יהיה — חסר בכ"י. הכוונה — בכ"י: כוונה, ויותר טוב: אל אשר [תהיה] הכוונה האלהית וכו', כמו ברמב"ם שם (ח"ג פ"ב).
12 לחשק כוונה זו — „כי כל חושק יתנועע נגד חשוקו" (נרבוני שם פ"ב).
13 הילוכן תנועה — בכ"י: הילוכה תנוע. כדברי הרמב"ם שם, אין לתנועת החיות לא כפיפה ולא עקמימות; והנרבוני מפרש

לו, שאין זו מראה כגחלי אש. ואמר נטוי על ראשיהם מלמעלה, המליצה והמשל שוים בדבר זה. ואמר דמות רק לדמיון הקרח. ואמר ותחת הרקיע כנפיהם ישרות, ר"ל כחו רק למטה מן הרקיע. וישרות, ר"ל פשוטות כעוף שפושט כנפיו להיות נראות כאילו נושאות הרקיע והכסא שעליו. וכנגדו נעשו הכרובים פורשי כנפים במשכן. ואמר שתים מכסות להנה, ר"ל שתי סיבות המונעות להשיג העליון, כדפי'. ולאיש שתים מכסות להנה את גויותיהן, ר"ל שגם גויותיהן מכוסות באותן שתי סיבות נגד התחתון, וכתרגומו בתרין מכסי אפוהי דלא חזי ובתרין מכסי גויתיה דלא מתחזי. ואשמע את קול כנפיהם כקול מים רבים כקול שדי בלכתם קול המולה כקול מחנה, בעמדם, על דרך המופת, כדפי', תרפינה כנפיהם, ר"ל שהיה קול. ויהי קול מעל לרקיע אשר על ראשם, אינו אומר ממעל כמו בסמוך, אלא מעל כי ר"ל בסבוב אותו רקיע מעליו בא הקול מחמת שנוגע במה שתחתיו, כי יש קול למרוצת הגלגלים.

ט. ויחזקאל נביא היה וידע שעתידים יש מן החכמים לטעות בדבר זה, על כן כפל דבריו והחזיקם להודיע תנועת הרקיע העליון, ואעפ"י שאין כוכב חוזר בו יש לו קול, וכן לכנפי החיות כדלעיל, וכמו שאמר וקול כנפי החיות משיקות אשה אל אחותה, וקול האופנים לעומתם, וקול רעש גדול, ואמר וקול כנפי הכרובים נשמע עד החצר החיצונה כקול אל שדי בדברו. והנה החכם מיישט"ר ויד"ל גם הוא נטה אחרי אריסטוטלום לומר שאין להם קול. והמלך אשר כתב על פ"ז מח"ג של המאמר הנכבד וז"ל: מה שאמר יחזקאל מספור הקול נמשך אחר הדעת הקדום, ר"ל, האמנת גלגל קבוע ומזל

ח: 21. יחזקאל א' כ"ג. — 26. ישעיה ו' ב'. — 27. יחזקאל א' כ"ד. — 30. שם שם כ"ה. — ט. 3. שם ג' י"ג. — 5. שם י' ה'.

---

19 שאין זו מראה וכו' — כי הגלגל היומי אין בו כוכבים.

22 פשוטות — בכ"י: פשוטו, וברור שחסר כאן סימן הקצור.

25 כדפי' — לעיל ח. 9. ולאיש שתים — בכ"י: ושתים.

26 מכסי' — בכ"י: מכסה.

27 מכסי גויתיה — בכ"י: מכסו גויותיהן. את — חסר בכ"י.

29 בעמדם — בכ"י: ובעמדם.

31 בסבוב? — בכ"י: בקבוב.

32 למרוצת — בכ"י: ומרוצת.

1 יש מן החכמים — הנרבוני, כמו שנראה להלן.

2 להודיע תנועת — בכ"י: להודיע שו תנועת; אולי צ"ל של'=שלמות.

3 כדלעיל — ז: 27-30. וקול — בכ"י: **קול.**

5 וקול — בכ"י: קול. נשמע — חסר בכ"י. החצר — בכ"י: חצר. אל — חסר בכ"י.

6 נטה אחרי אריסטוטלום — במו"נ ח"ב פ"ח העיר הרמב"ם על המחלוקת שבין אריסטו ובין סיעת פיטגורוס בדבר הזה. כי הפילוסופים הראשונים חשבו, כמו רוב האנשים, שלתנועות הגלגלים קולות נוראים עצומים מאד, והדעת הזאת מפורסמת גם בינינו, ואולם אריסטו חולק בדבר ובספרו „השמים והעולם" הוא מבאר שאין קול לגלגלים. המחלוקת — מבאר הרמב"ם — תלויה בשאלת גלגל קבוע או חוזר, וידוע שחכמי ישראל הודו בזה לחכמי אומות העולם. ועיין לקמן.

8 הקדום — מלה זו חסרה בכ"י. האמנת — בכ"י: אמנת.

ח: בעניין שחומר אחד להן לארבע הצורות. ואומר ומראיהם ומעשיהם כאשר יהיה האופן בתוך האופן, כפשוטו, אופן גדול מקיף אופן קטן, כן מראיהם ומעשיהם, ר״ל שהמרכבים זה בזה בלכתן ילכו תנועה ישרה. לא יסבו בלכתן, כי לא יחזרו אחורנית. ואמר וגביהן וגובה להם ויראה להם, וי״ו של וגובה יתירה, כמו ואיה וענה. וגבותם מלאות עינים ממש, ר״ל מכח הרכבתם. ובלכת החיות ילכו האופנים, ר״ל כשהם במקומם אין להם תנועה כלל בעצמם. ואומ׳ ובהנשא החיות מעל הארץ ינשאו האופנים, ולסיבת זה יהיה תארו הענין על אשר יהיה שמה הרוח ללכת ילכו שמה הרוח ללכת, אמר שהולך על אשר שמה רצון האלהות. וכפל הדבר, שלא תאמר פעמים הרצון שילכו הנה ופעמים הנה, ע״כ תוסיף בו מקום לומר, אשר רצון האלהות מתמיד ללכת. והאופנים ינשאו לעומתם, ר״ל ימשכו אחריהם, כדפי׳, כי רוח החיה באופנים, שהרי הם מנהיגיה. ובעמדם יעמדו, כי כאשר היה המופת בימי הקדמונים ביטול התנועה, כדפי׳, אותה עת ביטול כח עירוב ההוויה. וכפל הדבר, כי רוח החיה באופנים, לומר שתנועת כל חיה וחיה לבדה בכל האופנים. ולאחר סיום השניה שהיא התחתונה אמר השגה שלישית שהיא העליונה. ואמר ודמות על ראשי החיות רקיע, ר״ל גלגל היומי. כעין הקרח הנורא, ר״ל רק מראה אחד

ח: 1. יחזקאל א׳ ט״ז. — 4. שם שם י״ז, י״ח. — 5. — בראשית ל״ו כ״ד; יחזקאל א׳ י״ח. — 6. שם שם י״ט. — 8. שם שם כ׳. — 13. שם שם כ״א. — 17. שם שם כ״ב.

---

1 להן — בכ״י: להם. ומראיהם ומעשיהם — בכ״י: ומראיהן ומעשיהן.

2 אופן — בכ״י: אבן. אופן גדול מקיף וכו׳ — וברד״ק בפירוש מעשה מרכבה: „כי התשיעי אשר הוא עליון מגלגל אשר בתוכו עמו״.

3 מראיהם — בכ״י: מראיהן. זה בזה — בכ״י: בזה בזה. תנועה ישרה — בנרבוני שם: „כי הם אמנם יבקשו להתנועע אל החיות ומן החיות, והנה יתנועעו תנועה ישרה בלי עקמומית, כי התנועה היותר קצרה אל המקום הטבעי״.

4 לא יסבו — בכ״י: ולא יסבו.

5 עינים ממש — כפי הפירוש הראשון של הרמב״ם, והם עיני בעה״ח הבאות מצד הרכבת היסודות. כמו ואיה וענה — הראיה הזאת, הבנויה על דברי רש״י, נמצאת גם ב„הנצחון״ סימן רצ״ט. ונענה — בכ״י: ואינה.

6 ממש — אולי יש לגרוס במקום מלה זו: „סביב״. ובלכת החיות ילכו — בכ״י: לכלכת החיות, ילכו. כשהם במקומם הטבעי „לא יתנועעו אלא בהכרח״ (נרבוני שם).

7 אין להם תנועה כלל בעצמם — מהרמב״ם שם: „ושם מניע האופנים — החיות״.

8 תארו הענין — כך נראה לתקן, בקצת דוחק אמנם, את גירסת הכ״י: תאר והענן. על — כך הוא לפנינו בפסוק זה, ובכ״י: אל, ואפשר שזו היתה הנוסחה שלפניו.

11 בו מקום? — בכ״י: במקום. מתמיד ללכת — הרמב״ם המעיר על החזרה ועל טעמה, מוסיף ואומר: „והבן זה הביאור המופלא״.

14 המופת — על מציאות השם. בימי הקדמונים — המדברים (מו״נ סוף ח״א). בטול התנועה — כלומר, שתנועת הגלגלים תפסק, ועל ידי זה תפסק ההוויה, „והוא אצלם מושכל ראשון״ (מו״נ סוף הקדמה לח״ב). כדפי׳ — אולי בהקדמת הספר.

15 כי רוח — בכ״י: שרוח.

17 התחתונה — השגת העולם השפל. ודמות על — בכ״י: שעל.

18 גלגל היומי — הוא „הגלגל החמישי המקיף בכל אשר אין כוכב בו״ (נרבוני ח״ג פ״א). הקרח — בכ״י: קרח.

ר"ל שבור, בלתי שלם. וזה אשר תסוב הרוח על צירה אף בנחת בלתי בריחת אויר גם תוליד הקול, ואילו נתלחלה הציר ותיסוב בחפזון לדחות האויר לא יוליד קול. גם לפי קושי וזכות הגשם יהיה קול הגשם בלי תוספת בריחת אויר, כאשר יגיע גשם בגשם [ט:] זך וקשה, כאשר נודע מקישקוש זכוכית. גם חוטי הכינור של מתכת יולידו קול עצום, ואם היו של פשתן לא נשמע קולן, הרי שאין בריחת האויר לבד גורם הקול, אלא חיכוך גשם בגשם בדוחק על גשם יבש יוליד קול עצום, כן ע"י סיבוב הגלגלים מתחככים זה בזה ויולידו קול. ולא עוד אלא מבלעדי זאת אוכיח שיש קול לתנועות הגלגלים, שהרי לדעת גלגל קבוע ומזל חוזר הכל מודים, שיש להם קול מפני התמוגגות הגלגל לפני הכוכב, אעפ"י שאין שם אויר בין בשוה יתמוגגו הגלגלים לפי סיבוב המסלול עם צירו על עקום הסובב ויוליד קול. ועוד לדעת גלגל חוזר יש התמוגגות גדולה, שהרי הונחה התכונה שציר השבעה כוכבים למעלה מציר המזלות, והגלגלים מצד אחד קרוב לגלגל המזלות הנקראת גובה, ומצד אחד רחוק. וגלגל היומי מקיף גלגל המזלות. הרי שגוף גלגל המזלות מצד אחד עב ומצד אחד דק, שהרי אין מקום פנוי. וכאשר יהפך מצבו ויבוא העב במקום שהיה הדק, והדק במקום שהיה העב, שהרי אין הילוכם שוה שיתהפכו בשוה, מעתה איך יהיה העב בחלל הקטן, ואיך ימלא הדק החלל הגדול? שהרי לעולם אין מקום, וזה אי אפשר אלא אם יתמוגגו מפי הגלגל ויברח מצד העב לצד הדק כעין בריחת מים או אויר, וזה איפשר בגשם החמישי, כי הוא דק מהם ובודאי זה יוליד קול דוגמת מים רדופים, וכן דומה קולם בהדיא, כדכתיב ואשמע קול כנפיהם כקול מים רבים, מכ"ש לפי מה שהוכח שהמדבק בעצמו יסבב ויעתק הגלגל ממקומו. ותדע שגם לפי דעת גלגל חוזר יש להם קול, שהרי חכמי המשנה המה שאמרו נצחו חכמי אומות העולם, ואעפי"כ תארו

ט: 20. יחזקאל א' כ"ד.

---

4 ע"י — אינו בכ"י.

9 גדולה — בכ"י: גדול, וחסר סימן הקצור.

10 השבעה — בכ"י: השבע.

11 הנקראת — בכ"י: ונקראת. ומצד — בכ"י: וצד.

17 אם — אינו בכ"י.

22 קול — בכ"י: קול שהם. ונראה שהמעתיק חפץ לכתוב: שהרי, וכתב: שהם, ואחר כך כתב: שהרי, ושכח למחוק „שהם".

23 „חכמי המשנה המה שאמרו נצחו חכמי אוה"ע" — בדפוסי הבבלי (פסחים צד:) וכן בכתב־יד מינכן, וכן בדקדוקי סופרים הנוסחה רק: „חכמי ישראל אומרים גלגל קבוע ומזלות חוזרין, חכמי אומות העולם אומרים גלגל חוזר ומזלות קבועין", ואין שם אפילו רמז לנוסחת הרמב"ם ורבים אחרים, על פיו או שלא על פיו, שהודו חכמי ישראל לחכמי אוה"ע או שנוצחו על ידיהם. וכבר התפלא על זה בעל „מאור עינים" במאמר „אמרי בינה" פרק י"א (עמוד ק"ל, ורשה, תרנ"ט) ושער, שבעל ה„עקדה", המביא ברייתא זו בנוסחת הרמב"ם, נגרר אחרי הרמב"ם. ואעפי"כ — בכ"י: ואעפ"י.

24 אחר כן — בכ"י: אחרכן. בסוף פסחים? — אם הכונה כאן למאמר: ג' קולות

חוזר, והוא אשר נצחו חכמי אומות העולם לחכמי ישראל. וכפי דעת הקדום, ר"ל, הנצוח אמר יהושע לשמש בגבעון דום, כי אחרי שלא יוליך קול לא ירוץ. ע"כ תורף דבריו. ודבר זה כשגגה שיוצאת מלפני השליט, וחלילה והס שיהיה בתורתנו הנאמרת בנבואה אות אחת בלתי שלמה. ואיך יעלה על הדעת שמה שאמרו חכמי המשנה נצחו חכמי האומות את חכמי ישראל שדעתם על נביאי ישראל? והלא הנבואה למעלה מן החכמה, כאשר כתב הרב פל"ח מח"ב, וז"ל: דע כי הנביאים האמיתיים יגיעו להם השגות עיוניות בלא ספק, ולא יוכל אדם בעיון לבד להשיג הסיבות אשר יתחייב מהן הידוע ההוא, עכ"ל. מעתה איך ינטה הדעת אחר חכמי אומות העולם כנגד דעת הנביאים? ועל כיוצא בזה כתב הרב פכ"ג מח"ב וז"ל: וכי לא תהא תורה שלימה שלנו כשיחה בטילה שלהם? עכ"ל. גם אשר נתפרש לי דעת החכם מיישט"ר ויד"ל ומופתו, עד שעלה בדעתו שאי אפשר שיהיה קול להגלגלים, מפני שחכמי הטבע אמרו מהותו, שהקול יגיע בסיבת התמוגגות האויר מדפיקה חזקה או עקירה, שאם היה מהדפיקה החזקה של השני גשמים נתהפך האויר בחוזק ויוליד קול, ואם היה מעקירה התנועע האויר בין שני גשמים המתפרדים בחוזק והגיע הקול אצל התמוגגות באויר, ומאחר שאין מקום פנוי בין הגלגלים להיות שם אויר, אין שם דבר שיוליד הקול; וחשב זה למופת חותך, ואני חושבו למופת מחותך,

---

ט. 9. פסקים ל"ז: — 10. יהושע י' י"ג.

---

11 ע"כ תורף דבריו — ליתר באור אביא כאן את דברי הנרבוני במקורם: „אמר משה: ראיתי להעירך הנה על דרוש אינו קטן אצלי, ונחתום בו דברינו במרכבה, לא ראיתי אחד מן החכמים דבר בו, לא מי אשר ראיתים ודברתי אליהם פנים בפנים ולא אחד מן הקדומים אשר הגיעו ספריהם אלי, והוא זה: הלא ראית (כצ"ל במקום „ראיתי" שבנדפס) כי החכם האלהי המורה כתב פ"ת מן החלק השני כי מן הדעות הקדומים וכו' וכו' וכל מה שכתב הרב בפרקים ההם אמנם הכונה בו לבאר מעשה מרכבה, ורמז הרב בזה כי חכמי ישראל וראשוניהם היו מאמינים זה הדעת, וכי מה שאמר יחזקאל מספור הקול אמנם הוא נמשך אחר זה הדעת". — — — „ומאחר שהיתה השמש כפי הדעת הקדום מולידה (בנדפס: מוליד) קול גדול בעת מרוצתה, והיה מצוה יהושע שיעמד השמש והירח, אחר שידומו, כאלו אמר שיעמדו, כי אחר שלא יולידו קול לא ירוצו".

13 שלמה — בכ"י: שלם.

15 פל"ח — בכ"י: פל"א.

16 יגיעו — בדפוסים: יגיע. עיוניות — בכ"י: עיונות.

17 מהן הידוע — בכ"י: מהם הידוע.

18 איך ינטה הדעת — גם הנרבוני משתומם, אבל השתוממותו באה מצד אחר: „וזה מקום פלא גדול: איך יאמר הנביא, או חכמי ישראל המקובלים מהנביא דבר שהתאמת סותרו במופת?" ושם טוב אומר בפירוש: „ואין הנביא למעלה ממנו (מן העיון), כי חכם עדיף מנביא, ולא יועיל אצל החכמים אלא מה שנתאמת מופתו על זולתו".

19 וכי — חסר בדפוסים.

20 מלת אשר נראית כמותרת כאן.

24 מהדפיקה — בכ"י: מדפיקה.

25 התנועע — בכ"י: התנועה.

27 ומאחר — בכ"י: מאחר.

28 חותך — בכ"י: חתוך.

להם קול, ומה שכתב הרב שהיות להם קול נמשך להאמנת גלגל קבוע ומזל חוזר, לא שסובר הדבר כן, אלא מפני שבהרבה מקומות תופס דברי אריסטוטלוס עיקר, כמו שכתב בפי״ד מח״ב וז״ל: לא אשגיח על מי שדבר זאת זולת אריסטוטלוס, מפני שדעותיו הן הראויין להתבונן, על כן נתן עילה לדעת אריסטוטלוס, כמו שאמר בהדיא: לא תרחיק היות אריסטוטלוס חולק, כי לאמונת גלגל קבוע ומזל חוזר אין ספק שקול עצום למרוצת הכוכבים, מפני שגופי הגלגלים מתמוגגים מפניהם, ואין מקום לחלוק אלא לחסר הדעת, וזה הרחק מאריסטוטלוס, ופי׳ שהוא נמשך אחר הגלגל חוזר ומזל קבוע, מעתה לא תחשבו מחלוקתו לטועה, רק שלא יגיע בעיוני תכלית האמת. וזאת מצאתי, הכר נא האמת, אשר הגאון הקודם החכם בכל חכמת העיון רבינו בחיי ז״ל הסכים בדעתו, שאעפ״י שהמזל קבוע יש להם קול, כמו שכתוב בשבחו המתחיל ברכי נפשי וז״ל: ותחצוב מן המאור מאורות, וכוכבים קבועים בגלגלי רום, פותחים ביום שירה לעושם, ונותנים זמירות בלילה לקונם, עכ״ל. וכן אמר דוד המלך נעים זמירות ישראל עשרה הללויה כנגד עשרה גרמים השמיימיים, כי כן פירש מיישט״ר ויד״ל בעצמו על פ״ח מח״ב שיחס דוד לכל גלגל ניגון מיוחד, וצוה להלל בהילולים כנגדם: הללו אל בקדשו—כנגד שמי הצלחה המקודשים, הללוהו ברקיע עזו—כנגד ערבות שנ׳ ובגאותו שחקים, הללוהו כגבורותיו—כנגד גלגל המזלות אשר בו גבורת צבאיו, ואח״כ שבעה מיני כלי זמר—כנגד ז׳ כוכבי לכת, וסיים

י: בעולם השפל כל הנשמה תהלל יה, והעילה להיותנו בלתי שומעים הקולות הוא המרחק והרגלנו לשמֹע מעת הולדתנו. ומאחר שהקול מחוייב

י. 30. תהלים ק״נ.

---

15 על מי — בדפוסים: למי.

16 זולת — חסר בכ״י:

18 לאמונת — בכ״י: לאומת.

21 תחשבו — בכ״י: יחשב.

22 תכלית האמת — כמאתים שנה אחרי הכתב הדברים האלה כתב ר׳ דוד גאַנז בספרו „נחמד ונעים", שטיהא די בראַהי אמר לו, שאף לחנם חזרו בהם חכמי ישראל.

23 הגאון הקודם — להבדילו מר׳ בחיי המקובל.

25 וז״ל ותחצוב וכו׳ — ב„חובת הלבבות", הוצאת יהודה, באה בסוף הספר אחרי ה„תוכחה" הידועה לרבנו בחיי, שיר בשם „בקשה", המתחיל במלים „ה׳ שפתי תפתח" ושם נמצאים החרוזים האלה.

26 בגלגלי׳ — ובכ״י: בגלגל, ותקנתי על פי הוצאת יהודה. פותחים — בהוצאת יהודה: פוצחים.

28 גרמים — בכ״י: גרמי, וברור שחסר כאן סימן הקצור.

31-32 אשר בו גבורת צבאותיו — זוהי הגירסה הנכונה, ובנרבוני הנדפס: אשר גבורות צבאותיו.

32 שבעה מיני זמר — אינו בנרבוני והוא חדוש מחברנו. כוכבי לכת — כן הוא בנרבוני, ובכ״י: כוכבים לכש. וסיים בעולם השפל — זוהי הגירסה הנכונה, ולא גירסת הדפוס: והיתס בזה העולם השפל.

1 והעילה וכו׳ — הרמב״ם בפ״ח מח״ב אומר, שיש להם למאמיני הקול „לתת עלה להיותנו בלתי שומעים הקולות ההם העצומים והנוראים". להיותנו — בכ״י: בהיותנו.

2 הוא — בכ״י: כי, ואינו בנדפס. הולדתנו — כצ״ל במקום „הולידתנו" שבכ״י ובמקום

חכמי התלמוד אחרי כן קול גדול לגלגל השמש בסוף פסחים. נמצא קול להגלגלים תלוי במאמר מזל קבוע וגלגל חוזר. ואשר הביא החכם מיישט"ר ויד"ל דברים אילו על הנביאים, זהו מה שכתב הרב פ"ח מח"ב וז"ל: אמנם אריסטוטלוס יבאר שאין להם קול; ואל תרחיק היות דעת אריסטוטלוס חולק על דעת חכמים, כי זה הדעת ר"ל היות להם קול נמשך להאמנת גלגל קבוע ומזל חוזר, וכבר אמרו נצחו חכמי אומות העולם בזה עכ"ל. ולכאורה נראה שהסכים לדעת אריסטוטלוס, וחלילה וחס כדפי'. ועוד הוא בראש אותו הפרק כתב שהפילוסופים ורוב האנשים וסיעת פיתגרוס כולה וחכמי התלמוד

י. כולם הסכימו שיש להם קול, ואיך יעלה על הדעת שיחלוק על כולם ועל דעת הנביאים שהם למעלה מן העיון כאשר כתב בפל"ח מח"ב, וכדפי'? ולא עוד אלא בהדיא פי' שהדבר מסכים לדעת התורה ולדעת הנביאים בפי"א מח"ב, וז"ל: אילו העניינים כולם אינם סותרים דבר מה שזכרו נביאינו וחכמי תורתנו, עכ"ל. ואף שהחכם מיישט"ר ויד"ל מפלפל לתרץ קושיתו, מ"מ לא היה לו לתת נביאינו חסרי שכל אחר שכל אחד, טוב היה לו לתלות הדבר בחכמי המשנה ולומר, אף כי אומות העולם נצחום בסברותם, לא חזרו מדבריהם, מפני שדבריהם תלויים במאמר נביאים שהם למעלה מן החכמה. וכן משמע פשט דברי הרב בפי"ד מהלכות קידוש החודש, שכתב שגוף הלבנה חוזר בגלגל. או היה לו לומר שהדבר משל, שהרי נכתב קול ודיבור על ה' ית' וית'. ולא היה לו ליתן הנביאים לטועים. אבל האמת שיש

הולכין מסוף העולם ועד סופו ואלו הן: קול גלגל חמה וכו', אז צ"ל: בסוף פ"ק דיומא.

25 חוזר, ואשר — בכ"י: חוזר אשר.

27 פ"ח — בכ"י: פכ"ח.

28 תרחיק — כן הוא בדפוסים וכן לקמן י. 17. ובכ"י במקום זה: תחזק.

29 להם — בכ"י: לה, בחסרון סימן הקצור. להאמנת — בכ"י: להאמנה.

32 כתב — אינו בכ"י. האנשים — בכ"י: אנשים. וחכמי — בכ"י: חכמי.

2 בפל"ח — בכ"י: פל"ה.

5 וחכמי — כך הוא בדפוסים, ובכ"י: חכמי. תורתנו — בכ"י: תורתינו.

5-6 ואף שהחכם מ"ו מפלפל — כך נראה לגרום במקום: „ואף החכם מ"ו לא היה מפלפל" שבכ"י, וברור שעין המעתיק נגררה אחרי תיבות „לא היה" שבמאמר הבא אחר זה.

6 קושיתו — בכ"י: קושיותו. מפלפל לתרץ קושיתו — הנרבוני אומר שהנבואה מפיצה אור רק על הדברים שהנביא חפץ לדעת, אבל הדברים שאינו מסופק בהם לא תאירם הנבואה.

7 חסרי שכל אחרי שכל אחד — בזה קשה מדת דינו של המחבר מזו של האברבנאל, הרואה בתשובת הנרבוני רק „משא פנים לבני עמו", אבל „לבבו לא כן יחשוב", כי לדעתו, וכן לדעת הרמב"ם, לא ראה יחזקאל מה שראה אלא בעיון וחקירה, לא בנבואה.

9 השוה לזה דברי הרמ"א ב„תורת העולה", חלק א' פרק ב': „אין דעתם לומר, שחזרו בהם חכמי ישראל, רק שבסבות הגלות נשכח מהם אותו הדרך, ולא ידעו לכוון כל דרכי התכונה ההיא, והוצרכו ללמוד מפי תוכני (כצ"ל במקום: תכונות) הגויים". תלויים — בכ"י: תלוי, בחסור סימן הקצור.

10 שכתב — בכ"י: שכתוב.

כי כן סדר הילוכם שצ״ם חנכ״ל, וכן סדרם רבי׳ שלמה גברול בכתר מלכות. וכן סדרם הרב בספר המדע. ואעפ״י שהשמש באמצעיתם לא יורחקו דברי הנביא, כי כשם שהכוכבים העומדים אחד להנהגת הארץ, אף כי מחולקים בגוף ובאור ובכח מפני שיוחדו בעמידה, כן חמשה כוכבים נבוכים, ואף כי השמש באמצעיתם ומחלק גלגליהם, מ״מ יהיה אחד בהנהגת האויר מפני שיוחדו בנבוכה או בדבר אחר ידוע לנביא, אף כי שכל בו, הלא גם דוד כללם יחדיו לאחר כך, שנ׳ הללוהו כל מלאכיו, ר״ל השכלים; הללוהו כל צבאיו, הללוהו שמש וירח, הללוהו כל כוכבי אור, ואחרי שפרט כולם נמצא בהכרח, שצבאיו על החמשה נבוכים נאמר וכללם אחד, כדפי׳, ויתאמתו דברי הנביא יחזקאל. ואמר ממעל לרקיע אשר על ראשם. זהו השגה שלישית, ואמר כמראה אבן ספיר דמות כסא הוא הגלגל אשר קראוהו חז״ל שמי ההצלחה, גלגל השכל, ועליו נאמר השמים כסאי. ועל דמות הכסא כמראה אדם מלמעלה, הוא החשמל הנחלק, כמו שאמ׳ רז״ל בחגיגה, מאי חשמל? — חיות אש ממללות, וחי מדבר הוא האדם. וכן במרכבה שלאחר כן מזכיר רק כרובים ואופנים, וכבוד ה׳ ית ויתי. וארא כעין חשמל כמראה אש בית לה סביב ממראה מתניו ולמעלה. והנה סביב שב למראה אש, ובית שב לעין החשמל, וכן ביאר במרכבה שלאחר כן ואמר, וממתניו ולמעלה כמראה זהר כעין החשמלה. ועין החשמל הוא הבהיר שבשלהבת, וגם היה מבפנים ואש מסביב, כלו׳ שמונע הראות בו, ר״ל ההשגה. ואמ׳ וממראה מתניו ולמטה ראיתי כמראה אש ונגה לו סביב, הרי ביאר שכולו אש בין למעלה בין למטה, עניין אחד וחלוק

י: 28. תהלים קמ״ח. — 31. יחזקאל א׳ כ״ו. — יא. 1. ישעיה ס״ו א׳. — 3. י״ג: — 7. יחזקאל ח׳ ב׳. — 9. שם א׳ כ״ז.

---

21 גברול — כן הוא בכ״י.

22 בכתר מלכות — שם הסדר מלמעלה למטה: לכנ״ח מצ״ש, והוא הוא, באמת, שצ״ם חנכ״ל.

23 יורחקו — בכ״י: יורחק.

26 גלגליהם — בכ״י: גלגליה, בחסרון סימן הקצור.

27 בנבוכה — בכ״י: בנבובה?

30 נבוכים — בכ״י: נבובים? כדפי׳ — שיוחדו בענין א׳, לעיל שורה כ״ג־כ״ז.

1 שמי ההצלחה — על פי הנרבוני (ת״ג פ״ז): „כמראה (בנדפס: במראה) אבן ספיר דמות כסא נראה עליהם, והוא הגלגל אשר יניחוהו רבים על (פי׳ ממעל ל)גלגל הערבות, יקראוהו שמי ההצלחה״. השמים כסאי — בנרבוני שם: „השמים כסאי — והם השמים העליונים״.

2 החשמל הנחלק — גם זה מהנרבוני (ת״ג פ״ב): „ועל הכסא ההוא דמות כמראה אדם והוא החשמל הנחלק״.

3 וחי מדבר הוא האדם — גם אלה דברי הנרבוני (פ״ז).

6-4 שלאחר כן — בכ״י: שלאחרכן, בחבור ב׳ המלים.

5 חשמל — בכ״י: החשמל.

7 וממתניו — בכ״י: ממתניו. החשמלה — בכ״י: חשמלה.

8 הבהיר שבשלהבת — הנרבוני מבאר כך את השניות שבאדם החלוק: „העליון שבו והוא הבהיר שבשלהבת האש, והתחתון כמראה אש״ (פ״ז).

9 וממראה — בכ״י נשמטה מ׳ אחת.

10 עניין אחד — כן הוא בכ״י, ואולי צ״ל: אחד בעניין.

להם לפי הנחת הגורמים, כדפי׳, אין לשאול, מה צורך לקולם, גם איפשר הצורך בו, כי מאחר שאין הילוכם שוה אין קולם שוה, אלא הוא בשנוי הברות, וכאשר יהיה האות והמופת להשמיע לאוזן אנשים איפשר לשמוע הברה מזה והברה מזה, עד יצורף בו דבור תבת קול. ועוד כתב רבינו סעדיה בסוף האמונות, שלפי חילוקי הנגינות יחזקו הארבע מידות בנפש החי. גם לפי אשר מפורש בפ״ח מח״ב שקולם כעין מוזיקא הוד נאה לשבח ליוצרם, כעין שדרשו רז״ל כבד את ה׳ מהונך, מה שחוננך ה׳, זה קול נעים, ובקולם לה׳ ית׳ וית׳ משוררים, והשבח משוררים, כמו שנ׳ השמים מספרים כבוד אל. ולא כדברי החכם מ״ו. גם עוד דקדק החכם מ״ו בדברי הרב בפ״ט מח״ב וז״ל שכתב: דע כי גלגל כוכב ונוגה יש מחלוקת בין הראשונים, אם למעלה מן השמש אם למטה הימנה, והראשונים היו מסדרים נוגה וכוכב למעלה מן השמש. פי׳ החכם מ״ו: לפי שכתבתי לעיל דעת הרב, שהחמשה כוכבים נבוכים חשובים אחד לדברי יחזקאל, שזה אי אפשר אם יהיה השמש באמצעיתו, מפני שהרב מסופק אם השמש באמצעיתו, ר״ל, שא״כ לא יתאמתו דברי יחזקאל. והנה הוא לפי דרכו סתירתו, חלילה לרבינו האלהי לחשוב כזאת על נביאי האמת, כדפי׳. אך שאם אין השמש באמצעיתה ההכנה. אבל מסתבר שיהיה נוגה כוכב בין החמה ולבנה,

י: 9. פסיקתא רבתי פכ״ה. — 11. תהלים י״ט ב׳.

„הולד בו" שבנרבוני הנדפס. ומאחר — בכ״י: מאחר.

3 לשאול — בכ״י: לשאול (בצירה תחת האלף).

4 שאין הלוכם — בכ״י: שאין להם הילוכם.

7 האמונות — בכ״י: האמונה.

9 כעין מוזיקא — לדעת סיעת פיתאגורש.

12 וז״ל — אין זה לשונו ממש, כי אם תוכן דבריו, וזוהי הנוסחה ברמב״ם שם: „דע כי גלגל נוגה וכוכב יש מחלוקת בהם בין הראשונים מאנשי הלמודים אם הם למעלה מן השמש או תחת השמש, מפני שאין שם מופת יורנו על סדור שני הכוכבים האלו, והיה דעת הראשונים כלם שכדורי נוגה וכוכב למעלה מן השמש".

14 הימנה — בכ״י בסרוס אותיות: המינה.

15 לפי שכתבתי לעיל — גם כאן קצר המחבר ולא הביא את דברי הנרבוני כלשונם ממש, ואולי משום הרהבה יתרה שבהם, ואלה דברי הנרבוני שם: „דע כי דעת הרב ז״ל לחלק הכדורים המצויירים לארבעה — — — ושיהיה הוא הנרצה בד׳ חיות, וזה [אי] אפשר אא״כ יהיו נגה וכוכב אשר הם מהכוכבים הנבוכים למעלה מן השמש — — — ולזה אמר: ודע זה והבינהו מאד! כי כל באורו במעשה מרכבה נתלה על זה; לא שנתלה באורו בשיהיה אמת, אבל כשיהיה זה דעת קדום, נוכל לומר כי אחרי שהוא דעת קדום, הנה דעת הנביאים הוא זה, כענין קול כנפי הכרובים. וזהו אמרו: סוף דבר — יהיה הענין כן או לא יהיה, הנה הראשונים היו מסדרים נגה וכוכב למעלה מן השמש. ובזה תוכל לראות מה שהעירותיך עליו, כי כשהרב ז״ל מספר הדעות הקדומות בכמו אלו הענינים, הוא רומז על שדעת הנביאים מקדם ודעת חכמי ישראל הוא זה הדעת".

17 הרב מסופק — כפי שראינו מדברי הנרבוני בראש המאמר הנ״ל, אין דעתו כלל שהרב מסופק.

20 ההכנה — בכ״י: נו ההכנה, וקשה לכוון את הקריאה הנכונה. בין — בכ״י: מן, אבל המלה כוכב נסמנה בסגל, ובראש השורה מלמעלה כתוב: נ״ל למעלה, והיא הערת המעתיק, או הערת קורא שהיה כתבו קרוב לכתב המעתיק, וברור שלא הבין המעיר את הענין.

ההשגות, כי כבר סיים כולן, רק אחר כן ביאר מן השגות ראשונות עוד מעט במרכבה שלאחר כן, ואמ' שראה והנה מצפון לשער המזבח סמל הקנאה, וע"ז הראה בסוף הכרובים עומדים מימין לנגדם, לומר שבאמצעותם יקח נקמה מהם, כמו שאמ' האיש ר"ל לבוש הבדים

יא: אשר חפן הגחלים; ומסיים, שעומד אצל האופן, להודיע, שאין באופן כי אם בסיבת העליונים. ואמ' אופן אחד אצל הכרוב אחד, ויחד לכל כרוב אופן אחד, כדפי'. ואמ' באופנים רק מקום אשר יפנה הראש, כלומר המנהיג, כמו וה' בראשם, ר"ל שלאחר הנהגת החיות ילכו האופנים. גם הוסיף להזכיר נשר גבי האופנים, מפני שהם גשמיים ותחתונים, וגבי עליונים הזכיר פנים. וביאר עוד לאופנים להם קורא הגלגל באזני, ר"ל שמקיפין זה את זה מכל צד. ואמ' היא החיה אשר ראיתי תחת אלהי ישראל בנהר כבר ואדע כי כרובים המה, וכה"א ה' צבאות יושב הכרובים, להעתיק מלת חיות למלת כרובים. והודיענו שהחיות הטובות הן מלאכים, ר"ל בהצעות פי' שרק מלאכים השמיימיים. ושוו החיות לקראת כרובים, מפני שהחי כולל עולם התחתון. וכרוב מיוחד לעליון ולבעל השכל לבד, לומר שנסתלקה השמירה מן הכלל רק מן היחידים השכליים. ואמ' היא החיה בלשון יחיד על הכלל, מפני שהם אחד במין. והנה אמ' רז"ל בחגיגה כל מה שראה יחזקאל ראה ישעיהו, ישעיהו אמר וארא את ה' יושב על כסא רם ונשא ושוליו מלאים את

יא. 31. יחזקאל ח' ה'. — 32. שם י' ג'. — יא: 2. שם שם ט'. — 3. שם שם י"א. — 4. מיכה ב' י"ג. — 6. יחזקאל י' י"ג. — 7. שם שם כ'. — 8. ישעיה ל"ז ט"ז. — 14. י"ג: — 15. ישעיה ו' א'.

30 כולן — בכ"י: כולם.

31 שלאחר כן — בכ"י: שתי המלים מחוברות. המזבח — בכ"י: המזמח או המזרח.

32 החיה — בכ"י: הוראה.

33 האיש — אולי צ"ל: בבוא האיש. לומר מהם — על פי פירוש מעשה מרכבה לרד"ק: „לפי שהראהו התועבות שהיו עושים לצפון הבית, הראה לו הכרובים גבורי כח עושי דברו לדרום הבית, וכן באמצעותם יקח נקמת העוברים רצונו".

1 חפן — בכ"י: חפין. באופן — בכ"י: באופל. ואולי צ"ל: שאין באופן מעשה כ"א וכו', והוא ע"פ הרד"ק שם: „ויעמוד אצל האופן, הודיע בזה, כי אין לאופנים מעשה אלא מסבת הכרובים".

3 כרוב — בכ"י: הכרוב. אופן אחד — כמו שאמר הרמב"ם (ח"ג פ"ג): „שכל אופן ייוחס לכרוב". כדפי' — ו: 15-20.

4 וה' — בכ"י: ה'. המנהיג — והוא הכרוב, וכן ברד"ק שם: „כי המקום אשר יפנה הראש הוא הכרוב, והאופן הולך אחר הכרוב, כי רוח החיה באופנים".

6 לאופנים... באזני' — בכ"י: לאופנים קרא גלגל לאזני.

7 שמקיפין זא"ז — והוא על פי הרמב"ם (ח"ג פ"ד): אמרו לאופנים להם קורא הגלגל באזני, היה ללמדנו תכונתם" (כלומר, שהם כדוריים). וידוע מה שתפס הרב על יונתן בן עוזיאל, והנרבוני מיישב את דברי המתרגם.

7-13 החיה — בכ"י: החיות.

8 כרובים — בכ"י: טובים. ישראל — חסר בכ"י.

9 מלת... למלת — בכ"י: מולת... למולת.

10 הן — בכ"י: הם.

12 לומר שנסתלקה השמירה מן הכלל וכו' — ע"פ הרד"ק שם נסתלק הכבוד מן הכלל ע"י התועבות שהיו עושים ונשאר רק בין היחידים המעטים הנקראים אדם. שנסתלקה — בכ"י: שנסתלק, בחסרון סימן הקצור.

14 כל מה שראה — לפנינו בדפוסים: כל שראה.

15 ונשא — בכ"י: ונישא.

בעניין, כמו שאמ' ממתניו ולמעלה וממתניו ולמטה, וידוע שממתניו ולמעלה—הנכבד, והוא משל על עילה ועלול, וכן בעליון קושי ההשגה, כדפי', ומה שלמטה גלוי יותר בהשגה, כאשר אמר ונוגה לו סביב, כלו' איפשר הראות עוד בו, כמו שביאר הרב, חשמל—מילה מורכבת, כלומר מהירות ההפסק, חש מורה על המהירות, ומל מורה על ההפסק. והחכם מ״ז ביאר שהחשמל מצד הוראתו, ביחוד העליון נאמ' מצד דקדוקי מורה על החילוק כעין שפי', כי הוא מילה מרכבת משתיקה ודבור, חש לשון שתיקה, ומל לשון דבור, ופי' שיש חילוק בהשכלים, שמקצת יודע ומקצת אינו יודע, אפי' שכל הראשון לא ישכיל הכל, אך ישכיל מן עילתו איך שהוא צירופן, ולא הכל בשווי, ועל זה רמז חש לשון שתיקה; וישכיל עצמו וכל אשר בכללו לגמרי, ועל זה רמז מל לשון דיבור. עוד רצה בו מה שאמ' רז״ל, פעמים חשות, פעמים ממללות, ר״ל שאין הנבואה מכרחת למלל בכל עת למזומן לה, כי רק לפי רצונו ית'; עוד רצה בו חשמל כלו' הדיבור בא אל הנביא בשתיקה, ר״ל אין אומר ואין דברים רק דיבוק השכל. ואמר כמראה הקשת אשר יהיה בענן ביום הגשם כן מראה הנגה סביב, הוא מראה דמות כבוד ה'. אמר הרב: חומר הקשת ידוע ונפלא בדמיון ובהמשלה, והנה הוא מניצוץ השמש, ומאוד מוסכם לכוונתי שרמזתי למעלה. ואמ' כבוד הש״י, וכבוד הש״י אינו ה' ית', להודיענו שעצמותו אין להמשיל בתואר. ואמר ואראה ואפול, ר״ל אחר כל

יא. 14. מורה נבוכים ח״ג פ״ז. — 25. יחזקאל א' כ״ח.

12 כדפי' — לעיל ת. 9.

14 הראות — בכ״י: כן הראות, ואולי צ״ל: כח הראות.

18 חילוק — פי' הרכבה, השפלת עצמו והשכלת עילתו, עיין נרבוני שם: „וא״א לי מבלתי שאגלה אליך סודו ואומר: כי כל אחד מן הנבדלים בו הרכבה מה".

19 אפילו שכל הראשון — בנרבוני שם: „ואפילו השכל הראשון, אשר הוא כבוד מלכותו, ישכיל עצמו, ומצד צרופו אל העילה הראשונה ישכיל עילתו".

20 איך שהוא צירופן — המלים הבלתי מובנות הללו תתבארנה על ידי חתימת הנרבוני שם: „ואיך שיהיה הצרוף נכנס בו (בשכל הראשון)". חש לשון שתיקה — על פי הרמב״ם שם (ח״ג פ״ז): „וכבר העירו הערה שנית ואמרו שהוא (כלומר, חשות וממללות) נגזר מן הדבור והשתיקה".

22 מכרחת — בכ״י: הכרחת.

23 למזומן — בכ״י: למזמן.

25 כמראה — בכ״י: מראה.

26 ה' — בכ״י: י״י ית'. ונפלא — בכ״י: ונפלאה.

27 והנה הוא מניצוץ השמש — הדברים האלה הם קצור בלתי מספיק מהאריכות של הנרבוני שם: „ר״ל כמו שיתרשמו המראים המתחלפים בענן המוכן ביום להראות ניצוץ השמש הוא הפועל ההכאה, כי הלחות נותן ההכנה (בנדפס: ההכאה, ותקנתי על פי שם טוב), כי יתהפך מעין אל עין — — — כן השפע האלהי החל על הנביא הנוצץ מן השכל הפועל, אשר הוא במדרגת השמש על נפש הנביא, מתהפך מעין אל עין". מוסכם — בכ״י: מושכם.

28 וכבוד השי״ת אינו השי״ת — עיין בס' „הנצחון" (סימן ע״א): „הכבוד אצילות האלהות — — — ולא תמצא בשום מקום כתוב ראייה על עצמות הש״י, כי לעולם כתוב אצלו או דמות, או כבוד, או מראה, או את וגשמות, לגלות שאינו ראיית עצמות".

ישיבה, וראוי שהשכל הראשון לבדו יקרא עיקר כבוד ה' עם שאר כל השכלים, נמצא הגלגלים שוים להם, כעיין שרמזתי, אם אין דבר שוה לשכל הראשון, וזהו דמות ה' בעצמותו. ואמר שש כנפים לאחד, בשתים יכסה פניו ובשתים יכסה רגליו, כבר פירשתים, ובשתים יעופף, מורה על השגת שפעם למטה, כתרגומו, ובתרין משמש; ובשתים, ר"ל להויה ולהעדר, לפי רצון עילת העילות שעליהן. והא דפרק אין דורשין פריך כתוב אחד אומר שש כנפים לאחד וכתוב אחד אומר ארבע כנפים לאחד? ומאי פריך, והא שתי כנפים כתיב גבי שרפים, וארבע כנפים כתיב גבי חיות? ואי אפשר לפרש שהשרפים הם החיות, שהרי תיקנו אנשי כנסת הגדולה בקדושה: והאופנים וחיות הקודש ברעש גדול מתנשאים לעומת שרפים וכו', ונראה מפני שכולם אמצעיים בינו ית' עד עולם התחתון, כשם שכנפי החיות מגיעות לאופנים, כן כנפי השרפים מגיעות להחיות, ונמצא שכנפיהם שוות; ומשני, כאן בזמן שבית המקדש קיים, כאן בזמן שאין בית המקדש קיים, ר"ל שאז נתמעטו אותם השנים של מהירות ההשגה. ויעף אלי אחד מן השרפים ובידו רצפה במלקחים לקח מעל המזבח ויגע על פי, כתרגומו, ואשתדי לוותי חד מן שמשיא ובפומיה ממלל דקבל מן קדם דשכינתיה על כורסי יקרא בשמי מרומא עיל מן מדבחא. והנה ישעיהו ויחזקאל ביארו תחילה עניין עולם האמצעי, ואח"כ עניין עולם התחתון, ואח"כ עולם העליון, מפני שהלימודיות, ר"ל, התכונה, חקירתן מצד האיכות ומצד הכמות, והן מקרים וגם כולן מדומות; אבל הטבעיות חקירתן מצד צורת העצם,

---

יב. 10. חגיגה י"ג: — 15. שם. — 18. ישעיה ו'.

---

4 וראוי — בכ"י: וראו, בחסרון סימן הקצור.

7 כבר פירשתים — לעיל ח: 25-27.

8 על השגת שפעם למטה — הרמב"ם רמז בפמ"ט מח"א, שמאחר שהשגת „הנקי מן החומר, הערום מן הגשמות לגמרי, כבדה מאד על האדם", לכן לא תהיה השגתנו במלאכים שלמה ומתמידה, אלא כמו שהעוף „יראה ואח"כ יעלם, ויקרב ואח"כ ירחק בזמן מועט", כך תהיה השגתנו בהם, פעם יציץ לנו דבר בטבעם ומהותם (עיין קרשקש שם) ופעם יעלם ויעדר.

12 עיין נצחון רכ"ד: „לא אכחד מאנשי אמונתי את אשר עם לבי, שהמקרא (וקרא זא"ז ואמר קק"ק) מחובר אל (בנדפס: על) שנאמר למעלה: שרפים עומדים וכו', — וקרא מחנה שרפים אל מחנה שרפים, ואמר כלל השרפים אל הש"י: קק"ק; והא דלא כתיב וקראו אלו אל אלו ואמרו, משום שכלל השרפים שכל אחד".

14 לעומת שרפים וכו' — למרות זאת חשב הרד"ק, שהשרפים של ישעיה הם החיות של יחזקאל, ושער שגם דעת רז"ל במאמרנו מסכימה לזאת (עיין פירושו על מעשה מרכבה).

18 אותם השנים — לדעת ר' חננאל אמר רב בחגיגה שם. ההשגה — בכ"י: השפה.

19 ואשתדי — ובכ"י: ואשתו.

20 דשכנתיה — בכ"י: דשכינתה. כורסי — בכ"י: כורסית.

21 בשמי — בכ"י: משמיא. ישעיה ויחזקאל — ישעיה לפי הפירוש הנ"ל: א) שוליו —חיות; ב) היכל—אופנים; ג) שרפים —האדם החלוק; וכן ביחזקאל: חיות, אופנים, חשמל.

23 חקירתן — בכ"י: חקירת, בחסרון סימן הקצור. והן — בכ"י: והם, וכן כל כנויי הנסתר לקמן בזכר.

ההיכל, שרפים עומדים ממעל לו, וביאורו זהו, שהשיג גם השלוש השגות שזכרנו, כי אמר וארא את ה׳, והנה ה׳ ית׳ הרוכב ולא המרכבה, ע״כ לא אמר וארא ה׳, אלא וארא את ה׳, ומלת את השׁ׳ על הנטפל להשׁ׳ נאמר, והוא כבוד ה׳ ית׳, וכן תרגמו יב״ע יקרא דה׳ והוא האדם החלוק, אשר הזכיר יחזקאל, והוא על כסא רם ונשא. וכסא הוא השמים, כמו שנ׳ השמים כסאי, ומפרש שהוא אותו שמים שהוא רם, ר״ל מן האופנים, ונשא, ר״ל מן החיות. והוא הרקיע שעל ראשי החיות, כמו שאמר יחזקאל. וכתב הרב פ״ע מח״א בבראשית רבה אמרו מעונה אלהי קדם, הוא מעונה לעולמו ואין העולם מעונו, וסמכו לזה אמרם הסוס טפל לרוכב, ואין הרוכב טפל לסוס, כדההוא דכתיב כי תרכב על סוסיך; ורוכב מלשון שליט, כדכתב הרב בח״א פ״ע, וכסא מורה על גדולת הראוי לו כדפי׳ הרב בפ״ט מח״א, ורם ונשא פי׳ הרב בפ״כ מח״א שהוא לשון גדולה ומעלה; ומורגל ומוסכם בפי חכמי ישראל ליחס הכסא להכבוד, באמרם גלוי וידוע לפני כסא כבודך, וכסא כבודו בשמים, וכאלה רבים שמיחסים הכסא אל הכבוד, ולא להשׁ׳ ית׳. ואומר: ושוליו מלאים את ההיכל, שוליו הם החיות שתחת הכסא מלאים את ההיכל, שבו ראה את האופנים שהזכיר יחזקאל, ושרפים הם האדם החלוק שהזכיר יחזקאל, ושרפים מלשון אש, וכן

יב. אמר יחזקאל כמראה אש וגו׳ על האדם החלוק. ואמר עומדים ממעל לו, לכסא, ומפני שהם עלולים מן הכבוד, הזכיר בהם עמידה, אבל על הכבוד שהוא עלול הראשון, ראשו של אדם החלוק ועילת התנועה, הזכיר בו:

יא: 21. ישעיה ס״ו א׳. — 23. [ב״ר] פס״ח. — 26. חבקוק ג׳ ח׳. — 31. ישעיה ו׳.

---

16 וביאורו — בכ״י: וביארו. גם — אולי צ״ל: גם הוא.

17 השגות שזכרנו — הן ההשגות בג׳ חלקי הנמצאות: העולם השפל, עולם הגלגלים ועולם השכלים. הרוכב ולא המרכבה — נרבוני שם (ח״ג פ״ו).

18 ומלת את וכו — וכן ב„נצחון״ (רכ״ג): „ואראה את ה׳ וגו׳. כאן כתוב את להודיע שאין הראיה נאמרת על עצמותו״, וכן בסימן ע״א, עיין לעיל יא. 28 בהערה שם.

19 על הנטפל — בכ״י: על להנטפל, בחזרת האות שבסוף התיבה שקדמה. נאמר — בכ״י: ונאמר. דה׳ — בכ״י: די״י.

20 על — בכ״י: שעל. ונשא — בכ״י: ונישא.

22 ונשא — בכ״י: ונישא.

24 הוא — אינו בכ״י, וברמב״ם: הוא מעון עולמו, ובב״ר לפנינו: הקב״ה מעונו של עולמו.

25 טפל — בכ״י: טפילה, וכן הוא בב״ר, אלא ששם הוא שם עצם מפשט, כדמוכח מסיפא: ואין הרוכב טפילה לסוס; אבל כאן הוא שם תואר. כדההוא — בכ״י: דההוא.

27 בפ״ט — בכ״י: בפ״ע. ונשא — בכ״י: ונישא.

28 בפ״כ מח״א — בכ״י: בפ״ב ח״א.

29 כבודך — בכ״י: כבודיך.

30 שמיחסים הכסא אל הכבוד — עיין „הנצחון״ סימן ר״ו.

31 שוליו הם החיות — בנרבוני שם: שוליו הם האופנים, וההיכל בטן החיות.

32 מלאים — בכ״י: ומלאים. ראה — אינו בכ״י.

33 ושרפים הם האדם החלוק — בנרבוני שם: „שרפים — — — כעין חשמל, ר״ל צורת האדם החלוקה״.

להבה כשהיה דורש בה. ועוד אמרו עליו במגילה, כשאמר תרגומו נזדעזע העולם, ולדעת יב"ע לפי תרגומו שתירגם גלליא, כדפי' הרב בעצמו דעת יב"ע, על כרחינו אנו צריכים לומר, שיש עוד מעלה אחת על השלוש, שהרי מה שהרב קורא חיות הוא קורא אותם אופנים, כאשר פי' גם שמה, ומעלה הרביעית אי אפשר לפרש כלל על עצמותו ית', שהרי לא יתואר כלל בשום פנים, כמו שאמר ישעיהו: ומה דמות תערכו לו? וכה"א בהדיא כאן הוא מראה דמות כבוד ה', וכבודו לא עצמותו, גם רז"ל קראו שלשתן מרכבה, והמרכבה היא מבלעדי הרוכב, וכל זה פירש הרב בעצמו. וח"ו שיעלה על לב להמשיל דבר הנחלק שנאמר בו חילוק ממראה מתניו ולמעלה וגו' לעצמותו ית' וית', בקושי נמשילהו לכבודו, אלא ע"כ כבודו הוא מעלה למעלה מן העשרה שכלים הנפרדים, וזהו מעלה הרביעית. ומעתה איך יעלה על הדעת, שהרב יחלוק בעניין על יב"ע, ואמר שאין שם רק שלש מעלות? אלא ודאי גם הרב מודה לחכמת הקבלה שיש שם ארבע מעלות, וכן מוכח סוף פרק ה' שכתב וזה לשונו: ויסתר משה פניו כי ירא מהביט אל האלהים, כי ירא להסתכל באור הנברא, לא שהשם ישיגוהו העינים, והשפיע עליו ה' ית' באורו וטובו. ואמר ויראו את אלהי ישראל וכו' עד, והכוונה כולה שכל ראייה כעין זו

יג. היא השגה שכלית ולא ראיית העין, ואם לא ירצה אחד מן המקצרים להגיע לזאת המדריגה וישים אילו המילות על השגות חושיות לאורים ברואים, אם מלאכים אם זולתם, אין היזק בזה, עכ"ל. וראה שכתב שמילת אלהים אפשר לפרש על מלאכים או על זולת מלאכים, ואי אפשר לומר יש בעניין זולת המלאכים כ"א על הספירות. ומה שקרא הרב מקצר הבין כל מי שיטעה בפי' הדבר, שקאי על מי שאינו מבין ראיות שכליות. וגם לשון אורים ברואים לא יקשה בעיניך, כדפי' לעיל, שלשון בריאה שייך עליהם מצד אחד. הרי נתבאר שהרב ז"ל מודה לחכמת הקבלה. וכן מוכח גם בספר המדע שכתב הרב, וז"ל ומעלה שאין מעלה עליה אלא מעלת האל ית' היא מעלת החיות שנאמר

יב: 17. ג. — 22. ישעיה מ' י"ח. — 23. יחזקאל א' כ"ח. — 26. שם שם כ"ז. — 30. חלק א'. — 31. שמות ג' ו'. — 34. שם כ"ד י'.

---

22 יתואר — בכ"י: יתור. ומה — בכ"י: מה.

23 מראה — הסר בכ"י. וכבודו לא עצמותו עיין „הנצחון" סימן ע"א, קל"ו, ר"ט.

25 שנאמר — בכ"י: הנאמר.

27 הוא — בכ"י: היא.

29 ודאי — בכ"י: ודאיי.

31 פניו — בכ"י: את פניו.

32-33 לא שהשם ישיגוהו העינים — כן הוא ברמב"ם, ובכ"י שלפנינו: לא שהשם הוא שהשם או שהם וכ"ל שהוא שהשם ישיגוהו העינים, — דברים שאין להם שחר, אם לא שנגיה כך: לא שה' (הוא שהשם או שהם, וכ"ל שהוא שהשם) ישיגוהו העינים.

34 זו — בכ"י: זה.

1 היא — בכ"י: זה היא, בחזרה על התיבה הקודמת.

3 לאורים — כן הוא ברמב"ם, ובכ"י: ואורים. היזק — בכ"י: הזיק.

4 אפשר — בכ"י: אפרש.

7 ראיות — בכ"י: ראיית.

ואף הן מושכלות ועמוקות יותר ע"כ אחרונות הן בלמוד ובהשגה; מכ"ש האלהיות לרוב עומקן צריך להקדים שתיהן, ר"ל הלמודיות והטבעיות, לפני האלהיות. והנה הרב כתב בראש ח"ג וז"ל, כבר ביארו חכמי המשנה זה העניין, הם העירוני עליו, והוא אמרם, ששתי השגות הראשונות, ר"ל השגות החיות והאופנים לבד מותר ללמדו, והשגה השלישית אשר היא החשמל ומה שנדבק בה אין מלמדין ממנה אלא ראשי פרקים, ורבינו הקדוש חושב שהשלש ההשגות כולן נקראות מעשה מרכבה, אין מלמדין מהן אלא ראשי פרקים, ולשונם בזה הוא: עד היכן מעשה מרכבה? ר' אומר עד וארא בתרא, ר' יצחק אומר עד החשמל, מוארא עד החשמל מגמרינן אגמורי, מכאן ואילך מסרינן ראשי פרקים, איכא יב: דאמרי מוארא עד החשמל מסרינן ראשי פרקים, מכאן ואילך אם היה חכם ומבין מדעתו אין, אי לא לא. הנה התבאר לך מדבריהם שהן השגות חלוקות, והמעיד עליהן: וארא, וארא, וארא, עכ"ל. ומתוך העניין מוכח שהכי פי' הגמרא לדעת הרב ז"ל: ר' אומר עד וארא בתרא ר"ל עד וארא הרביעי שהוא אחר סיום כל המרכבה שהוא כלל שלש השגות, ר' יצחק אומר עד החשמל, ר"ל מן אותו וארא דרך אחרונות עד החשמל שהוא השגה אחרונה לבדה, ומסיים: מוארא עד החשמל מגמרינן, ר"ל מוארא הראשון, כי שתי השגות הראשונות לבד התיר ככל אשר כתב הרב ז"ל. אבל רש"י פי' דלתרווייהו שתי השגות הראשונות מותרות כמו האחרונות, ולא פליגי רק באותן שלש תיבות שנ' וארא כעין החשמל שהוא מן וארא השלישי עד החשמל הסמוך לו. ולדבריו ועד היכן לא מעשה מרכבה הוה ליה למימר. והנה אם לא הודה הרב לחכמת הקבלה אי איפשר ליישב רבינו הקדוש לפי דעת הרב שפי' שאין שם רק שלש השגות, ורבינו הקדוש חושב ששלשתן מעשה מרכבה, וא"כ מה הוא זה מעשה בראשית אשר חילק בפ' אין דורשין ממעשה מרכבה? גם רז"ל מאד הפליגו ברוב ידיעת יב"ע במעשה מרכבה, עד שאמרו עליו, שהכל נעשה

יב. 27. פ"ה. — 32. חגיגה י"ג. — יב: 16. סוכה כ"ח.

25 אחרונות הן בלמוד—בכ"י: אחרונותיהם מלמוד.

26 האלהיות — בכ"י: האלו הו'. עומקן — בכ"י: עומקים. צריך — בכ"י: צורך. שתיהן — בכ"י: שניהם. הלמודיות — בכ"י: המלומדיות.

27 האלהיות — בכ"י: האלהו'. ח"ג — בכ"י: ח"ב.

28 העירוני — בכ"י: האירוני, ותקנתי על פי הנוסחה שלפני ברמב"ם.

31 שהשלש — בכ"י: שהשאלות.

32 בזה — בכ"י: כזה.

34 מסרינן — בכ"י: מסדרינן.

1 מסרינן — בכ"י: מסדרינן.

4 וארא הרביעי' — כלומר עד הפסוק האחרון: ו א ר א ה ואפול על פני וגו'.

6 מן אותו וארא — כלומר, מואראה ואפל, אחורנית (אולי צ"ל בכ"י) עד החשמל. שהוא — בכ"י: שהיא.

9 כמו — אינו בכ"י.

10 באותן — בכ"י: באותם. חשמל — בכ"י: החשמל.

11 עד החשמל — ברש"י שם (בפי' לחגיגה) „עד התיבה הזו". ועד היכן לא מ"מ — ובאמת רש"י דוחק שם לפרש: „כ ל ו מ ר, הכי קאמר: עד היכן מ"מ ש נ ת נ ו ל ד ר ו ש".

16 שהכל — בכ"י: השכל.

במופת והרביעית בקבלה. וא"ת לר' איך יקראו הלמודיות מרכבה ולא הטבעיות, הא פי' לעיל שהלמודיות גלויות יותר? דע שמצד גשמם ומקריהם אמרנו, שהם גלויים יותר, אבל גם הם בעלי נפש, ר"ל שכל, ומצד זה הם עמוקים יותר ויותר. ואל תתמה על שאפשר שהחכם בעיוני יגיע אל המעלה השלישית והיא מעשה מרכבה ליב"ע. ואיך יחזקאל הנביא נפלא בספורו עליה במשלו, כי עיוני החכם רק מגיע אל מציאותם ומעט מעניינם, ואין זה ידיעה שלימה, שהרי העיון מגיע אפי' להשיג מציאות העליון ית' למעלה מן הארבע מעלות, אעפ"י שמהותו אין להשיג. אבל הנביא השיג אפי' ממעלה הרביעית הרבה מעניינם וציור מהות התחתונים. והנה גם יעקב אבינו הזכיר מדריגות אילו כולן, שנ' והנה סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה, ר"ל כח אלהי השופע מן השמים על הארץ. והשמים ר"ל השמים העליונים, כמו שאפרש לפי החידה, והנה מלאכי אלהים וגו' לשון רבים, ר"ל מלאכי השרת ומלאכים השמימיים.

והנה פירשתי המשל אשר גילה לנו הרב הגדול אשר עוררתי לזה עזר אלהי ובזכותו היה לי אלהי אבי בעזרי שהוספתי בביאורו הרבה דברים. ומעתה ארמוז החידה לדעת יב"ע, ומקצתו פי' הרב דוד קמחי, ומקצתו ינקתי מדברי בעל המערכת ומתוך יתר ספרי הקבלה עם תוספת הדרך נחני אלהים. אך הרוב מובן מתוך המשל ומתוך הדברים שפירשתי כבר, כי כל שפירשתי על המדריגה הראשונה ושניה ושלישית, ושתלויים זה בזה, ככה נפרש על המדריגה השניה ושלישית ורביעית, אך יש פרטים שנצטרך לפרש בפי' אחר. ורובם אזכיר במקומם, אבל עניין כל הפירושים אמת.

והנה לדעת יב"ע החיות הוא עולם השכל, מלשון הכתוב כי חיות הנה, ומתרגמינן ארי חכימין אינון, וכאשר בא בכל המדרשות שד' מחנות מלאכים הם, כמו שכתב הרב בח"ב פ"י, ואילו הן לפי חכמת הקבלה: מיכאל לדרום, גבריאל לצפון, רפאל למזרח, אוריאל למערב. והמה

יד. להנהגת ארבעה חלוקי אופנים, כי רוח החיונית באופנים, כי הם מושכליהם. וכאשר פירשתי, י"ו פנים, ר"ל כוחות מיוחדים. לאשר יקרא בפי' זה אופן אחד,

---

יג: 17. — בראשית כ"ח י"ב. — 31. שמות א' י"ט.

---

8 גלויות — בכ"י: גלוים. פי' לעיל — יב. 23.

13 מציאותם ומעט מעניינם — בכ"י: מציאתם ומעט מענייניים.

14 מציאות — בכ"י: מציאת.

16 מעניינם — בכ"י: מעניינים.

17 הזכיר — בכ"י: הזכיר גם, ואולי צ"ל: הזכיר ג"כ. כולן — בכ"י: כולם.

22 ובזכותו — של הרמב"ם, כנראה. אלהי' — בכ"י: האלהי.

23 הרב דוד קמחי, בפירוש מיוחד אשר קרא לו „מגלת סתרים" והוא נדפס ב„מקראות גדולות" בסוף פירוש הרד"ק על יחזקאל.

24 עיין חלק ראשון של ספר זה, פרק ב' הערה נ"ו.

27 השניה — בכ"י: שניה.

1 ארבעה — בכ"י: ארבע, בחסרון סימן הקצור.

2 פירשתי — לעיל ז: 11-13, ח. 2-3, ועיין בספר א"ב (ברוך שאמר דף כא. ד"ה יו"ד). מיוחדים — בכ"י: מיוחדות.

בנבואה שהן תחת כסא הכבוד, עכ"ל. ולא נאמר זה אלא רק בנבואת יחזקאל, ויחזקאל אמר שעל דמות הכסא דמות כמראה אדם, וזה אי אפשר לפרש מעתה כ"א לפי חכמת הקבלה ולפי יב"ע. אלא ודאי אין מחלוקת בדבר זה כלל בין חכמים הראשונים, וכן האמת. רק מחדש טעו בזה חכמים האחרונים, למיעוט דקדוק בחכמת אחרים זולת חכמתם, כדפי' בהקדמה. ומוסכם לדברי אילו דברי הרב פ"י מח"ב שאמ' רז"ל במדרש תנחומא שארבע מדריגות היו בסולם, והא דכתיב עולים ויורדים בו ר"ל שנים שכליים ושנים אפניים, ורוחב המלאך האחד במראה הנבואה כשליש העולם, כי שלש השגות של הנביא חשוב עולם. ומעתה יתישבו דברי רבינו הקדוש שיש שם שלש השגות מלבד התחתונה שהיא מעשה בראשית. וכן דעת יב"ע בפירושו כדעת רבינו הקדוש. אבל הרב נשען על דברי ר' יצחק, ששתי השגות מעשה בראשית והשלישית מעשה מרכבה ומכ"ש הרביעית. והנה הרב פירש במאמר הנכבד דברי הנביא לפי המשל, כדפי' על שלש מעלות, אליבא דר' יצחק, והרביעית העליונה לא הוזכרה כאן. אבל פי' דברי הנביא לפי החידה שהיא הסוד על שלש מעלות אלא אליבא דרבינו הקדוש, והרביעית התחתונה לא הוזכרה כאן, וכן דעת הרב בספר המדע כדפי'. ומעתה בין יב"ע ובין הרב אין מחלוקת כלל בעניין, רק שהפירושים שונים, והנביא רמז שתיהם כדפי'. אבל רבינו הקדוש ור' יצחק פליגי במעלה שניה, אי נקראת מעשה בראשית אי נקראת מעשה מרכבה, ונ"מ לפי פשוטו להא דתנן אין דורשין במעשה בראשית בשנים ובמעשה מרכבה ביחיד. אמנם נתפרש לי הנפקותא שדעת ר' יצחק שישיג השלם לתכלית המבוקש בידיעות
יג: מופתיות, ע"כ כלל המרכבה הטבעיות, כי מהן ילקח עיקר המופתים. ויתכן שלזה כיון הרב ז"ל, שפי' בלתי מדריגה רביעית, מפני שידיעתה רק בקבלה. אבל דעת רבינו הקדוש, שישיג השלם לתכלית המבוקש בידיעת האמת אף בקבלה מן אנשי אמת בלי מופת, ואין הטבעיות בכלל המרכבה. ויתכן שלזה כיון יב"ע, שפי' על המדריגה הרביעית הנודעת בקבלה. ע"כ השלם צריך לקיים דברי שניהם ולידע השלש מעלות

יג. 12. יחזקאל א' כ"ו. — 17. פ' ויצא. — 18. בראשית כ"ח י"ב. — 31. חגיגה פ"ב מ"א.

---

11 שהן — בכ"י: שהם.
12 דמות ראשונה חסרה בכ"י.
13 לפרש — בכ"י: לומר לפרש. ולפי' — בכ"י: ובפי.
16 בהקדמה — החסרה לנו, ועיין לקמן טז: 4.
17 במדרש תנחומא כתוב כך: „והנה מלאכי אלהים — — — אלו שרי אומות העולם: — — — שרה של בבל — — — ושל מדי — — — ושל אדום" — הרי ד' מדרגות.
19-20 שלש — בכ"י: שלשה.
21 התחתונה — בכ"י: התחתון.
22 ר' — בכ"י: רבי'.
23 והשלישית — בכ"י: והשלשית.
28 כדפי' — בכ"י: כדפי' וגו'. בין — חסר בכ"י.
32 נתפרש לי — אולי בקבלה מפה לאזן.
1 המרכבה — בכ"י: המככבה. מהן — בכ"י: מהם.
3 בקבלה — בכ"י: הקבלה.
5 הנודעת — בכ"י: הנודעות.

העיון אמרו שהשור מניע יסוד האש, וכל זה אמת אין ספק בדבר. אבל גדולה המבוכה אשר ראיתי מפרשים מרכבת יחזקאל שכתבו אריה מצד החסד למזרח, וכן כתב במערכת במידת אברהם למזרח, כמו שנ' מי העיר ממזרח צדק יקראהו לרגלו; וכן מחנה יהודה חונים למזרח ועל דגלו אריה, וכן נאמר גור אריה יהודה; ומחנה אפרים למערב ועל דגלו שור, כמו שנ' בכור שורו; ומחנה ראובן לדרום ועל דגלו אדם, כמו שנ' וימצא דודאים וגו'; ומחנה דן לצפון ועל דגלו נשר להשלים המרכבה, כמו שנ' יהי דן נחש, וכתיב שרף מעופף, — ומעתה יהיו הקבלות והפסוקים סותרים זה את זה. ואנכי בדרך נחני אלהים אל האמת שאין כאן סתירה כלל. שכבר הראית לדעת, שאין אצילות האלהות גשמות לקבל מקום מזרח, מערב, צפון ודרום, רק שתופסים השם מן התחתונים, כדפי' למעלה. אך סוד הדבר, אשר כל נביא וחכם כאילו רבו עומד כנגדו, כמו שנאמר

יד: שויתי ה' לנגדי תמיד. לכן קבלתנו מן קדמונינו נכונה ובנויה על הדמיון, שהשכינה שורה על הכפורת בבית קדשי הקדשים. וידוע, שפתח ההיכל במזרח והשתחויה למערב, הרי ימין החסד לדרום וגבורה בצפון. ומה שסידר מרע"ה דגל אריה למזרח מפני שהיו במדבר בדרומה של א"י, כדמוכח בפ' מסעי, ונסעו כנגד א"י, והיו פני כל ישראל לצפון, ובעת ההיא הדמיון שהשכינה שורה על הכפורת במשכן ונוסעת עמהם, ויהיו הפנים המאירים גם נגד דרום, הרי ימין החסד למזרח. ועד"ז סדרו גם המפרשים מרכבת יחזקאל, משום שנאמר בתחילת הפרשה: היה דבר ה' אל יחזקאל בארץ כשדים, וכשדים בבבל, כדמוכח בסוף ירמיהו ובתחילת דניאל, ובבל בצפון, כמו שנאמר: מצפון תפתח הרעה. וחזיונו של יחזקאל היה כנגד בית המקדש, כמו שמפרש במרכבה שלאחרי כן, שנאמר: והכרובים עומדים מימין לבית והפנים נגד יחזקאל, הרי ימין החסד למזרח. ומעתה מה שאמר: ופני אריה אל הימין, ר"ל לימין אדם החלוק וזהו מזרח. ועל דרך זה הזכיר מידת אברהם למזרח בהיותו בארץ כשדים, כמו גבי יחזקאל, כמו שנאמר: אשר הוצאתיך מאור כשדים. ומה שפירשתי למעלה לפי חכמת העיון שפני אריה אל הימין ר"ל דרום, אין סותר דברינו, כי אל תטעה לומר, בשביל שחזיון עולם העליון משתנה,

יד. 25. ישעיה מ"א ב'. — 26. בראשית מ"ט ט'. — 27. דברים ל"ג י"ז. — 28. בראשית ל' י"ד. — 29. שם מ"ט י"ז; ישעיה י"ד כ"ט. — יד: 1. תהלים ט"ז ח'. — 9. יחזקאל א' ג'. — 10. ירמיה כ"ב ד', ז-ט; דניאל א' א' ד'. — 11. ירמיה א' י"ד. — 12. יחזקאל י' ג. — 14. שם א' י'. — 16. בראשית ט"ו ז'.

23 המבוכה — בכ"י: הנבוכה.
24 וכן כתב במערכת — (עד:) מדת אברהם ימין—מזרח; מדת יצחק שמאל—מערב.
25 יקראהו — בכ"י: יקראיהו. העיר — בכ"י: האיר.
31 הראית — בכ"י: הוראות, וכנראה חפץ לכתוב: הוראית.
1 שויתי ה' לנגדי — בכ"י: שוויתי ה' נגדי. ובנויה — בכ"י: וכנוייה?
2 הדמיון — בכ"י: הדומיון. קדשי — בכ"י: המקדשי, ונמחקה המ' ולא הה'.
5 בפ' — בכ"י: בפי'. ונסעו — בכ"י: ונסיע.
6 לצפון — כך נראה לגרוס במקום „לדרום" שבכ"י. הדמיון — בכ"י: הדומיון.
7 ויהיו — בכ"י: ויהיה.
10 בבבל — בכ"י: בבבל (שוא, פתח, סגל).
12 שלאחרי כן — בכ"י: שאחריכן.

ע"י ארבע וששים כנפים, ר"ל חלוקי כוחות, כן לכל חיה אשר ממנה מקבל האופן אילו הכוחות יוחס, שפונה אליה בששה עשר פנים ושופעות עליה בארבע וששים כנפים. ולפי זה הרקיע שעל החיות הוא גלגל השכל, אשר ממנו נמצא עולם העליון, ככל אשר כתב רבי' שלמה גברול בכתר מלכות. ועד אליו מגיע עיון החכמה. מקובלים אנחנו, שעין כל הנבואה השוגה לאספקלריא שאינה מאירה, הכסא שהיא עשרה מלכות בית דוד, כמו שנ' וישב שלמה על כסא ה'. והכסא מורה על עצמות ומעלת הדבר, כמו שפי' הרב בח"א בפ"ט, בלי לקצוץ בנטיעה להפרידה בין הכסא ובין האדם החלוק. והחלוק מורה על איכות השלשה שרשים והשלשה ענפים. וידוע שאדם בעל שכל, ע"כ כנהו האדם לרמוז על שלשה עליונים שהם כנשמה להשבע. כאשר פירשתי, שכל יסוד אחד מיוחד לכלל גלגל אחד, כן כל גלגל מיוחד לשכל אחד, וכן כל שכל אחד מיוחד לספירה אחת, וכולם מיוחדים ליחיד ומיוחד ית' וית'. והנה עשר ספירות יש ונכללים בארבע. וכן עשר' שכלים נכללים בארבע' ותשע' גלגלים וחומר ראשון משלים לעשר' וכללם לארבעה יסודות. והנה האדם החלוק רמז אל הספירות שמקובלים אנחנו מקדמונינו שימין החסד מדת אברהם לדרום, ופחד יצחק לצפון, תפ' יעקב למזרח, עשרת מלכות ימה. וגם פשוטיה דקרא כן, שנ' פני אריה אל הימין שהוא דרום, ומידת החסד הוא האריה לכל המקובלים ורומז למיכאל. ופני השור אל השמאל ורומז לגבריאל, שהוא ממידת הגבורה, ואף בעלי

יד. 9. דברי הימים ב' כ"ט כ"ג. — 19. יחזקאל א' י'.

---

3 מקבל — בכ"י: מקבלת.
6 גברול — כן הוא בכ"י, ועיין לעיל. בכתר מלכות: „מי יבין סודות בריאותיך בהרימך על גלגל התשיעי (מקיף הגלגלים) גלגל השכל, הוא ההיכל לפני, העשירי יהיה קדש לה'; והוא הגלגל הנעלה על כל עליון, אשר לא ישיגהו רעיון".
7 השיגה — בכ"י: השיגו.
8 לאספקלריא — אולי צ"ל: באספקלריא. דוד — בכ"י: חד. מדת מלכות נקראת גם „מלכות בית דוד" (עיין „מערכת" פ"ד: „שערי אורה", שער א').
11 וידוע — בכ"י: ויודע.
12 שכל — בכ"י: בעל שכל, חזרה על תיבת בעל. כנשמה להשבע — בכ"י: בנשמה להשביע.
14 וכולם — בכ"י: לכולם.
16 נכללים בארבעה — „ובו (בארבעה) יושלם המספר, כי מאחד עד ארבעה עשרה" (רד"ק), כידוע ($1 + 2 + 3 + 4 = 10$) ועיין ספר א"ב (ברוך שאמר דף כ"ג: ד"ה תיו). בארבעה — בכ"י: לארבע.
17 שמקובלים — בכ"י: המקובלים. מקדמונינו — כבר במסכת אצילות (בסופה סימן י"ד) אנו מוצאים את המדות מיוחסות לאבות: „חסד לאברהם", „פחד יצחק", „תפארת יעקב"... „מלכות — מדת מדת דוד המלך". ובמערכת (ע"ג. וכו'): חסד — מדת אברהם — ימין — אריה; פחד — מדת יצחק — שמאל — שור; תפארת — מדת יעקב — אדם; מלכות — מדת דוד — ים — נשר. פני אריה וכו' — וכן הוא בספר התמונה: „ודע שבן אדם תמיד למזרח, ואריה לדרום, ושור לצפון, ונשר למערב" (עיין בציור החיה המזרחית שם, דף יא: הוצאת למברג תרנ"ב).
19 פשוטיה — בכ"י: פשוטי, בחסרון סימן הקצור.
20 ומידת חסד הוא האריה — בכ"י: וממידת חסד פי' האריה הוא.
21 השמאל — בכ"י: חשמל, בהוספת א' למעלה מאות מ'. וברור ששכח המעתיק למחוק את הח'.

השכל והחכמה לעשות חיל ולצבור הון ועושר, גם מעורר ריבות ואיבות. הרי כללו צדק נוגה ושבתי מאדים, ע"כ נחשבו החמשה כוכבים הנבוכים מיוחדים. והנה גלגל היומי מיוחד לשכל השני והחמשה מנהיגים ליסוד הרוח. ואחורי האדם ימה רומז ליסוד ולמלכות, לבלתי להסיר הפרי מעץ הדעת. ופני נשר אשר ראה למערב רומז לאוריאל. ועל מחנהו שכל העשירי, ומיוחד לו גלגל הלבנה והחומר הראשון והנהגת יסוד המים. ואל תתמה, שסדר השבעה כוכבים שצ"ם חנכ"ל, ולפי סדר הספירות ראוי היה סדרם חצ"ש כנמ"ל. כי כבר הוריתיך שהילוך הגלגלים וסדר הכוכבים אינם על סדר הראוי לפי הנראה לנו, כי אם לפי כוונת המכוון להורות על החידוש, ושיש מנהיג מחדשו. והנה אף האדם החלוק נקרא מרכבה, ואפי' ג' העליונות בכלל המרכבה הם. וכן לשון רמב"ן ז"ל: יש שמים לשמים, וכסא לכסא, — הרי שיש מרכבה למרכבה. ומעתה אשר רומז על החיות לא יסבו בלכתן. וראה רגלי החיות עגולות, ר"ל שהם שוים בכל צד, ובהשתנם מפעולה אל פעולה אין בזה הילוך וחזרה. ומה שאמר במרכבה שלאחרי כן והחיות רצוא ושוב, ר"ל רק מהירות השגה, ע"כ אמר כמראה הבזק. ואמ' ופניהם וכנפיהם חוברות, ר"ל שלא יושכל בהם מניין על דרך הפרד, אבל ימצא בהם מצד עילה ועלול השגותיהם. ואמ', שראה החיות בוערות כמראה הלפידים, על שהגדיל העון עד שנתחייבו כליה. מתלהבת בין החיות, לשרוף את בית המקדש הבית הגדול. ונוגה לאש, שלבסוף תהיה תקומה. ומן האש יוצא ברק, לאומות, שנא' ברוק ברק ותפיצם. ואמר: ומראה האופנים ומעשיהם כעין תרשיש, שוהם וישפה. ועינו כעין התכלת ותכלת דומה לרקיע. ומעשיהם, ר"ל עצם עשייתם, זכים. להיות נראה מתוך כולם מאורי העליונים. ואומר: וגביהן וגובה להם, ר"ל לגביהן גובה. ויראה להם, ר"ל מחמת גבהם. וגבותם מלאות עינים, ר"ל המאורות הקבועים בהם. ובלכת החיות ילכו האופנים אצלם ובהנשא החיות

טו. 18. יחזקאל א' ט'. — 20. שם שם י"ד. — 21. שם שם א' ט'. — 26. תהלים קמ"ד ו'. — 27. יחזקאל א' ט"ז. — 29. שם שם י"ח. — 31. שם שם י"ט.

11 ועל מחנהו — של יסוד, שהוא עצמו בתור ספירה ט' ממונה על שכל ט', נמצא עוד שכל י'=ספירה י'=מלכות.

13 חצ"ש — כצ"ל במקום „צח"ש" שבכ"י. ובאמת סדר הגלגלים כאן הוא: א) גלגל הכוכבים העומדים=מחשבה; ב) הגלגל היומי=חכמה; ג) גלגל חמה=בינה; ד) צדק=חסד; ה) שבתי=דין; ו) כוכב =תפארת; ז) נוגה=נצח; ח) מאדים= הוד; ט) לבנה=יסוד; י) גלגל החמר הראשון=מלכות.

15 המכוון — בכ"י: המכוין. החלוק — בכ"י: חולק.

17 לשון רמב"ן — בפירושו לבראשית א' ח'. שיש — בכ"י: יש.

18 בלכתן — בכ"י: בלכתם.

19 שוים — בכ"י: שוה.

20 שלאחרי כן — בכ"י: שלאחריכן.

22 על — בכ"י: ועל.

23 השגותיהם — בכ"י: השגתיהם.

24 מתלהבת — בכ"י: משתלהבת.

25 הבית — בכ"י: והבית.

27 האופנים ומעשיהם — בכ"י: „האופנים וכו' עד ומעשיהם".

29 וגביהן — בכ"י: וגביהם.

30 מחמת גבהם. וגבותם מלאות עינים — בכ"י: „מחמת גוביהם וגבותם. מלאות עינים".

שגם הנהגת עולם השפל הגלגלים המקבלים מהם משתנים, כי לעולם הימין שלהם דרום, כאשר ראוי חזיון בבית עולמים, כמו שנאמר: והיו עיני ולבי שם כל הימים. לכן אפרש המרכבה והספירות כאשר ראוי.

הילך סדר המרכבה בספירות.

והספירות כאשר ראוי החזיון לעולם, אשר ימין החסד לדרום. והא לך סדרם: צד הימין מן האדם החלוק רומז לחסד ולנצח שהם דרומיים. ומחשבה, שהיא הראשונה מן השלשה שהם הנשמה, נזכרת עם האב הראשון. ופני אריה רומז למיכאל. ועל מחנהו שכל הראשון ושכל השביעי. ומיוחד להם גלגל הכוכבים העומדים, וגלגל צדק, וגלגל נוגה, כי שניהם מלאים כל חסד וטובה, ומנהיגים יסוד כח הקפאון שאינו מוסיף כח, כי לעולם הנברא בחסד אינו מוליד, כדפי'. וצד צפון מן האדם רומז לדין ולהוד, שהם צפוניים. ובינה, שנקראת אלהים, נזכרת עמהם. ופני שור רומז לגבריאל. ועל מחנהו שכל השלישי
טו. ושכל השמיני, ומיוחד להם גלגל החמה ושבתי, העוקר מלכיות ומעורר שבי ורעב, ומאדים המעורר הרג ואבדן מהנהגת יסוד האש. ופני האדם מזרחה רומז לתפארת המכריעה, וחכמה האמצעית מן השלשה נזכרת עמה. ופני אדם רומז לרפאל. ועל מחנהו שכל השני. ומיוחד לו כוכב כי הוא ע"ד מכריע, כי הוא כוכב

יד: 21. מלכים א' ט' ג'; דברי הימים ב' ז' ט"ז.

---

21 והיו וכו' — בכ"י: והיה שם עיני ולבי כל הימים.

26 ומחשבה שהיא הראשונה מן השלשה — רוב המקובלים קוראים לזו: כתר, ואפילו אותם האומרים שכתר למעלה מעשר ספירות חושבים חכמה בינה דעת לשלש ראשונות. מחברנו איננו מקבל לא את ספירת כתר ולא את ספירת דעת, ושלש הראשונות אצלו: מחשבה, חכמה, בינה.

27 שהם כנשמה — עיין לעיל ד: 21-32: „והנה ג' עליונים (מחשבה, חכמה, בינה) דקה מן הדקה, והם כמו נשמה". כנשמה — בכ"י: בנשמת. נזכרת — כצ"ל במקום „נזכרים" שבכ"י, כי לא כל הספירות העליונות, כי אם המחשבה לבד נזכרת עם האב הראשון.

28 ועל מחנהו — של חסד, שהוא עצמו שכל ד' (=ספירה ד'), שכל א' (=ספירה א'=מחשבה) וז' (=ספירה ז'=נצח). מחנהו — בכ"י: מחניהו (וכן לקמן שורה 33).

29 על סדר הגלגלים עיין לקמן טו. 12.

30 כח הקפאון — הוא יסוד העפר.

31 אינו מוליד כדפי' — לעיל ח. 1.

32 ולהוד — בכ"י: ולנצח, והטעות בולטת. בינה שנקראת אלהים — (מערכת אלהות סז.) ועיין לעיל ד: 29.

33 ועל מחנהו — של דין שהוא עצמו ממונה על שכל ה' (=ספירה ה'), שכל ג' (=ספירה ג'=בינה) ושכל ח' (=ספירה ח'=הוד).

1 העוקר — בכ"י: ועוקר.

3 בצד דרום ובצד צפון היו שם שלש שלש ספירות, ובצד מזרח ובצד מערב יש רק שתים. המכריעה — בכ"י: המכריע, אולי בחסרון סימן הקצור.

4 ועל מחנהו — של שכל תפארת (שהיא עצמה בתור ספירה ו' ממונה על שכל ו') נמצא עוד שכל ב' (=ספירה ב'=חכמה).

5 מחנהו — בכ"י: מחניהו, וכן לקמן שורה 11. השני — בכ"י: השיני. לו — לתפארת.

שלאחרי כן ואמר: וכל בשרם וגבהם וידיהם וכנפיהם והאופנים מלאים עינים, כאשר פירשתי, שהעינים הם המאורות, וגב נקרא צד חוץ, ובשר, ר"ל גוף עובי התווך, לומר שהמאורים תקועים ואינם על השטח לבד. ואומר: וידיהם וכנפיהם והאופנים, — ובכלל האופנים כבר הזכיר במרכבה הראשונה ידים וכנפים? — אלא ר"ל ידיהם וכנפיהם יתר על הראשונים. וידים אילו מלשון ידות, ר"ל קוטבי היצירים, אשר הם עינים, וכנפים אילו המסלולים, ר"ל רוכבי האופנים. ואל תתמה, איך הגיע יחזקאל לאספקלריא המאירה המיוחדת לנבואת מרע"ה, כי מתוך האספקלריה שאינה מאירה ראה אור. אשר זרח בה מן המאירה. והא דיב"ע תירגם על החיות רצוא ושוב הזרו ומקיפין עלמא, משום שאינם נגדרים בגדר הגשם שהעולם יקיפם, אלא הם המקיפים, ודומה למאמר גלגל השכל. והא דכתיב: אופן אחד בארץ, כתרגומו, ואופן חד מלרע שמיא, כדפי' הרב בה"ג פ"ד, כלומר למטה, ור"ל שמגיע עד כלל הארץ האמור בפרשת בראשית. והנה כמו שפי' שיב"ע תירגם שרפים שמשיא, אין שייך לפרש על מעלה
טז. רביעית, וגם כבר פירשתי שאין לפרש לומר שהשרפים הם החיות; ובהכרח נאמר לפי זה, שהשרפים הם השלשה שכלים שלמעלה ממיכאל. והא דכתיב: שרפים עומדים ממעל לו, כבר פי' ל' עומדים שהוא ל' שירות, וממעל לו, שב לה' ית', ר"ל שירותם לו ית' למעלה בהערכה מכל הנזכרים, שהם שולי הכסא והממלאים את ההיכל, ר"ל החיות והאופנים כדפי'. ומה שתירגם יב"ע במרכבת ישעיהו על קק"ק, קדיש בשמי מרומא בי' שכינתיה, קדיש על ארעא עובד גבורתיה, קדיש לעלם ולעלמי עלמיא, וכל מה שראה יחזקאל ראה ישעיהו, ודומין הדברים שמן השלש מדריגות התחתונות דבר, אבל אינו כן, כי אדרבה לשון בית שכינתיה מוכח, שעל המדריגה הרביעית דבר, וכן כתב רמב"ן. ומה שאמר קדיש על ארעא, לא על המדרגה התחתונה אמר, שהרי שינה לשונו, שתחילה אמר בשמי מרומא, וכאן אמר על ארעא, ר"ל על הארץ הכוללת האמורה בפ' בראשית, דוגמת מאמר ואופן אחד בארץ, כדפי', ורק על מדריגה שלישית דבר. וכן פירשתי, שגלגל המזלות נקרא גבורתיה; ועוד, שבאמצעיתם עובד גבורתיה מגיע על הארץ ממש. ואל

טו: 20. יחזקאל י' י"ב. — 29. שם א' י"ד. — 31. שם שם ט"ו. — טז. 3. ישעיה ו' ב'.

---

20 שלאחרי כן — בכ"י: שלאחריכן. וכל בשרם וכו' — בכ"י: וכל בשרם וידיהם וגביהם וכנפיהם. והאופנים מראים עינים.
21 צד — בכ"י: הצד.
26 המסלולים ר"ל — בכ"י: ר"ל המסלולים.
30 שהעולם — בכ"י: שעולם.
1 פירשתי — לעיל יב. 12.
2 ובהכרח — בכ"י: ובהכח. לפי — בכ"י: לפי'.
3 פי' — לעיל טו. 34.
4 וממעל — בכ"י: ממעל.
5 כדפי' — עיין „הנצחון" סימן רכ"ד.
6 בשמי' — בכ"י: בשמיה (וכן להלן בשורה 11).
7 ולעלמי' — בכ"י: לעלמי.
8 השלש — בכ"י: השלשה.
9 שעל המדריגה — בכ"י: על מדריגה.
10 המדריגה — בכ"י: מדריגה.
12 על — בכ"י: מעל. האמורה — בכ"י: האמורים.
13 שלישית — חסר בכ"י.

ינשאו האופנים, ר"ל, כי מחמת השגות החיות יסבבו האופנים, ובהסרת ההשגה תוסר ההנהגה וינתנו מחמת העון להפקר ולמקרה. ובעמדם יעמודו, עמידה לשון שירות, כמו והוא עומד עליהם, וכן וצבא השמים עומדים

טו: ופירושו — ובשירות החיות ישרתו האופנים, ר"ל ובהיות ההשגה תהיה ההנהגה כתיקונה ותגדל השמירה. בעמדם תרפינה כנפיהן, ובשירותם שותקים, כלומ' מכוונים לקבל הציווי, ר"ל שפע אלהי, לידע הרוח שילכו, ר"ל הרצון האלהי, וז"ש: ויהי קול מעל לרקיע אשר על ראשם, כי משם בא להם הציווי. דמות כסא, לשו' כסא עניין גדולה בלתי נפרד, דוגמת פי' הרב בפ"ט מח"א, אבל לא ממש כפירושו, כי ר"ל האצילות האלהית, ולעיל פירשתיו: דמות כמראה אדם, מפני שזה כלל ה א ש כ ו ל, קדש קדשי הקדשים, לא שלח בו יב"ע יד, ללא תרגז עליו מאומה. ולעיל רמוז פירושו. והבן מאמר יחזקאל שאמר: ראיתי כעין החשמל, וזהו אור הבהיר שבשלהבת מבפנים, כדאמ' כמראה אש בית לה סביב, ר"ל שהאש היתה מסביב, כדפי', כי מפני שהמרכבה העליונה רובה רחמים היא, כדפי' שם, האש מסביב והאור מבפנים; אבל על מרכבת המשנה אמ': כמראה אש ונגה לו סביב, ומפני שרובה דין, כדפי' שם, האור מסביב והאש מבפנים. והנה מאד מופלא ונכבד הדמיון שאמר: כמראה הקשת וגו' עד הוא מראה דמות כבוד ה', כי בקשת ארבעה מראות: אדום כיין, ומעורב, וירוק, וכרכומי; והנה האדום רמז לדין והירוק לחסד שנקרא קו ירוק, כדפי' במאמר רז"ל ירקרוקת היתה, אלא חוט של חסד משוך עליה; והמעורב משניהם למכריע הראשון; והכרכומי למכריע השני שרובו דין, כדפי'. והוסיף ביאור במרכבה

טו. 33. יחזקאל א' כ"א. — 34. בראשית י"ח ח'; מלכים א' כ"ב י"ט. — טו: 2. יחזקאל א' כ"ד. — 4. שם שם כ"ה. — 5. שם שם כ"ו. — 9. שם שם כ"ז. — 15. שם שם כ"ח. — 17. מגילה י"ג.

---

33 ההשגה תוסר — בכ"י: השגה יוסר.
34 עמידה ל' שרות — על פי פירוש מעשה מרכבה להרד"ק. וצבא וכו' — במ"א כ"ב י"ט כתוב: וכל צבא השמים עמד עליו.
1 תהיה — בכ"י: יהיה.
2 כתיקונה ותגדל — בכ"י: כתקנה ויגדל. בעמדם — בכ"י: ובעמדם. כנפיהם — בכ"י: כנפים.
3 אלהי' — בכ"י: אלהית.
4 הרצון האלהי. — בכ"י: רצון האלה.
6 מח"א — בכ"י: ח"א. האצילות — בכ"י: אצילות. האצילות האלהית — ולזה רמז במאמרו „כוונת התפלה": „והם סודות מפורשים בספר אשכול".
7 קדש קדשי' — בכ"י: קודש קודשי.
8 ולא — בכ"י: ללא.
10 סביב — בכ"י: מסביב.
12 האש מסביב — בכ"י: האש דק מסביב. מרכבת — בכ"י: המרכבת.
13 ומפני — בכ"י: מפני.
14 והאש — בכ"י: ואש.
15 ארבעה — בכ"י: ארבע, אולי בחסרון סימן הקצור.
16 מראות — בכ"י: מראים. אדום רומז לדין — כבר בנצחון (סי' פ') רמז שלפיכך מקריבים מכל הקרבנות דם וחלב „לפי שהמה אדום ולבן"—דין ורחמים; וז"ש: דודי צח ואדום.
17 שנקרא — בכ"י: שמקראת. ירקרוקת — בכ"י: ירקרוקות.
18 למכריע הראשון — תפארת, עיין מערכת אלהות דף ע"ו.
19 למכריע השני — יסוד (מערכת פ"א). שרוב — בכ"י: שרובה. במרכבה — בכ"י: במרכבת.

השכלים לבד, הלא אחז"ל שהשכלים יקבלו המספר מצד שהם עילה ועלול, נראה לי מדבריהם, אם היו עלולים לבד שב הכל להיות אחד ולא יקבל החלוק. ידוע תדע, שכוונת חז"ל, שמחמת שהשכלים עילה ועלול ידענו בודאי שאינם שוים, אבל עצמות החילוק הוא שהשגתם זה למעלה מזה, כן בהשכלים הנפרדים מחולקים לפי השגתם. וכל זה כשהנשמה זכה, אבל לפי מה שנטתה האדם אל הבהמיות נצח כח המדמה את השכל להרחיקו ממושכלים, עד אשר תיטהר בחייו בכיוון התשובה, או לאחר מיתה בקבלת הדין להיות מצפצפת ועולה כל אחת לפי זכותה. ולא תאמר אותם שלא יצא שכלם לפועל בחכמת התורה, או העיון, או הקבלה אבד נצחם ותוחלתם, אף אם עשו הטוב והרחיקו רע, מפני שכל זה מפעולת המדמה אין לשכל חלק בו, הרי הוא נסתם ולא ראה אור, — דע, אעפ"י שבודאי הם כמה וכמה מדריגות למטה מן אשר זכרנו, מ"מ אחרי שהאמינו שראוי לעשות טוב ולהרחיק רע, כבר יצא שכלם אל הפועל, בכיוון אמנם אמונת אמת, ואם לא רבו עונותיהם, מחוייב קיומם אחר המות בעולם שכולו טוב וארוך. ואחרי שעיקר זכותם ע"י כחות הגוף, כן ראוי גמולם בעולם הארוך רע וטוב לגוף ויעמדו בתחיית המתים. ומאחר שאינם בכלל העומדים לחרפות ולדיראון עולם, הרי הם בכלל העומדים לחיי עולם, כי יצא אז שכלם לפועל להשיג מעלה על מעלתם. ומכ"ש כמה ידות אותם שבידם קיום הטוב והרחקת הרע ויצא שכלם לפועל באמת ושקר, כדפי', שיזכו מיד אחר המות להמעלה הגדולה ביותר, ויעמדו בתחיית המתים, ויזכו בקיום התמידי הטוב, אשר עין לא ראתה אלהים זולתך, כדפי' בהנצחון. יזכינו ה' ית' לאור באור החיים שכולו יום טוב. כה אמ' הצעיר והזעיר והנקלה בעולם התחתון בהרכבה אחרונה החתום טב יומי.

נשלם ספר האשכול שיסד מה"ר יום טוב שנת יום טוב
לפרט, וה' ית' יעזרני בעת צרה וצוקה. הנני החורט
קט מזעיר. סליק בהל"ך.

טז: 21. דניאל י"ב ב'. — 25. ישעיה ס"ד ג'.

---

5 השכלים — בכ"י: שכלי.
10 הבהמיות — בכ"י: הבהמית. נצח — בכ"י: ושנצח.
12 בקבלת — בכ"י: בהקבלת.
13 בחכמת — בכ"י: לא בחכמת.
15 נסתם ולא ראה אור — על פי התחלת „הבהיר": כתוב א' אומר: ועתה לא ראו אור בהיר הוא בשחקים.
18 אמונת — בכ"י: אמנת. קיומם — בכ"י: קיומה.
23 הרע — בכ"י: רע.
25 ביותר — בכ"י: יותר. הטוב — בכ"י: טוב.
26 בהנצחון — סימן קכ"ד: „אמנם המון רב מבני עמנו בעלי תורה ומצוות שאינם מתעוררים על האמת, אך אומרים לא ידענו מהות יוצרנו, אלא אנחנו עובדים לאלהי אברהם שהוא יוצר בראשית, ותולין ספיקתם בידיעת אברהם ועבודתם ואמונתם חסרה, כדפי', אעפ"כ יש שכר טוב לעמלם בעוה"ב. — — — האמנם כגבוה השמים העליונים מעל טבור הארץ גבוהה עליהם לעוה"ב מעלת היודע האמת". — וענין יציאת השכל מן הכח אל הפועל, שאז ידבק השכל האנושי בשכל הפועל, שהוא רוה"ק, נתבאר בפרטות ב„הנצחון" סימן קל"ו.

תתמה שיוחס מעתה אל החיות הקול, שהרי הם גורמים מרוצת האופנים המולידים הקול, ולא עוד אלא אמר לעליון העליונים יוחס הקול דרך משל, וכן הוא מדמה קולם לו ית' באמרו כקול אל שדי בדברו. וקול כנפיהם אשר שמע גם הוא סימן להנסיעה דוגמת עוף הפורח המשמיע קול בכנפיו.

והנה כבר אמרנו שעניין המליצה, והמשל, והחידה שלשתן אמת, אך מי הוא זה ואיזה הוא אשר יודע פשר יושר הכוונה בדבר עמוק כזה, ע"כ רק באיפשר אמרנו, לפי אשר ינקתי מדברי רז"ל וחז"ל, וה' ית' וית', עילת הכל, אין סוף בכל, וכל יכול, הנשמה להנשמות של השבעה, הרוכב בכולם, היודע כוונתי ימחול ויסלח ויכפר על רוב גילוי. ואתה, בני, דע אלהי אביך ועבדהו, ושמת דברי אילו על לבבך, שהרי קראום רז"ל דבר גדול, כדפירשתי. ויתד הוא שהכל תלוי בו, כדאמר ר' ישמעאל: היודע שיעורו של יוצר בראשית מובטח לו שהוא בן הבא, ואני ועקיבא ערבים בדבר, ר"ל בשיעורו של יוצר בראשית שיעור ה' ית' וית' ביצירת בראשית, כי כל דבר שיש לו שיעור יש לו סוף, ושייך בו ידיעה; ומובטח לו שהוא בן העוה"ב, כי כאשר יצא שכל החכם אל הפועל בשיעור של יצירת בראשית, עד ששכלו משכיל מושכלו להיות אחד עמו הרי עלה לכת המלאכותי, ומי מורידו לאחר כן להפרד זולת הגוף בלבד? וכאשר ימות ויפרד השכל מן הגוף ויוסר המונע, בודאי חוזר אל מקומו הראשון. וכן ארז"ל בחגיגה: ערבות בו נשמותן של צדיקים, שנ': והיתה נפש אדני צרורה בצרור החיים את ה' אלהיך; ומיוחס המקום גם להמלאכים, טז: ואמר שמה: אופנים, ושרפים, וחיות הקודש, ומלאכי השרת; והזכיר מדריגת המלאכי', לומ', שגם עניינם כעניין הנשמו' כן הוא. וגם ארז"ל נשמו' של צדיקי' גנוזות תחת כסא הכבוד, וזה עוד מדריגה יתירה על אותן, ועליה נאמר ובו תדבק כדפי' בהקדמה.

וכי תאמר בלבבך: איך יחלקו הנשמה

טז. 17. יחזקאל י' ה'. — 32. חגיגה י"ג: ; שמואל א' כ"ה כ"ט.

---

17 אל — חסרה בכ"י.

24 ואתה בני וכו — כל המאמר הזה נכתב תחת השפעת „כתר שם טוב": „וכן נראה שאין אדם יכול לעבוד עבודה שלמה אם לא יכיר בוראו, שנאמר: ואתה שלמה בני דע את אלהי אביך ועבדהו — — — כלומר, כפי מה שיוכלו להשיג בקבלה, — — — והמשפיע עליה — השכל הפועל, שהוא עצם פנימי, תחילת ברואי הבוי"ת, והוא כח הנאצל מן החפץ, פשוט ובהיר וזך" (ב„גנזי חכמת הקבלה" לילינק, עמוד ל"ב-ל"ד).

25 קראום — בכ"י: קרואים. כדפירשתי — בכ"י: כדפירש, בחסרון סימן הקצור. ויתד — בכ"י: ויתר.

27 בשיעורו של יו"ב שיעור — בכ"י: השיעור ששיעור יש לו סוף, וברור שנגרר המעתיק אחרי השורה הסמוכה.

28 ושייך בו וכו' — אולי צ"ל: כי כל דבר שיש לו שעור יש לו סוף ושייך בו ידיעה.

30 עד ששכלו וכו' — עיין מו"נ ח"א פס"ח. עמו — חסר בכ"י.

31 לאחר כן — בכ"י: לאחריכן. זולת — בכ"י: זולתו.

33 נשמותן — בכ"י: נשמתן. והיתה — בכ"י: והיית, כנראה בחסרון סימן הקצור.

1 וחיות — בכ"י: והחיות. מדריגת — בכ"י: מדריגה.

2 עניינם — חסר בכ"י. הוא — אינו בכ"י. נשמותן — בכ"י: נשמתן.

3 על אותן — בכ"י: לאותם. ועליה — בכ"י: ועליהם.

4 בהקדמה — החסרה לנו, והנזכרת כמה פעמים בספר.

ספר כוונת התפלה

לטביומי

מבוא לספר כוונת התפלה

בשם זה קורא המעתיק למאמר שחבר ר' ליפמן בענין התפלה והקרבנות ובבאור מנהגים אחדים. המחבר מזכיר כאן פעמים אחדות את ספריו: „הנצחון", „האשכול" ו„ספר הברית". המאמר היה ידוע לר' נפתלי הירץ טריווש, המביא ממנו דברים בסדור התפלה אשר לו („דקדוק תפלה", טיהינגן שנת ש"כ, בהקדמה שם, דבור המתחיל „ולא אכחד אמרי קדוש מהר"ל נצחון מק"ק פראג ז"ל").

המאמר מתחיל בדף פ' עמוד ב' של כתב-יד „הנצחון", שהוא כתב-יד ראשון בקובץ אופנהיים מספר 592 בספריה הבודליאנית באוכספורד, וגומר בדף פ"ג עמוד ב'. הוא משתרע איפוא על ז' עמודים, תבנית 4° קטנה, בעלי 31—33 שורות ארוכות; המספר הבינוני של המלים בכל שורה הוא ט"ז. הכתב הוא אותו הרגיל בראשית המאה השבע-עשרה. המעתיק הוא, כנראה, תלמיד-חכם ודייקן, אף על פי שאיננו מדקדק גדול. הוא גמר את מלאכתו בשנת קפ"ו, כנראה, עוד בחיי המחבר, ואולי היה אחד מתלמידי המחבר. ונמצא שהמאמר נתחבר בין שנת קע"ג — שנת הגמר „האשכול", הנזכר בו פעמים אחדות — ובין שנת קפ"ו.

המאמר, שבראשו כתב המחבר את הפסוק: „שומע תפלה עדיך כל בשר יבאו", מתחיל בשבח הכוונה שבתפלה. ועיקר הכוונה לפי דעתו הוא „לשים מגמתו כנגד הש"י". וצריך אדם להזהר מכל הגשמה בתפלתו, וכל המלים הנראות כהגשמה יש להבינן דרך משל וחידה, כמו שבאר כבר הרמב"ם באור מלים רבות, מושאלות ומשותפות ומסופקות, מעין: צלם, דמות ותואר, אלהים, מקום וכסא, עליה, ירידה, ישיבה, קימה ועמידה, אדם, צור, קריבה ונגיעה ונגישה, רם ונשא, עבר, בא, יצא, הלך ושכן, פנים ואחור, לב, עין, רוח ונפש, שמיעה, ראיה, הבטה וחזיה, איש ואשה, מלא, עצב, אכל, חיים ומות, כנף ועופפות, רכיבה. ביחוד, צריך אדם להבין ענין התארים: נמצא, חי, חכם, יכול ורוצה, שפירוש כלם ע"ד השלילה. כל אלה צריך המשכיל לכוון במלים, שהשתמשו בהן הפייטנים בהמשכם אחרי פסוקים או מדרשים, כצורתם בדברי הנביאים ורז"ל.

אחר-כך מבאר המחבר את ענין הברכות: מה יש לכוון במלים „ברוך אתה", בהזכרת השם, בכתבו או בקריאתו, במלת „אלהינו", במלים „מלך העולם", ומה יש לכוון בענית „אמן". מזה הוא עובר אל כוונת קדיש, ברכו, קריאת שמע, קדושה, ושמות צבאות, שדי, יה. כוונת כלל התפלות היא, לפי דעתו, ההשתעבדות ליוצר.

אמנם יכול אדם לשאול: אם אין הקב"ה משתנה ואין ברצונו שנוי, מה יועיל אדם בתפלתו? ואולם על זה יש לנו תרוץ פשוט ומספיק, שרצונו הקדום של הקב"ה הוא, שיקבל כל אחד את הראוי לו; ולכן עלינו להתאמץ להיות ראויים על-ידי מה שנשים מגמתנו בתפלתנו כנגד ה' ונדביק שכלנו אליו.

וכן יש לשאול ולתמוה על ענין הקרבנות והנסכים והדלקת המנורה. ואולם גם כאן התרוץ פשוט: מיום שברא הקב"ה את עולמו, יש מאין, שוב „אין כל חדש תחת השמש", אין דבר מתחדש יותר יש מאין, ושפע הברכה גם הוא לא יחול אלא על מה שבמציאות, שהמעט יתרבה והקטן יגדל; ולכן אנו עושים בקרבן מעשה דמיון, שאנו מפרידים אותו ליסודותיו ולכחותיו,

לאל אתן שבח ותהלה, שיעזרני להבין ולהשכילה 1).
ספר כוונת התפילה, בכל מילה ומילה.
שומע תפלה עדיך כל בשר יבאו.

וכתיב: והיה אם שמוע תשמעו אל מצותי וגו' עד לאהבה את ה' אלהיכם ולעבדו 2) בכל לבבכם, ר"ל שתהיה 3) העבודה מאהבה. וארז"ל: איזוהי עבודה שהיא בלב? זוהי 4) כוונת התפילה, — פי' שיכוון בכל מילה ומילה בפירושה, כמו שאפרש בע"ה. והתורה ציותה להתפלל, שנאמר: ובקשתם משם את ה' אלהיך. וכמה גדולה תפילה, שהשווה אותה הכתוב לקרבן ולקטורת ולמנחה, שנאמר: ונשלמה פרים שפתינו, ונאמר: תכון 5) תפלתי קטורת לפניך ומשאת כפי מנחת ערב. וארז"ל: תפילות כנגד תמידים תקנום, תפילות יוצר ומנחה — כנגד שני תמידים, וערבית — כנגד עיכול אברים, שהיא מצוה ולא מעכבת.

וכשם שנאמר: זובח לאלהים יחרם בלתי לה' לבדו, ארז"ל דאסור לעשות מליץ בינו לבין קונו, כדאיתא בירושלמי בחגיגה. ובספר הנצחון הארכתי 6). אמנם דרך שבח נאמר, אשר הש"י הגביר עלינו חסדו והעמיד לנו מליצי יושר, ר"ל אשר זכות קטן מנצח עון גדול, כי המה המליצים והקטיגורים, כמו ששנינו בפרקי אבות: ר' אליעזר בן יעקב אומר: העושה מצוה אחת — קנה לו פרקליט אחד, והעושה עבירה אחת — קנה לו קטיגור אחד. וזהו שנאמר: אם יש עליו מלאך מליץ אחד מני אלף להגיד לאדם ישרו ויאמר פדעהו מרדת שחת מצאתי כפר 7). אבל המתפלל להם אינו משים מגמתו כנגד הש"י והרי הוא כעובד ע"ז.

והנה הוא ראוי למתפלל 8) לחשוב בתפילתו שהוא מקריב קרבנו לפני הש"י, ולא יפסיק בכוונתו לדברים אחרים, שלא ידמה כאילו פיגול קרבנו; וידקדק בתפילתו שלא ידלג אות אחת, שלא ידמה כאילו קרבנו מחוסר אבר. וגם היה ראוי שלא יאמר בתפילתו על הש"י גשמות ושינוי, שלא יהיה מום בקרבנו, כי אמירת הגשמות הוא המרי הגלוי, — כי כל גשם מורכב ומתחלק, ועל הש"י נאמר: ה' אלהינו ה' אחד, — ר"ל אחד שלם שאינו מורכב ולא מתחלק. וגם אין שייך בו ית' שינוי תארים של התפעלות במקרה, כמו שנאמר: אני ה' לא שניתי; ומכל שכן שאין שייך עליו תארים של עצמות, דא"כ לא היה אחדות. וגם כל זה נתאמת במופת, כדפי' הרב במאמר הנכבד. ולפי אמיתותו ית' אין ראוי לומר עליו שום דבר לבד על דרך השלילה, כמו שאפרש.

---

1) בכ"י כתוב כאן: ולהשכיל, ותקנתי ברות החרוזים של השורה.

2) בכ"י: ולעובדו.

3) בכ"י: שיהיה.

4) בכ"י: זהו.

5) בכ"י: תיכון.

6) עיין שם סימן קל"ב וקל"ג.

7) בכ"י: אם יש מלאך א' מני אלף להגיד לאדם יושרו ויאמר וכו'.

8) בכ"י: להתפלל.

8*) בכ"י: פיגולת.

וישוב כל יסוד אל יסודו, והכח המגדל אל הגלגלים, הכח החיוני אל השכלים, ואז אם נדביק את שכלנו אל השם ונמשיך ממנו שפע הברכה, באמצעות השכלים והגלגלים, על היסודות של הקרבן, יתפשט השפע גם עלינו, על השכל שלנו, ועל הכח החיוני ועל הכח המגדל שבנו, ועל היסודות שבגופנו.

וכאן מראה המחבר את החלוק שבין קרבן למנחה, והוא מבאר את ענין הנסכים והחלב, זריקת הדמים והדלקת המנורה ותנופת הקרבן. הכל — מעשה דמיון וסמל. וכן נענוע הלולב, המנהג לרקוד נגד הלבנה, המנהג לאכול מיני מתיקה בראש-השנה ולשחוט הכפרות בערב יום-הכפורים „וכל כהאי גונא". וגם התפלה דומה לקרבן בזה, שאנו ממשיכים את השפע על הבל פינו המפרד ליסודותיו — אויר, אש, מים —, ועיקרו — בשעת התפלה — כלו שכלי. ועל ידי זה מתפשט שפע הברכה עלינו, על יסודותינו ועל שכלנו.

הכוונה היא העיקר, וחייב אדם לעיין בחכמות הטבעיות — „שער הגן, שהוא שרש עץ החיים", ואחר-כך במושכלות — „שער השמים", ואחר-כך באלהיות — „השער לה'", ורק אז יתפלל, כי רק אז יוכל לכוון באמרו : „ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם" — את מי הוא מקבל לאלוה.

ופעולת התפלה גדולה מאד : לפעמים יעשה הקב"ה מופת כנגד הטבע בקבלו את תפלת הצדיקים, אבל אין הנס מחייב שינוי רצון בבורא, כי הכל לפי רצונו הקדום, ואין זה אלא ממדות השלמות, שיעשה הרב את רצון העבד העובדו כראוי.

ולכן יתאמץ האדם לשים מגמתו נגד הש"י ולהדביק שכלו אליו, ועל-ידי זה יקרע המסך המונע הטוב ושפע הרחמים.

והמחבר גומר בתפלה קצרה ומחורזת, כדרכו :

ואתה אדונינו, סבת הכל ! כאשר עזבנוך אל תעזבנו,
ותשפיע טובך עלינו כל לילות ויומי.

והוא חותם :

כה תפלת החותם טביומי 1).

ומחשיבות המאמר הזה, אעתיקו כאן בשלמותו כצורתו, כפי מה שהוא לפני ברוטוגרפיות, אשר הואילו בעלי הספריה הבודליאנית לשלוח לי :

---

1) אחרי חתימת המאמר הוסיף המעתיק את הדברים האלה :
„אני המעתיק אייזיק מנורבערג כתבתי ספר זה לבני חיים שי' לו למנה, במדינת בייארן בעיר איטן זעלדן, וסיימתי אותו בששי בשבת ז' ימים *) לחדש מרחשון שנת קפ"ו לפרט ; שיביא הש"י הגאולה באותה שנה, כמו שנ' : ובא לציון גואל, וכל הנחמות שנא' לציון ; וכמו שנא' : חב"י כמעט רג"ע עד יעבור זע"ם, ור"ל : כמעט רגע, פי' : בשנה הסמוכה **) לפני ער"ג מחזורים, שהוא ג"כ בשנה זאת, אזי יעבור זעם הש"י מעל עמו ישראל. ועוד ר"ל שאזי יעבור עבירות של זע"ם, שהוא — זנות, ע"ז, ממון, אשר בעוונותם סבלנו אילו הגלויות. ומן ב' ראשונים נגאלנו, ועתה שכלה הפרוטה מן הכיס עד מאוד, יר"מ אבינו שבשמים שיקיים ***) לנו כל נבואות טובות שניבאו לנו כל נביאי אמת וצדק. אכי"ר."

---

*) בכ"י : יומים. **) בכ"י : הסמוך. ***) בכ"י : שתקיים.

החכמים ולא פירשו דבר. והסכל יזמר בהם בכוונות משמעות פשוטם, ויפה היתה 14**) שתיקתו. אך מי שרוח הש"י בקרבו יעור משנתו וישכיל להבין הדבר כפי אמיתתו, לפי הכללות שהזכרתי.

גם החכם הגדול רמב"ם תפס דרך הגון, נאה ומשובח, ויישב רוב אותם דברים לפי פשוטן, ופירש שיש מלות כתובות מושאלות ומשותפות ומסופקות. וכתב שלשון צלם נופל על עיקר הדבר, שבו נתעצם הדבר, ועד"ז נאמר על האדם, שהוא צלם אלהים, רצ"ל שעצמות האדם הוא שכלו, שבו יבדל מן הבהמה, אבל דמות מלשון דמה ודמיון, והתואר הוא הכרת הצורות, הפרצוף והגוף, כמו שנ': ורחל היתה יפת תואר. אלהים שם משתתף לה' ולמלאכים ולשופטים ולמנהיגי המדינות. ומקום נופל על מעלה ומדרגה, כמאמר רז"ל: פלוני ממלא מקום אבותיו; ועד"ז פי': ברוך כבוד ה' ממקומו. ולפי פי' הראשון קרוב יותר לפי פשוטו, כי השפע הטוב בא לנו ממקום גילוי כבודו, כמו שאפ' בע"ה. וכסא פי' שנופל על לשון גדולה, כמו שנ': רק הכסא אגדל ממך; ועד"ז נאמר: השמים כסאי. להורות על עוצם ממציאם; וכן: כי יד על כס יה, על גדולת עצמותו. ועלייה וירידה נופל על גדולה והשפלה, כמו שנ': הגר אשר בקרבך יעלה עליך מעלה מעלה ואתה תרד מטה מטה; וכאשר יפנה הנכבד אל ענינים פחותים יאמרו שירד, וכאשר יפנה מהם יאמרו שעלה, ועד"ז נמי 15) שירדה שכינה: וירד ה', ונאמר: עלה ה' וגו'. וישיבה נופל על דבר העומד קיים במעלתו רמה 16): וישבה תחתיה, ועד"ז נאמר: היושבי בשמים. קימה נופל על קיום הדבר, כמו שנא': ויקם שדה עפרון; ועד"ז נאמר: אתה תקום תרחם ציון. עמידה נופל על קיום והשאר, כמו שנא': וצדקתו עומדת לעד; ועד"ז נאמר: ועמדו רגליו על הר הזיתים, ורגליו ר"ל סיבתו 16*), כמו: ויברך ה' אותך לרגלי, כלומר, בשבילי, ומה שהוא בגלל הדבר הוא בסיבת הדבר. וכן כתיב נצב לשון קיים, כמו שנא': דברך נצב; ועד"ז: וה' נצב עליו, ר"ל, על הסולם. אדם הוא שם המין, שנא': ויקרא את שמם אדם, ר"ל, ההמון; ועד"ז נאמר: ומותר האדם מן הבהמה אין, כי אדם שם הפחותים, על כן נקראו אדם מלשון אדמות. צור נופל על התחלת הדבר, כמו שנא': הביטו 17) אל צור חוצבתם, ועד"ז נאמ': הצור תמים פעלו. קריבה ונגיעה ונגישה נופלין על הדבק מדע, כמו שנא': כי נגע אל השמים משפטה 18), ונאמר: והדבר אשר יקשה מכם תקריבו אלי, ונאמר: ויגש אברהם ויאמר. רם ונשא 19) נופל על לשון מעלה, כמו שנא': הרימותי בחור מעם, ונאמר: ותנשא מלכותו, ועד"ז נאמר: רם ונשא. ויעבור נופל על הימשך קול, כמו שנ': ויעבירו קול במחנה, ועד"ז נאמר:

14**) בכ"י: היה.

15) אולי צ"ל: נאמר.

16) אולי צ"ל: כמה שנ'.

16*) בכ"י: סיבתיו.

17) בכ"י: והביטו.

18) בכ"י: ונגשו אל השמים משפטו.

19) בכ"י: ונישא.

והגע בעצמך 9), הלא צריך דיקדוק רב, מאי יאמר אדם לפני מלך בשר ודם, ק"ו להזהר מאד מה שיאמר לפני מלך מלכי המלכים הב"ה. וזש"ה: האלהים בשמים ואתה על הארץ על כן יהיו דבריך מעטים; וכתיב: ולך דומיה תהלה 10) — ר"ל כוונת הלב, מפני שהדיבור הראוי נעלם מן ההמון.

והנה קדמונינו האחרונים הרבו בתפילתם גשמות ותארים, ובסיכלות דורנו הפרוץ במלואו נתפשטו ברוב הגולה. ואנחנו לא נדע מה נעשה, כי לפרוש מן הצבור אי אפשר שהרי מקבלים נסכים מעם הארץ, אע"ג דבגדיהם מדרס, כדי שלא יבנה כל אחד במה לעצמו. ומקרא מלא הוא שנאמר: ויעפילו לעלות ההרה, וכתיב בתריה: וארון ברית ה' ומשה לא משו מקרב המחנה. הרי מבואר שמרע"ה עם ארון הברית הלך דרך החטאים ולא פירש מן הציבור. גם להיות נגרר אחרי ההולכים במחשכים להתפלל אותן מילות בכוונתן 11) אי אפשר, שלא לחייב עצמי לדבר סרה, על כן אכתוב כללות, אשר יפרשם המשכיל כולם על דרך האמת, עד שיהיו רצויים. ואף אם המילה אינה כתיקונה, הכוונה תהיה נכונה, ורחמנא ליבא בעי.

והנה תשכיל לדעת, שכל מלות הגשמות הן 11*) על דרך הדמיון 12) לשבר האוזן, כמאמר רז"ל: דברה תורה כלשון בני אדם, או לפי גילוי כבוד השכינה או לפי מראה הנבואה. כי ידוע תדע, מפני שהנביא גופני, אי אפשר שתגיע הנבואה אליו ותחבר לו שכל עליון, אלא שתגיע 12*) תחילה אל שכלו שהיא נשמתו, ומשם תרד אל המדמה, שהוא דעת הגוף, ומשם תגיע אל ההרגש, והוא יוציאנה לאורה; על כן תמיד נרמז לו השכלי גופני. ואל תתמה, שהרי ידוע, שאדם רואה בדמיונו בחלום הרבה גופים, ואין שם שום יש, מלבד ציור הדמיון. והנה לפעמים יאמר הנביא הדמיון שצייר ופירושו, כמו שאמר ירמיהו: מקל שקד 13) אני רואה, ופי' מה שהיה רומז, כמו שנ': שוקד אני על דברי. ולפעמים יאמר הנביא רק הדמיון, אשר השיג בציורו, ולא יפרש פי' המראה, כעין המרכבה ומראות דברים, והמשכיל יבין פי' הדבר, כמו שנאמר: סוד ה' אל יראיו.

ועתה באתי להודיעך אשר הפייטנים סידרו הפסוקים בלשון הנביא ולא פירשו דבר, והמשכיל יבין בהם כדעת הנביא. ודוגמת זה מדרשים רבים 14) בדרז"ל, שנאמרו דרך משל וחדה, מפני שסודות עצומים 14*) נכללים בתוכם. והנה גם כן הפייטנים סדרו אותם בלשון

---

9) בכ"י: עצמך.
10) בכ"י: תחילה.
11) בכ"י: אותם... בכוונתם.
11*) בכ"י: המלות הגשמות הם.
12) כאן ובכל מקום בכתב־יד זה וכן בכתב־יד „האשכול": דומיון, ונראה שר' ליפמן היה כותב כך, כדי לחלק בין דמיון שאנו מדמים בנפשנו, ובין דמיון — השואה, או דמות וסמל.
12*) בכ"י כאן ובשורה הבאה: שיגיע.
13) בכ"י: שוקד.
14) בכ"י: רבות.
14*) בכ"י: עצומות.

עניין חשיבות ושלימות 33), כמו: מלא אותם חכמת לב, ועד"ז נאמר: מלא כל הארץ כבודו, כלומר: כל הארץ כבודו 34) תעיד על שלימותו. עצב נופל על כעס או על מרי, שנ': ולא עצבו אביו, ונאמר: ועצבו את רוח קדשו, ובאילו דרכים נאמר: ויתעצב אל לבו, ר"ל: כעס 35) עליהם, ואל לבו ר"ל: שעדיין היה הדבר נסתר ולא נגלה הכעס; או ר"ל: שמרה האדם אל לבו — ר"ל: רצון. אכל נופל על הפסד, שנא': ואכלה אתכם ארץ אויביכם. חי נופל על רפואה, שנ': וישבו במחנה עד חיותם. ועל דיעות אמיתיות נאמר: ראה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב 35*), הרי טוב גם נקרא חיים. והמות הפוך החיים ונופל על חולי החזק ועל הסכלות, שהם דיעות מופסדות ועל הרעות. כנף נופל על קצה, כמו שנ': ארבע כנפות כסותך; על ההסתר, שנאמר: לא יכנף עוד מוריך, ר"ל: לא יסתר ממך, ועד"ז נאמר: ארבע כנפים לאחד, ר"ל סתרים; והם סודות המפורשים בספר האשכול 35**). והעופפות מורה על מהירות השגתם. רוכב נופל על שולטנות, כמו שנ': ירכיבהו על במותי ארץ, ועד"ז נאמר: רוכב שמים בעזרך.

וכל תארי פעולותיו נאמרו לפי דמיון פעולותיו, וכדפי' בספר הברית על י"ג מדות. וכעין זה פעולת הכעס והנקמה, הכל מצד המקבל הראוי, ולא שהוא ית' משתנה. ומפני שאלהותו שלימות בלי חסרון, הסכימו החכמים ז"ל עליו יתברך, שהוא נמצא, חי, חכם, יכול ורוצה. לא שיהיה עצם נושא עניינים אילו 36) ח"ו, כדפי', ומכ"ש שאינו מורכב מעצמים רבים, אלא פירש ע"ד השלילה — לשלול ממנו החסרון, כי אמרינן 36*): נמצא — ר"ל: שאינו נעדר, ואמרינן: חי — ר"ל: שאינו כדבר מת, ואמרינן: חכם — ר"ל: שאינו 37) סכל. וכיון שהוא חכם, אי אפשר רק שהוא נמצא, חי. הרי הכל אחדות. ואשר אמרנו שהוא חכם, יכול ורוצה, המה תארי פעולותיו. ואמרינן 38) שהוא חכם, ר"ל: שמשיג הכל בחכמה; ויכול — ר"ל: שאינו לואה. פי': שמציאותו 39) די להמציא הכל; ורוצה — ר"ל: שמציאותו 40) די להתמיד כל על סדר החכמה. אבל תארי השבח, שאנו אומרים על הש"י — לפי שהוא רוממות ותפארת אצלנו, לכן אין להרבות בהם, אבל פי' כולם ע"ד השלילה.

וכל הדברים האילו כולם מבוארים במאמר הנכבד באורך, ומתוכם יכול המשכיל לפרש הדברים, אשר הם נמנעים לפי פשוטם

33) בכ"י: בשלימות.

34) אולי פירושו: כל הארץ, שהיא כבודו, תעיד וכו'.

35) בכ"י: או ר"ל כועס.

35*) בכ"י: ראה נתתי לפניך את החיים והטוב.

35**) עיין שם דף י"ד.

36) בכ"י: עניינים אילו אלא, ומחקתי לפי הענין.

36*) אולי יש לקרא כאן ולהלן: אמרינו.

37) בכ"י: שאין.

38) בכ"י: ומאמרינן, ואולי צ"ל: ומאמרנו.

39) בכ"י: שממציאותו.

40) בכ"י: שממציאותו.

ויעבור ה' על פניו, ר"ל קול ה'; אמנם אונקלוס תירגם: ואעבר 19*) הש' שכינתיה, וזהו כשיטה שפי' בראשונה. בא נופל על דבר שאינו גוף, כמו שנ': כי יבא דברך אלי, ועד"ז נאמר: הנה [אנכי] 20) בא אליך בעב הענן, ר"ל: דברו או שכינתו. יצא נופל על דבר הנגלה הראות 21), כמו שנ': השמש יצא על הארץ, ועד"ז נאמר: יצא הש' ממקומו, ר"ל: יראה דברו, כלומר: עניין שיחודש מאתו; כי מה שיחודש ממנו ית' יוחס על דברו, כמו שנ': בדבר הש' שמים 22) נעשו, ועד"ז נאמר: אשוב אל מקומי, ר"ל: העדר ההשגחה. הלך נופל על התפשטות העניין, כמו שנ': קולה כנחש ילך, ועד"ז נאמר: קול 23) ה' מתהלך בגן; וכן נופל על הסתלקות ההשגחה. שכן נופל על התמדה, כמו שנ': ויהי בשכון ישראל, ועד"ז נאמר: וישכון כבוד הש'. פנים נופל על כעס, כמו שנ': ונתתי פני; והוא שם מציאות האיש, כמו: על פני כל העם אכבד, עניינו — מציאותם, וכן: על פניך יברכך — ר"ל: בהווייתך ובמציאותך, ועד"ז נאמר: פנים אל פנים, ר"ל: מציאות אל מציאות, כלומר: בלתי אמצעי. אחור נופל על רדיפה, כמו שנ': אחרי ה' תלכו, ר"ל: רדיפת רצונו ללכת בדרכי פעולותיו, ולהתנהג במידותיו 24), ועד"ז נאמר: וראית את אחורי, ר"ל שתשיג רדיפת דרכי 25). לב נופל על רצון, כמו שנ': היש [את] 26) לבבך ישר 27) כאשר עם לבבי, ועד"ז נאמר: והיו עיני ולבי שם 28) כל הימים. עין נופל על ההשגחה, כמו שנ': ואשימה עיני עליו. רוח נופל על השפע הבא מהש"י על הנביאים, שנאמר: ואצלתי מן הרוח. נפש נופל על לשון רצון, כמו שנ': אם יש [את] 29) נפשכם, ועד"ז נאמר: ותקצר נפשו בעמל ישראל, ר"ל: פסק 30) רצונו מענות ישראל. שמע נופל על לשון ידיעה, כמו שנ': אשר לא תשמע לשונו. והנה הושאלו לו ית': האזן והעין והיד והפה והלשון, להורות על הראות והשמע והפעולה והדבור, ר"ל: ההשגחה והשפע. גם ראיה נופל על השגת שכל, שנאמ': לבי ראה הרבה חכמה ודעת; וכן הבטה, שנא': לא הביט און ביעקב, והאון לא יראה לחוש העין; [וכן] 31) חזה, שנ': אשר חזה על יהודה וירושלים, ועד"ז נאמר: ראיתי את ה', ותמונת ה' יביט, ויחזו את אלהי ישראל. איש ואשה נופל על חיבור, כמו שנ': ופניהם איש אל אחיו, ונאמר: חוברות אשה אל אחותה, ועד"ז נאמר: הוי אח ואחות 32). מלא נופל על

19*) בכ"י: ואעבור.
20) הוספתי מלת אנכי על פי הכתוב.
21) כך יש לתקן במקום „הנגלה או הראות" שבכתב־היד.
22) בכ"י: השמים.
23) בכ"י: וקול.
24) בכ"י: במדתיו.
25) בכ"י: דרכיו.
26) הוספתי מלת „את" על פי הכתוב.
27) בכ"י: יושר.
28) בכ"י: והיו שם עיני ולבי.
29) הוספתי על פי הכתוב.
30) בכ"י: פסקו.
31) הוספתי מלת „וכן" על פי הענין.
31*) בתורה נאמר: ויראו את אלהי ישראל, ויחזו את האלהים.
32) נראה שכוונתו לפסוק: הוי אחי והוי אחות (ירמיה כ"ב י"ח).

וכקריאתו 50). וצריך להבין העונה אמן, מה יאמר המברך; וכאשר ישמע ברכה של הודאה, כגון ברכת המצוות, יכוון פירושו של אמן — שאמת הדבר, ויעיד על דברי המברך, שהש' מחוייב הוה בלי זמן, אדון כל, עשה או עושה, כמו שאמר המברך; וכאשר ישמע הברכה של בקשה, יכוון פירושו של אמן, שהש' שהזכרתי יאמן הדבר, כלומר: יהי רצון מלפני הש' שיהיה כן.

וכוונת קדיש — דע פירושו של יתגדל ויתקדש ע"ד יגדל נא כח ה' וגו', שאין הכוונה שאפשר להוסיף על כוחו, כי הוא בגדולה העליונה, שאין שייך בו הוספה, כדפי', אלא כך פי' כונתו, — שיעשה עמנו חסד, עד שיראה לעין כל גדולתו וקדושתו בנו, כמו שעושה לנו חסד ורחמים. ועד"ז: יתברך וכו', כלומר: שיראה בנו ברכתו, על ידי כך יתפאר ויתרומם יותר על כל השירות והשבח של הנחמות וכו'. וכוונת יהא שמיה 51) רבא — דע שהש"י הגדול הידוע שופע תמיד הטוב עלינו ועל כל העולם, בעולם הזה ולעולם הבא, בלי הפסק, כמו שכתבתי למעלה; אבל עון החוטא כמו מסך לחצוץ לפני שפע הטוב, שלא יקבלו החוטא, כמו שנ': עונותיכם היו מבדילים בין ה' וביניכם 52), — על כן יתפלל שתהא בריכתו תמיד שופעת 53) עלינו ויקרעו כל המחיצות החוצצות 54).

וכוונת ברכו — דע שפירושו, שהחזן אומר להקהל: הודו להש' שהוא מקור הברכות, כלומר: שקיום כל משפעו, כמו שפי'; והקהל עונין ככה ואומרים כן: הש' מקור הברכות לעולם ועד.

וכוונת ק"ש — דע: שמע ישראל — פי': חובה על ישראל לקבל ולהאמין, כמו שמסיים, היחוד — לייחדו יחוד גמור מאין סוף בעשר ספירות האמורות בספר יצירה, כמו שאפ'. וכשיאמר: ה', יכוון פי' ככתבו, שבכללו — שהוא ראשון ואחרון לאין סוף, ופי' קריאתו כדפי'. וכשיאמר: אלהינו, יכוון כפשוטו וכפירושו כדפי', ושבכללו — שהוא מנהיגנו לטוב ולרע לאין סוף. וכשיאמר: ה' אחד, יכוון שהשם שהזכיר אחד בשש קצוות, ר"ל: ד' רוחות, מעלה ומטה לאין סוף. ופי' של אחד, יכוון שאין לו דמיון ואינו משתנה ואינו מתחלק, כאשר הוכחתי בספר האשכול 55) ושמה הארכתי, וגם בספר הנצחון 56). ועל זה מסיים: ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד. ויכוון כדפי', שמגילוי כבוד מלכותו הבריכה שופעת לעולם ועד.

וכוונת קק"ק שאומרים ג"פ קדוש — יתכן כמו שפי' בהתרגום: קדיש בשמי 57) מרומא בית שכינתיה, קדיש על ארעא עובד גבורתיה,

---

50) פירוש, הויה ככתיבתו בגימטריא כ"ו, ואדני כקריאתו בגימטריא ס"ה, וביחד צ"א, בגימטריא אמן.
51) בכ"י: שמיא.
52) המחבר כותב על פי הזכרון, ואולם בישעיה נ"ט ב' כתוב: בינכם לבין אלהיכם.
53) בכ"י: שיהא... שופע.
54) בכ"י: החוצצים.
55) בכ"י: בחוסר ו'. ועיין שם י"ב:
56) בכ"י: מלא י'. ועיין שם סימן קכ"ו—קכ"ח.
57) בכ"י: בשמיה.

שיהיו נכונים. וכאשר ישים השלם הדברים האילו על לבו, עם הכללים שפי', ויכוון מאמרו בהם בתפילתו, וילך בדרכי השי"ת, אשר פי' בספר הברית, תפילתו הוא לרצון, — קרוב ה' לכל קוראיו לכל אשר יקראוהו באמת —, וחשוב כקרבן בלי ספק, אם לא שימנעוהו הדברים [שמניתי] 41) בספר הנצחון 42). ועיקר הכל הכוונה — רחמנא ליבא בעי. וארז"ל: שצריך לדקדק כאילו הוא מונה מעות, — שלא ידלג תיבה, ויחשוב בלבו כל תיבה ותיבה כפירושה. ובזה רבים שגו בו, שעלה על דעתם שידיעת הפירוש הוא פשט התפילה לפי פשוטה לבד, ולא השכילו להשיג האמת — כוונת החכמים, כאשר כללתי למעלה. על כן אבאר מקצת פרטי הכוונה.

אך תחילה יש לך להשכיל ולהבין, שקיום כל העולם בכללו — הדומם והצומח 43) והחי והמדבר והיסודות והגלגלים והשכלים — כולם לא יוכלו לעמוד רגע אחד 44) בלתי שהבה"ה משפיע משכינתו עליהם, כאשר הוכחתי בספר האשכול 44*) ע"ד משל: כמו שהשמש זורחת על התבואה, מזה מתגדלת, כמו שנ': ממגד תבואת שמש, כן השי"י משפיע מאור גילוי שכינתו על עולם העליון, ומשם יפרד על עולם האמצעי, ומשם יפרד על עולם התחתון ועל כל אשר בו 45). ומשפע אור השכינה קיום כל הג' עולמות שהזכרתי, ע"ד משל: כמו הממשיך סילון מים או בריכה גדולה לתוך בקעה, אז נבלעים המים תוך הקרקע, ומשם יפרד ויכנס 46) ויכנס הלחלוחית תוך הזרע, ומשם יפרד הכח אל כח הצמיחה ויתגדל התבואה; ואם יתייבש לחלוחית הבריכה לגמרי יתייבש התבואה, נמצא קיום הצמיחה — הבריכה. כן כבוד השי"ת, פי': גילוי שכינתו, נקרא בריכה, וזהו שאמר הכתוב: ברוך כבוד ה' וגו'. כי איך שייך להיצור לברך יוצרו? גם הוא מבורך במדריגה עליונה, שאי אפשר בהוספה? אלא ברוך מלשון בריכה כדפי'. וזהו כוונת כל הברכות: כשיאמר ברוך אתה, יכוון שהוא ית' שמו — מקור הברכות, וכבודו נקרא 47) בריכה עליונה, ומגילוי כבוד שכינתו מתברכים 48) הג' עולמות שהזכרתי, ומן השפע קיומם. וכאשר יזכור ה', יכוון על השם ככתבו, ר"ל: שהוא מחוייב הוה 49) בלי זמן, בלי ראשית ואחרית; ויכוון על קריאתו, שהוא אדון כל. לכן אנו אומרים אדוני בקמץ ולא בחיריק. וכאשר יזכור אלהינו, יכוון בפשוטו, שהוא אלוה שלנו, ובפירושו שהוא לשון דיינות, כלומר: שמנהיגנו לטוב ולרע. וכאשר יאמר מלך העולם, יכוון כדפי', שקיום כל העולם מכח שפעו, נמצא מבואר שהוא אדונם ומלכם. ובכוונת אמן יש לך לדעת, כי אמן בגימטר' הש' ככתיבתו

---

41) הוספה מוכרחת, כמובן.
42) סימן קל"ג.
43) בכ"י: וצומח.
44) בכ"י: אחת.
44*) אולי בהקדמה החסרה לנו. והשוה ב: 2.
45) בכ"י: בה.
46) בכ"י: ויכנים.
47) בכ"י: נקראת.
48) בכ"י: מתברכות.
49) אולי צ"ל: מחוייב הויה.

ותאמר 67): ככה תשקע בבל וגו'. וכן תבין מעניין אלישע בהניחו זרועו על הקשת ואמרו 68) למלך ישראל: הכה, ויך ג"פ ויעמוד, ונאמר: ויקצוף עליו איש האלהים, על שלא הכה ה"פ או שש פעמים. ויאמר: עתה תכה ארם ג"פ. ומתוך זה תבין מעשה הקרבנות: כי כשידביק האדם שכלו אל הש"י ויעשה מעשה הדמיון, יחול השפע ע"י הדמיון ותתקיים 69) הברכה. לכן כאשר 70) יקריב המקריב בעלי חיים להעלותם באש ויפריד משם הד' יסודות, [יחזור] כל יסוד אל יסודו 71); וגם בהם כח המגדל המקבל כח המזלות השופעים עליהם, כמאמר רז"ל: אין לך כל עשב בארץ שאין לו מזל ברקיע המכה אותו ואומר לו: גדל! וגם הוא יחזור אליהם; וגם בהם כח החיוני הבא מן נפש הגלגלים, ויחזור גם [הוא] 72) אליהם; וכאשר ישים המקריב מגמתו במעשה הקרבן להש"י, ידביק שכלו אליו וימשיך ממנו ית' שפע הברכה, באמצעות השכלים והגלגלים, על היסודות של הקרבן, ויתפשט ממנו למטה לפי הרצון הקדום לברך שכלינו וחיינו וגידולינו עם שאר יסודותינו בגופינו ובמאודינו. על כן נקרא שמו ק ר ב ן, שהרי ממשיך השפע ממנו ית' לקרב במנחתו אליו. אבל מ נ ח ה מלשון דורון ופחות מן הקרבן, כי אין בהם חיוני ורק בהם היסודות וכח המגדל. והנה כאשר ישים אדם מגמתו להש"י ימשוך אליו השפע השוכן על נפש הגלגלים היורד תמיד על היסודות לברך יסודותינו 73) ולחמינו; ובכוונה זו פי' רמב"ן, שניחוח — לשון ותנח; אבל אינו גדול כקרבן, שיהודש מזה המשכת שפע כמו גבי קרבן. וכן בשוה עניין ה נ ס כ י ם; והבן זה המאמר [של] רז"ל 74) שאמרו על לחם הפנים: כל כהן שהיה אוכל ממנו כפול היה שבע שנתברך במעיו, פי': חלה עליו הברכה. והנה כל ח ל ב נקרב לדמיון קיום שיתקרב החסד; וגם כן הוא ע"ד האמת. וכעין זה ז ר י ק ת ד מ י ם — להרחיק הדין. ובכלל אשר פי' — טעם ה ד ל ק ת ה מ נ ו ר ה, כי הדלקת השמן כמו העלות העולה, וה"ה מכל הנמצא אתנו, שהרי לא ישאר דבר אחר הדלקתו; ולכך רק הנק' 75) טיפה ראשונה לבד הוכשרה למנורה, כמו שנא': שמן זית זך כתית למאור; ובדמיון — להשפיע הברכה על שכלינו; וזש"ה: נר מצוה ותורה אור. ו ת נ ו פ ת ה ק ר ב ן הוא כפי פשוטו עד"ז — לדמיון עצור הרוחות רעות וטללים רעים, ככל אשר ארז"ל. וגם זהו טעם נ י ע נ ו ע ה ל ו ל ב, ואשר נוהגין ל ר ק ו ד כ נ ג ד ה ל ב נ ה, והמנהג ש א ו כ ל י ן מ י נ י מ ת י ק ה ב ר " ה, ו ש ו ח ט י ן כ פ ר ו ת ב ע י " ה, וכל כה"ג — לדמיון.

---

67) עוד הפעם כתב המחבר על פי הזכרון. ובירמיה נ"א ס"ג-ס"ד כתוב: והיה ככלותך — — — את הספר הזה — — — והשלכתו — — — ואמרת.

68) בכ"י: ואמר.

69) בכ"י: ויתקיים.

70) בכ"י: כי כאשר.

71) בכ"י: יסדו.

72) הוספתי על פי הענין ועל פי הקודם.

73) בכ"י: יסודתינו.

74) בכ"י: המאמר רז"ל.

75) בכ"י: הרך הנקי.

קדיש לעלם ולעלמי עלמיא; ופי': שקדושת השם ניכרת בעולם התחתון על הארץ מכח מעשה גבורתו —, וקדושתו נראית בעולם האמצעי' על השמים מכח גילוי שכינתו, וקדושתו נראית בעולם העליון תדיר לעולם, — הרי ג' קדושות. ומסיים: צבאות — פי': הש' אות בצבא הנזכר, כלומר: בכולם אין דומה לו. — אבל שם שדי אם יארע שיאמר אותו, יכוון פי' השי"ן — שימוש, כלומר: אשר די במציאותו 58) להמציא הכל ולהתמידם 59). וכן עניין פי' של יה — לשון חוזק, ר"ל: נצחות המציאה. וכוונת ברוך כבוד ה' ממקומו, גם בתרגום: בריך יקרא דה' מאתר בית שכינתיה — פירושו 60): שמודה ומשבח שממקום גילוי השכינה יוצא שפע הברכה לג' 61) העולמות שהזכיר בקדושה.

וכוונת כלל כל התפילות — לא שיצפה שבשביל תפילתו תבא 62) בקשתו, כי זהו בכלל עיון תפלה, שמזכיר עוונותיו של אדם; אלא ידע במה הוא משתעבד ליוצרו, שאותו חסרון שיש לו, שמתפלל עלי', שאין שום בריה — לא אדם ולא כוכב ולא מזל ולא מלאך — יכולין למלאות שאלתו, אלא ברצון יוצרו; הילכך תהיה 63) כוונתו כעבד המזכיר חסרונו נגד אדוניו ומודה, שבידו תלוי, אם יקבל הכנעתו שלא יזכור על פשעיו, וירחם עליו לפנים משורת הדין, ברחמים יתרים, למלאות חסרונו.

וכוונת הי"ג מידות פי' באורך בספר הברית.

וכי תשאלך 64) נפשך: מאחר שפי', שהש"י אינו משתנה ושאין שייך בו שינוי רצון של התפעלות, איך יועיל הקרבן או התפילה להתרצות לפניו ולהשתנות רצונו, עד שיראה בנו התפעלות ממנו ית' והשינוי, כמו שנא': וינחם ה' על הרעה? דע, אמת הוא שאין רצונו משתנה, אך רצונו הקדום הוא, שכל אחד ואחד יקבל ממנו הראוי לו; לכן יבא להאדם הטוב ממנו, לפי מה שישים מגמתו נגדו וידבק שכלו אליו. ואל תתמה על מעשה הקרבן שהוא — להמית בעלי חיים ולהעלותם באש ולהקריב חלבם ולזרוק דמם, ותנופתם, ויין לנסך, ומנחה והערכת לחם הפנים, ושמן למאור 65), — כי ידוע תדע, שהעולם נתחדש יש מאין בשלמותו 66) כולו, ואין חדש תחת השמש, שיבא עוד יש מאין, אך שפע הברכה אפשר שיחול על מעט שיתרבה מאוד, כמו שמצינו גבי אלישע שאמר אל האשה: היש אתך כלי? וחלה הברכה על אסוך שמן, שמלא ממנו כל הכלים; וכן מצינו גבי אליהו. וכתב רמב"ן: כל גזירה כשתצא בדמיון אל הפועל תתקיים על כל פנים; על כן ציוה ירמיהו לברוך בן נריה כמו שנא': והיה בכלותך לקרא בספר תקשור עליו אבן ותשליך אותו אל תוך פרת

58) בכ"י: במציאתו.
59) בכ"י: ולהתמידית.
60) בכ"י: ופירושו.
61) בכ"י: וג'.
62) בכ"י: יסא, במקום: יבא?
63) בכ"י: יהיה.
64) בכ"י: ישאלך.
65) בכ"י: למואר.
66) בכ"י: בשלימתו.

ועניין התפילה גם היא כקרבן. כי כאשר ישים אדם מגמתו בתפילתו להש"י ובמבטא שפתיו יוציא הרוח והבל פיו היוצא חם ולח ומתפשט ליסודי אמ"ש, שהוא — אויר, מים, אש, ועיקרה כולה שכלית, — הרי ממשיך השפע הנכבד לברך שכלינו ויסודותינו. וכן ארז"ל: העולם עומד בהבל פי תינוקות של בית רבן, ואעפ"י שאין בהן דעת לכוון להשים מגמתן להש"י, מ"מ אבותיהן ורבותיהן מכוונים לשם שמים, כי לעולם הכוונה עיקר. וזהו מאמר רז"ל: יכנס אדם שיעור שני פתחים ואח"כ יתפלל, — ר"ל: יכנס 76) בפרדס לעיין במושכלות, וזהו שער השמים; וכאשר יגיע לשער הג' לעיין בהאלהיות, אז יתפלל, וזה השער לה' צדיקים ילכו בו; ובכן יכול לכוון, כשיאמר: בא"י אמ"ה, את מי מקבל לאלוה ואיך הוא מלך העולם, כדפי', ומשפיע מבריכה העליונה כל טוב.

כאשר יקבל הש"י תפילת הצדיקים ויעשה מופת על ידם אף כנגד הטבע, אין זה שינוי בחוק הש"י, כי כן הרצון הקדום וכן ראוי, כדפי' בספר הברית, שבכלל מידות השלימות — שהעבד מבקש צרכיו מרבו ויקלסו, וכאשר העבד עובד לרבו כראוי, מידת הרחמים מחייבת שימלא אדונו בקשתו; וכה"א בצדיקים: תגזור אומר ויקם לך. וכאשר ישים האדם מגמתו נגד הש"י, ידביק שכלו אליו ויקרע המסך אשר מונע הטוב ושפע הרחמים.

ואתה אדונינו, סיבת הכל, כאשר עזבנוך אל תעזבנו, ותשפיע טובך עלינו, כל לילות ויומי.

כה תפילת החותם טביומי.

---

76) בכ"י: יכנים.

הוצאת ב' ליטווין, דיטרויט המסדר: י. ש. פישהוף

דפוס „טריאו", ניו־יורק

RABBI YOM TOV LIPMANN MÜHLHAUSEN

THE APOLOGETE, CABBALIST AND PHILOSOPHICAL WRITER

AND HIS BOOKS

HAESHKOL and KAWWANATH HATEFILAH

EDITED FROM UNIQUE MANUSCRIPTS

BY

JUDAH KAUFMAN

A THESIS SUBMITTED FEBRUARY 1919
IN PARTIAL FULFILMENT OF THE REQUIREMENTS FOR THE
DEGREE OF DOCTOR OF PHILOSOPHY IN THE DROPSIE
COLLEGE FOR HEBREW AND COGNATE LEARNING

NEW YORK

1926

75-8445

Kaufman - Rabbi
Yom Tov Lipmann
Mühlhausen

No8'51	Harris	No20'51
Fe11'52	Harris	Je5'52

Mühlhausen